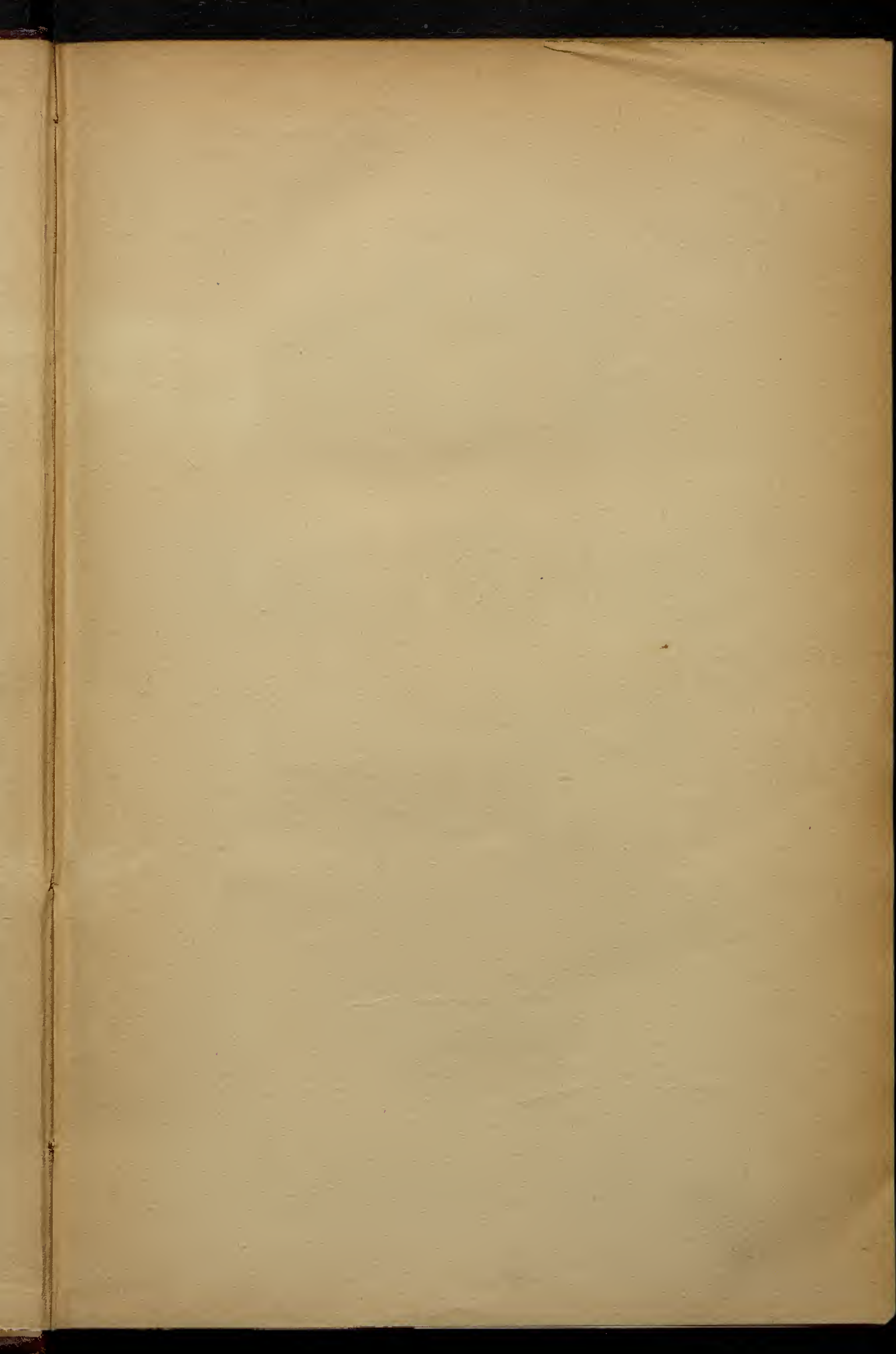

933

L. II. 5

242.6

ՓՈՐՁ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

ՄԻԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ

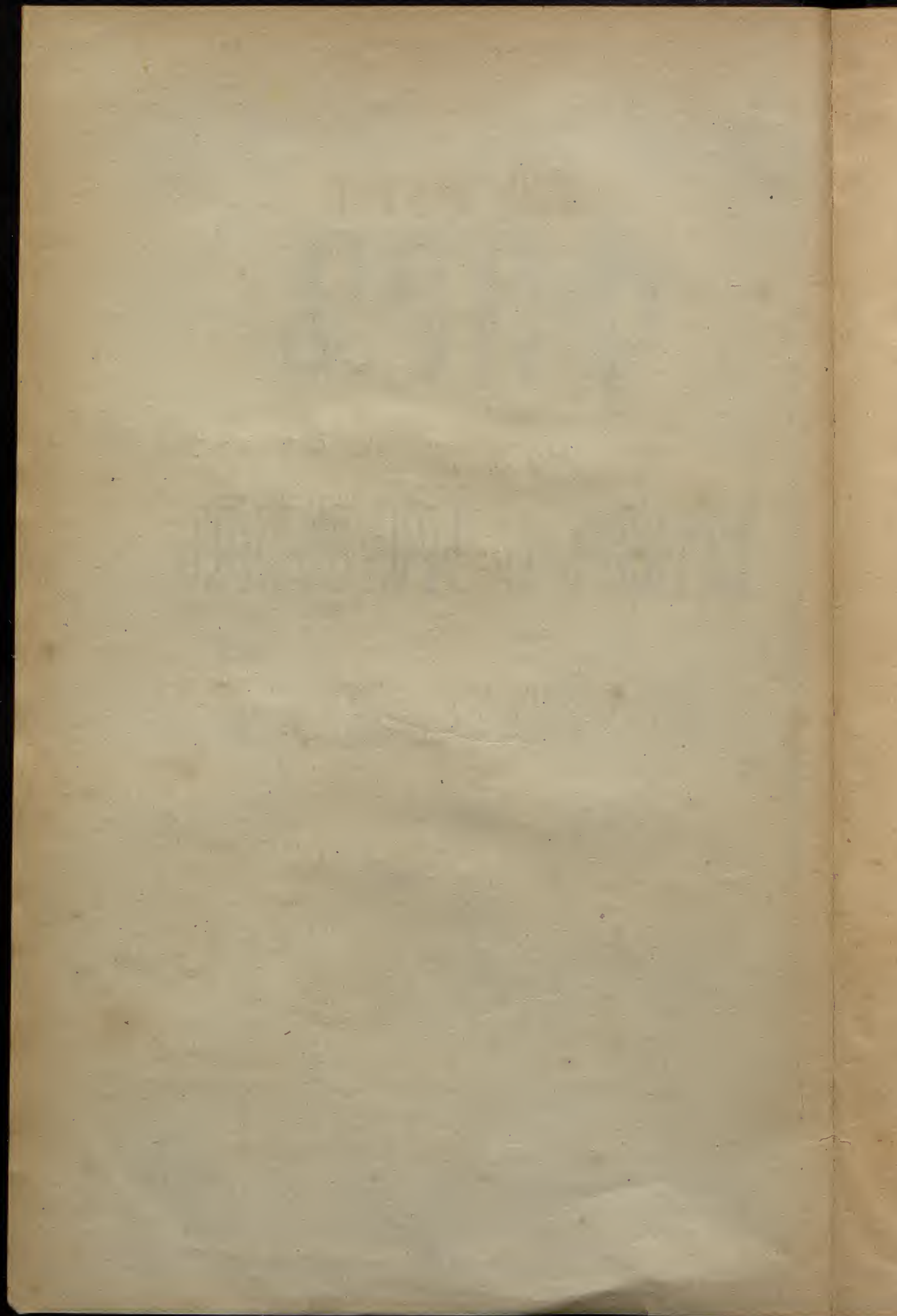
ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ.

ՅՈՒՆԻՍ

№ VI.

ՏՓԻՒՍ

1879.

ՀԱՅԻ ԽՆԴԻՐ

(Շարունակութիւնը տես «ՓՈՐՁ» 1879. № 4) :

Ի Դ .

Մ Ե Դ Ա Լ

— Հը՛, էլն նոր մարդի՞կ :

— Հրամանքե՛զ, գլխիդ մասադ, դեռ ո՛ւր ես, դեռ մհալն կէսը սիրտ չի անում. մեռնում եմ տանուտէրներին ասելով, որ սրանից փնտս չի հասնիլ, ձեր առաջաւոր իշխանների պատիւը չի վէր ընկնիլ, զոկեցէ՛ք ում ձեռը ջէրն ա հասնում, անկաջ չեն ա- նում, չեն ուզում, որ վերջի հասարակ մարդիկը մե դ ա լ կախ տան, իրանց հետ ձգուին : Վերջապէս խօսքս կտրուկ էլաւ, դեռ շատերը պտի դան, հիմի մի հինգ հատ եկել են, պտի դուրին, պոլիմպրեալ- ները բերել եմ, համեցէ՛ք :

Եւ Սաքօն մոզրովի առաջը դրեց հինգ հատ պոլիմպրեալ :

— Քեզ քանի՛ անգամ ասել եմ, որ պոլիմպրեալն թիւը միտդ պահես, բարկացաւ մոզրովը, քեզ ասում եմ, որ միայն 184 . . . Թուականինը վեր կալ, ի՞նչ ես գլխացաւանք տալիս, հօ գիտես, որ էն տարուայ կտրածն ամէնքի վըայ ծանր է, ոսկի է, հօ պղնձ ու երկաթ չի՞ :

— Շատ լաւ ես հրամայում, աղայ ջա՛ն, արդարանում էր մի- կիսան Սաքօն, համա բոլորը տես ու ճանանչ մարդիկ են, քանի հետ ասում եմ՝ չի ընում, աղանչաք են անում, երեսիցս կախ են ը- նում, ես էլ լսաթրներիցը¹ չեմ կարենում անց կենալ. կաչում են եախէս², որ փոխեմ, հօ գիտես, ես էլ ոսկի չեմ կտրում, մի քանի հատ ունէի՛ քեզ տուի, քո չարը տանի՛ն, ջանս էլ չեմ խնայիլ քեզ համար, գլուխս քո ուղուրին³ յետ եմ դրել, բայց հիմի որ չկայ ի՞նչ անեմ :

— Բաս ի՞նչպէս պէտք է լինի :

— Ի՞նչ շատ հեշտ բան ա, քո մօտ հիմի պոլիմպրեալներ շատ կան, դրանք ինձ տո՛ւր, ես կը տանեմ ինձ մօտ կը պահեմ, մեղալ

1 Պատիւներից : 2 Օձիք : 3 Բազմաւորութեան համար :

գրուելու համար եկողներին իրանց ոսկին կառնեմ, սրանց հետ կը փոխեմ ու թող էլի բերեն քեզ տան. ամէն մէկի վրայ էլ մի քանի կապէկ աւելի փոխելու համար կը վերցնեմ, էն խուրդէն էլ կը բերեմ՝ քեզ կը տամ:

— Ա՛յ թէ դու շատ առնես, ինձ քիչ տա՛ս:

— Ե՛հ, աղայ, դու Սաքոյիդ դու չես ճանաչուում, հօ գիտե՛ս, որ ամէն մի պօլիմպրեալը երկու շահուց աւել գլուխ չի ունենալ, թափաւութե՞ր¹ շատ քիչա՛. քո խաթեր ես մի մին սաղ աբասի² էս սհաթը քեզ աւել կը տամ, թող մէջ տեղն իմ երկու սաղ շահին կորչի, օտարի հօ՛ չեմ տալիս, քո արեւին փոխ ըլլի՛:

Սաքօն ստացաւ մովրովից հարիւրի չափ պօլիմպրեալ 184... թուականի՝ գնացական գնիցը մի ապասի աւելի հաշուելով և թըղ-թաղրամով վճարեց մովրովին:

— Հիմի ես էն մարդկանցը յետ կը տամ իրանց ոսկիքն, աղայ ջա՛ն, կասեմ, որ դու հրամայել ես³, որ ամէն մարդ իր ձեռովը տուն բերի. պատուիրի՛ որ մէկ մէկ ներս մտնին ու երբ որ էդ ոսկիքը կը դնեն առաջդ, բարկացիր գլխներովը տուր, յետ դարձու, թող գան ինձ մօտ, ես կը տեսնեմ:

Գիտէք ի՞նչ կայ, տղէք ջա՛ն, ասաց Սաքօն իւր խանութումն անհամբեր սպասող պօլիմպրեալների տէրերին, ճար ու իլլաճ՝ չէլաւ, վեր չի կախում, թէ՛ որ 184 . . . թուինը չըլի, ասում ա՛ն՝ անկարելի ա. հիմի ձեր փողերն յետ եմ բերել, թէ կուզէք՝ դուք ինքներդ տարէք տուէք:

— Մենք էն թուինը ո՞ր տեղից ճարենք, մենք հօ չե՞նք կտրողը:

— Թէ կուզէք՝ ինձ մօտ կայ, ես յատուկ դրա համար Նրեւան եմ գնացել, մինին կէս մանէթ աւել տուել, թէ կը կամենաք համեցէք, ձեզանից մի կապէկ օգուտն ինձ հարամ ըլի, ոնց որ ինձ վրայ նստելա, տամ՝ տարէք տուէք իրան. որ տեղ մի պօլիմպրեալը կը գնայ, թող կէս մանէթ էլ վըէն աւելի երթայ:

Մեղալասէր պարոնները մեծ ուրախութեամբ համաձայնեցան իսկ Սաքօն ձեռաց մովրովից ստացած ամէն մի ոսկուց 30 կապէկ աշխատեց: Միայն այդքանը չէր, յառաջուց Սաքօն ստացել էր սրանցից օգնականի, գրագրների, եասավուների անուշով մի քանի

1 Զանազանութիւն: 2. 20 կապէկ արծ:

մանէթներ ևս, որոնց կէսը միայն սովորաբար ըստ պատշաճին հասցնում էր, իսկ միւս կէսը նոյնպէս իւր դրամարկղէ մէջն էր մանում:

Այնուհետև ամէն ոք իւր ձեռքով Սաքոյի հետ փոխում էր պօլիմպերեայն և անձամբ մատուցանում մովրովին ու անունը գրել տալիս, բայց միշտ Սաքոյի նախապէս ներկայացնելով:

Մենք դեռ չբացատրեցինք, թէ այս ի՞նչ մեղաւներ և պօլիմպերեայններ են:

Արեւելեան պատերազմը վերջացաւ, այդ նշանաւոր արիւնհեղութեան յիշատակի համար տէրութիւնը դուրս տուեց այն փոքրիկ պղնձեայ կարմիր մեղալը, որի վերայ Սաղմոսի մի տան հետ պատերազմի սկսող և վերջացնող Խնքնակալաց անուններն է գրոշմած: Այդ փոքրիկ յիշատակարանը պատերազմին մասնակցող բոլոր անհատները պէտք է կրէին իւրեանց կրծքին իբրև անմոռաց նշան անձնանուիրութեան:

Ընդհանուր շրջաբերականով յայտնուեցաւ բոլոր գաւառակապետներին նշանակել իւրեանց տեսչութեան ներքոյ եղած գաւառների մէջ պատերազմին մասնակցողների անուններն և ըստ քանակութեան թուոյն մեղալ ստանալ: Միայն պատերազմում արիւն թափելը չէր համարուում մասնակցելը, ով ինչ և իցէ գործում պէտք է եկել պատերազմի միջոցը, վայելելու էր այդ արածութիւնը:

Մի քանի գաւառակապետներ մատը կծեցին և իւրեանց գործունէութեան շրջանն ընդլայնեցին: Այս խմորը շատ ջուր կը վերցնէր, ո՛վ ասես՝ կարող էր մասնակցած համարուիլ: Մէկը զինուորաց պաշարը կարող էր իւր գրաստովը բերած լինել, միւսը ցորեն կ'աղար ջրաղացումը, երրորդը՝ գինի, արաղ ծախած կըլինէր բանակումը, մի ուրիշն եզները կամ ձիանքը քրդերի ու ասպատակող թուրքերի ճանգն ընկած կըլինէին պատերազմական դաշտից տուն դառնալու և այլն և այլն. հազար ու մէկ պատճառներ դրժուար չէր հնարել, և ահա՛ ամէն ոք մասնակցեց այդ մեծ գործին և մեղալ կրելու արժանացաւ: Հարց ու խնդիր անողն ո՛վ է, իշխանութեան ներկայացուցիչն ինքը գաւառակապետն է, իւր վկայականն է այդ անանձնաշնորհութեանն արժանանալու իրաւունք տրւողը:

Մի քանի գաւառակապետներ փոքրով չբաւականացան, մեծ գին նշանակեցին մեղալի համար, ուստի և վերջումը հասկացան իւրեանց արած մեծ սխալմունքը, իսկ մեր հեռատես մովրովը Սա-

քոյի խորին քաղաքականութեան շնորհիւն իւր գործը լաւ բռնեց և տարաւ : Մի պօլիմպերեալը մեծ բան չի , ամէն մի նախորդ էլ կարող է ճարել : Սաքօն իւր բերանացի շրջաբերականը տարածեց մեր գաւառի բոլոր գիւղերը , թէ ո՞վ մի պօլիմպերեալ կը բերի , նա մեղալ կստանայ :

Մեղալ փոքր բան չի , կրճքին կախելու նշան ա , ամէն գիւղացու այս բանը շատ լաւ յայտնի է , թէ նշանաւորին ոչ ոք իրաւունք չունի ծեծելու , նրանից ոչ միայն մարմնական պատիժն է բարձուում , ինքը մոլորոյն էլ իրաւունք չունի մի մասը բարձրացնել նորա վերայ . շատ անգամ գիւղացիք ականատես են եղել , երբ մոլորոյն ուզեցել է մի խաչաւորի , մի սաւաղակ նշանաւորի ապտակ խրփել , բայց չի համարձակուել ձեռք բարձրացնելու , բաւականացել է միայն բանտարկելով : Ուրեմն մեր նոր մեղալն էլ , նոցա հասկացողութեամբ , այդ իրաւունքների տէրն է :

Ամէնքի սրտումն էլ յուսոյ կայծեր սկսան արծարծուիլ , մեղալ ճարելը հեշտացել է , պատուոյ ճանապարհը հարթուել է . մի պօլիմպերեալ գտար պարսքով՝ խարջով , ո՞ր տեղից և ի՞նչպէս եղաւ , մոլորոյն տուիր , անունդ գրուեց՝ պրծաւ . մի երկու շաբաթից՝ ամենաշատը մի ամսից մեղալը լանջդ կը զարդարէ , և այնուհետեւ դու ազնուական ես , իւզբաշի¹ ես , բէգ² ես :

Թէպէտ պատերազմի պատճառաւ Երևանաց նահանգումը ոսկին շատացել էր , բայց գինը բարձր էր , թղթադրամն իւր յարգը փոքր ինչ կորցրել էր : Հիմա օսկի ասած բանը սեւ աղուէսի պէս հազուադիւրս և թանկագին դարձաւ . ունեցողը մէկն իւր համար յետ դրեց և միւսներից օգտիլ մտածեց . մի պօլիմպերեալը մինչև մոլորոյն հասցնելն և անունը գրել տալը ձագեր էր հանում , մինչև տասը մանէթի էր հասնում , մանաւանդ թողնելը էլ ունենում էր , երբ յանկարծ այդ նուիրական Գեղին մետաղը նպատակին չէր համապատասխանում :

Շատերը մոլորոյն դռանն էին իմանում , որ 184 . . . անիծեալ թուականինն է շնորհաբաշի և զօրաւորը : Ճարահատաւ մի երկու մանէթ էլ նոր աւերացնելով՝ Սաքօյից առնում էին մոլորոյն քսակից դուրս եկած պօլիմպերեալն և կրկին իրան տանում , անունները նշանակել տալիս և ազայ մոլորոյն քաղցր ակնարկութեանն և յուսադրութեանն արժանացած՝ սրտի ուրախութեամբ

1 Հարիւրապետ : 2 Ազնուական :

վերադառնում տուն, աչքը կթած սպասելով օրուանն և ժամուն, երբ տանուտէրը հրամանաթուղթն և մեղալը ձեռքին՝ դիւղի առաջաւորների հետ կը դայ իւր ոտքն և իւր ձեռովը կը կախի կրծքիցը:

Ոչ ոքի դժուար և ցաւալի չէին թուում այն մի քանի աւելորդ մանէթները, որոնք Սաքոյի ձեռքով, իբր թէ, մտել էին միւս պաշտօնականների ծոցը, ոչ ոք չէր էլ ցանկանում մոքովն անց կացնել, թէ ազնիւ ու բարեկամասէր Սաքօն օգուտ քաղած կը լինի այդ դէպքից:

Այո՛, լինում էին երբեմն փոքր տրտունջ յայանողներ, թէ Սաքօն չպէտք է դաւաճանէր հաւատարիմ և սրտակից բարեկամութեանն և այնքան թանգ չպէտք է տանէր պօլիմպերեալը փոխելու համար, բայց զրանք էլ վերջը յիշելով Սաքօյի ջերմեանդ աշխատութիւններն և սրտառուչ եղբայրական միջնորդութիւնը, նրա մօր կաթի նման հալալ էին անում այն չնչին կոպէկները:

Այս երջանիկներից մի յանդուգն միայն ուղեցաւ ընդհանուր կարգից բացառութիւն լինել: Դա Աշտարակցի Շահազիզեան — Կամսարականների սերնդից մէկն էր, որ իւր ծագման վերայ մեծ համարում ունէրով՝ այլապէս չէր ուղում կոչուիլ, եթէ ոչ իւր անունը մօտ իւր հօր անունը աւելացնելուց յետոյ՝ Շահազիզեան — Կամսարական Աշտարակցի բառերն էլ հետը կը յցելով: Մենք նորա երկար անուանակոչութիւնը մի փոքր կարճացնենք և վերակոչենք նրան միայն Կամսարական — Աշտարակեցի:

Հարիւր անգամ Սաքօն իբրեւ մօտիկ բարեկամի համոզեց մեր Կամսարական — Աշտարակեցուն, որ իւր էժանագին պօլիմպերեալովը չներկայանայ մովրովին. բարեկամութիւնից խեղդուելով՝ նա խոստացաւ մինչև անգամ ուրիշներից մի երկու շահի էլ պակասով տալ 184 . . . թուականի պօլիմպերեալը, տասն անգամ հասկացրեց, որ մինչև մովրովին ու ու ձեռին բաժին չտայ, անկարելի է մեղալի յոյս ունենալը՝ անհնար եղաւ. Կամսարական — Աշտարակեցին, ինչպէս ասած է, ստտանի ձին էր հեծել, իրասածի էր. երեւի իւր վերայ մեծ վստահութիւն ունէր, առանց ներկայացնելու, համարձակ ներս մտաւ մովրովին մօտ ու դուրս տուեց:

— Բարեւ, Կամսարական — Աշտարակեցի, աննշան ժպիտով խօսեցաւ մովրովը, ի՞նչ զուլլուղ ¹:

1 Ի՞նչ խնդիր ունիս:

— Քո ողջութիւնն, աղայ՛, մեղալի համար եմ եկել, իմ տնունն էլ գրի՛, ես ունի՛ց եմ պակաս :

Նա դրեց սեղանի վերայ իւր պօլիմպերեալը :

— Ի՞նչ էք մարդի ձանձրութիւն տալիս, խոժողուեցաւ մով-րովը, մի՞թէ մինչև հիմա չիմացաք, որ 184 . . . թուականինն է հարկաւոր :

— Աղայ ջա՛ն, ինձ ուրիշի ոտքի մի՛ տանիլ, ես քո Կամսարական — Աշտարակեցին եմ, անց կացրու, չկար, չճարեցի, թէ չէ ինձ համար մին էր :

— Շատ գլուխ մի՛ ցաւացնիլ, չճարեցիր ու մեղալ էլ մի՛ քաշանիլ, որ տեղից եկել ես, այն տեղ գնա՛, ես քո վրոյցաբնկերը չեմ :

Կամսարականիս պօլիմպերեալը Ֆռռայ¹ դռն տակը :

— Ա՛յ եր կա՛լ դուրս կորի՛, էլ իմ երեսը չհամարձակիս գալ, մեծախօսութիւնը տեսէք, քո Կամսարական-Աշտարակեցի՛ն եմ, շնորհք է համարում ինձ, եթէ ես արժանացրել եմ իւր տանը մի քանի անգամ իջնել. ա՛յ մեծ բան, ինձ տուն կը պակասէր :

Կամսարական-Աշտարակեցիս իւր լուսոյ նման փայլուն գլուխը քերելով, վերըրեց շեմքի մօտ ընկած պօլիմպերեալն ու փրնթ-փնթալով և մոքումն սպառնալիքներ տալով՝ դուրս գնաց :

Ել տոհմական ազնուականս ներս չեկաւ, Սաքօն փոխեց նորա պօլիմպերեալը, բայց այժմ ոչ երկու շահի պակասով, ընդ հակառակն մի ապասի աւելով, ըստ որում ինչպէս ինքը երգամոք հաւատացնում էր՝ իւր վերջինն ուրիշ էր տուել իսկ այս մէկը նրապէս ազնիւ բարեկամի սիրոյն ետսավուելիցը ճարեց աւելի թանգ գնով, այսինքն Կամսարականին իւր գինետանը թողեց, դուրս գնաց, մի գրպանից հանեց՝ միւս գրպանի մէջ դրեց և բերեց :

— Ա՛յնա չունի՛, գլուխը շարժում էր Կամսարական-Աշտարակեցին՝ երկու մանէթ էլ միւս ծառայողների համար ցնծալով, դեռ ես մեղալն ստանաւ պրծնիմ, յետոյ դրա ղուլլուլն իմ աչքի վրայ. թող չպարծենայ, թէ ինքը մովրով ա, ռահաթն իրան ոչինչ չի կարող անել, միջիմն էլ պտիկ ա, համա ասում են ասլանի անկաջն ա մոնում, էնքան գլխի վրայ պտիտ պտիտ անել տալիս խեղճ դաւանին, որ շմացնում, — վեր ա քցում : Զատիկ շաբաթ օրը թէ անկաջը լուն կծի, թող իմանայ որ ես եմ :

— Ոչէ՛նչ, Կամարակա՛ն ջան, ճանապարհ դրեց նրան Սա-
քօն, մենծաւոր ա՛՛ կը բարկանայ է՛՛ կը սիրի է՛՛ քէ՛Քի վատ վախտն
ես հանդիպել ես քեզ յառաջուց ասեցի, որ մի քանի շահու հա-
մար էն մարդի սիրտը չցաւացնես, բայց է՛՛ նոր ո՛րտեղ, ինչ էլաւ՝
էլաւ, զնա քո գործին, ես հէնց հիմի պօլիմպրեալդ կը տանեմ
իրան կը տամ ու անումդ գրել կը տամ:

Սաքօն ճանապարհ դրեց Կամարական — Աշտարակեցուն ու
երկու պօլիմպրեալ վերցրեց մոմը վի մօտ տարաւ:

— Իս Կամարականի պօլիմպրեալն, աղայ ջա՛ն, մի քանի
շահու համար էնպէս մարդի սիրտը չպտի կոտրէիր, նա քեզ շատ
ա պէտք եկել:

— Թող կորչե՛ մեծախօսը, հէնց իմանաս հօր եղբօրս որդին
լինէր, այնպէս էր վստահ հետս վարուում:

— Ի՛դ Թողանք, անց կացած բանին է՛՛ օգուտ չկայ, թէ որ
ես նրա սիրտը չառնէի՛ նրանից մեզ փնաս կը զար, խոհական նայ-
ուածքով վճռեց Սաքօն, նրա անունը գրի:

— Ասենք՝ ոչինչ չէր գալ, բայց քո խաթեր համար:

— Դս մինն է՛ Խէչաննց Խէչանի մեղալի գինը, ժպտաց Սա-
քօն:

— Հա՛, վերջապէս ընկա՛ւ, հապա տսում էին որ նա փա-
ռասեր մարդ չէ՛:

— Դու գրի՛, աղայ ջա՛ն, դու նշանակի, դեռ դրա համար
մենք յետոյ կը տեսնենք:

— Ինքն է եկե՛ն:

— Ո՛չ, ես ինձանից եմ տալիս, բայց դու է՛՛ շատ մի քրքը-
րիլ միայն մի գիր տուր Աշտարակու տանուտէրի վրայ, սաքի թէ,
դու ինքդ լսել էիր Խէչաննց Խէչանի կռուի վախտին արած լա-
ւութիւնները, քեզնուքեզն արժան տեսար նրա համար մեղալ
գրել: Ի՛դ գիրն ա ինձ էս սհաթս ամէնից հարկաւորը, ես պտի
իրիկունս Աշտարակ ըլիմ:

Սաքօն առաւ այս վկայականը, ծալեց, գրպանը դրեց և ձին
նստաւ:

Այս գիրը նա Աշտարակումն էր:

ԻԵ.

ԱՐԵՒԸ ՎԱՏ ՏԵՂՆ ԷՐ ՄԷՐ ՄՏԵԼ

Աշունքն անց կացաւ, ժողովուրդն իւր աշնանային հարկը վճարելուն այնքան չճանրացաւ, ամէն ոք իւր բերքի մի մասը ծախեց, իւր օրինաւոր հարկը վճարեց և իւր տան պակաս պուտոր կարգի բերեց, եասավուններն ու զաղախներն այս անգամ շատ չնեղացան մարդ ծեծելով, եղած տեղից ամէն մարդ օգուտ կստանար, յետին աղքատն էլ մի երկու բուռը սերմն է գետին ձգում և Աւրարատեան աշխարհի բարեբեր ու առատաբաշխ հողի շնորհիւ իւր տարեկան ապրուստը վերցնում։ Դժուարութիւնը դարունն է, որ ամէն պաշար վերջանալու վերայ է լինում, ժողովուրդը դատարկաձեռն է, երկրագործութեան անհրաժեշտ ծախքերի հետ խառնուում է գարնան հարկն և այնքան ճնշումների պատճառ դառնում։

Այս աշունքն ամէնքը լի էին, պատերազմը վերջացել էր, հասարակ գիւղացին կուռ ու բեզեռուից թեթեացել էր, տարին առատ էր, ամէնի ամբարն, ամէնի կարանն ու քունջ ու պուճախը լիքն էր. այդ պատճառաւ շատ հարսանիքներ էին լինում։ Մինչև խելօքը միտք կանէր, յանկարծ լսում էիր, որ գիժը սղին պսակել էր։

Այսպէս էլ պատահեցաւ մեր Խէչանի հետ։

Նա միտք ունէր ամէնքից շուտ իր աղջկանն ամուսնացնել, սակայն այսօր վաղը ձգելով՝ ձմեռուան Ութօրէից արագուելն¹ հասցրեց։

Մի կողմից, այնպէս կարծես, թէ այդ մեր Սաքոյի գործին դալիս էր, հանգամանքները, կարծես, նրան օգնում էին, իւր նպատակին հասնելու համար միջոցներն երկարանում էին, բայց իրականապէս այդպէս չէր դուրս դալիս, հէնց իմանաւ Սաքոյի մաստակն, ինչպէս ասած է, ցեխն էր ընկել, չէր յաջողում։

Եթէ այդ դժբաղդ դէպքը մի ուրիշն պատահած լինէր, ամէն մարդ կարող էր այնպիսի անձի զրութիւնը հասկանալ, բայց Սաքոյի վերայ շատ դժուար էր նկատելը, շատ խորամանկ աչք պէտք է լինէր, որ կարողանար Սաքոյի անախորժ և տխուր հայեացքից

1 Խիստ ցուրտ։

բան գուշակել: Բայց և այնպէս մի բան բոլորի աչքից չէր փախչում, որ ամբողջ աշունքն ու ձմեռը Սաքոյի մի ոտն Աշտարակ էր՝ միւսն իւր միկիտանխանայումը:

— Իս ի՞նչ ա պատահել քեզ, այ Սաքօ՛, էս տարի Աշտարակ շուտ շուտ ես գնում, ջրի ճամփայ ես շինել: Հարցնում էին շատերն ու բաւականանում նրա տուած կարծ պատասխանովը:

— Ոչի՛նչ, տնային հանգամանքներս են:

Բայց այս տնային հանգամանքները շատ բազմաճիւղ էին, դրանք շատ գիշերներ մեր քարասիրտ Սաքոյին լացացրել են: Այն պիտի գիշերներ են եղել այս աշնանը, որ մեր Սաքօն բաց աչքով լուսացրել է, երբեմն մի տեղ ձեռքը ծնօտին ժամերով նստելով և երբեմն աշխատանքի մէջ:

— Երկուսից մէկը, կամ ես Սաքօն չեմ, կամ պէտք ա ասածս անեմ: Եթէ իմանամ, որ թուրն երեսիս պտի խաղացնեն, ես յետ դառնողը չեմ, հանաք մասխարութիւն չի, դեռ ընչանք օրս իմ օգտիցն ոչ ով չի եկել: Հիմի մի հասարակ հայիւոր պտի ինձ յաղթի՞. տեսնե՛նք: Էս ես՝ էս դու, ա՛յ Խէչանէնց Խէչան, ես մտքումս դրել եմ քո մէքերին տէր դառնամ, դու ուզում ես Ծվիկենց Սմբատին թողալ. ո՛վ տանի՛ պարծենայ:

Հը՛, սրան տես, մեղախ էլ չէիր ուզում, ո՛նց կամաւորուեցիր. ախար ընչի՞ չպտի համաձայնէիր, ուրիշներն իրար գլուխ են պատռում, դու հանդիստ հարկւոր քո տանդ նստած՝ իրան ոտովը դուռդ եկաւ. համա շատ յետ եկածն էր անիծածը, հոգիս հանեց՝ էնքան չարչարեց:

Ոչի՛նչ, հալա՛լ ա, Սաքոյի չարչարանքը նրան էժան չի նստիլ, մի երկու երեք օր ջեբիցս պօլիմպրեալ բաց թողալով, համ երկուսը տեղակը ծոցս դրի, համ էլ Խէչանի աղջկայ հետ նրա մուլք ու դովլաթն էլ վրէն կառնենք. ասենք մի քիչ սիրուն չի, բայց ո՛վ ա հարցնում՝ կուտուի, հարստութիւնը գէշին կը սիրունացնի, լալին լեզու կը տայ, չոլախին ջուխտ ոտք, քօւին էլ երկու սուր աչքեր: Ասենք մի քիչ դժար ա ձեռք ընկնում, համա մի բան որ հեշտ ճարուի, էն բանի զաղըն՝¹ ո՛վ կիմանայ, ոսկին որ հեշտ աշխատելու ընէր, էսքան նրա համար ո՛վ գլուխ կը պատռեր, ո՛վ էսպէս կաստուածացնէր ու կը սիրէր՝ ոնց որ մեք մովընջն ու ես:

1 Արժէք:

Այս յուսադրութիւններովը Սաքօն ողի առած՝ տանումէր բոլոր արգելքները . նա այն հասարակ մահկանացուներից չէր , որ կիսաճանապարհին վհատէր :

Առաջին անգամը Սաքօն չէր կարծում , թէ Խէչանն այն աստիճան կը դիմադրէր : Ինչպէս մեզ յայտնի է , նա մեղալի ներկայացրեց Խէչանին . ոչ թէ մի դատարկ խօսք էր բաւականացել այդ ներկայացման համար , այլ զուտ ոսկի էր տուել , 184 . . . թուի սիրեկան պօլիմպրեալ : Խուփը գլորուել էր , կձուճը գտել , մովըովն ու Սաքօն լաւ էին միմեանց հանդիպել , Սաքօն շատ լաւ գիտէր , որ իւր աղէն իր հարազատ հօրիցն էլ կաշառք կը վերցնի , իր որդուն էլ աչք չի պահիլ կը մեռնի ու առանց փողի ոչինչ չի անիլ : Երազատաբար էլ մի պօլիմպրեալի գլխիցը վճռեց անց կենալ : Երա համար Սաքօն չէր ցաւում , նա փոխարէնը Խէչանից ստանալու յոյս էլ չունէր , նա կամեցաւ , որ եղ մի պօլիմպրեալովը սրտի ցանկութիւնին հասնիլ : Բայց հէնց այդ բանումն իր խոփը քարին առաւ : Երկու օր ինքն ու տանուէրը մեծ աշխատելով՝ հազիւ կարողացան կոտրել էն անկոտրում Խէչանին , որ համաձայնի մեղալ ստանալ :

Ասինք՝ այսօր նա մեղալը չառաւ ու կրծքից չկախեց , դեռ ներկայացումն էր գնում , դեռ յայտնի չէր , թէ ե՞րբ պիտի բաժանուէր , բայց հարկաւոր էր , որ Խէչանը մի դատարկ շնորհակալութիւն յայտնէր , մի խօսքն ի՞նչ է , որ նա կողքը գետինը չէր տալիս ու չէր ասում :

— Չէ՛ , չէ՛ ու չէ՛ , ձեզ ո՞վ խնդրեց ինձ համար մեղալ գրել տայիք , ես որ ուղենայի , մի պօլիմպրեալ կը գտնէի դրա համար :

Հազար անգամ կայ ու ասա՛՝ թէ մովըովը քաղցր աչք է ունեցել քեզ վերայ , նա ինքն առանց խնդրանաց գրել է՝ նա հաւատալ անգամ չէր ուզում , մանաւանդ երբ խնայաւ , թէ Սաքօն է միջնորդել , սաստիկ վայրացաւ , իսկ երբ միտմիտ տանուէրն իւր կողմից բերանից դուրս թողեց , թէ Սաքօն իւր գրպանից պօլիմպրեալ է մխիթել բոլորովին կատաղեց . ներս մտաւ տուն , հանեց երկու պօլիմպրեալ և քաղաքավարութիւնը մոռացած՝ ձգեց Սաքօյի առաջը :

— Ես ոչ ովի ողորմութիւնին կարօտ չեմ , ղլխներովդ գիպչի ձեր արծաթը :

Ա՛հրջապէս Խէչանն այլապէս չկամեցաւ ընդունել մեղալի ա-

ռաջարկութիւնը, եթէ ոչ երկու պօլիմպերեալ մէկի փոխարէն վը-
ճարելոյց յետոյ :

Մեզ այնպէս է թուում, թէ այդ Սաքոյի սրտի ուղած բանն
էր, բայց ոչ, շատ ահաճութեամբ վերցրեց և գրպանը դրեց նա :

Արեւը վատ տեղն էր մէր մտել, էն Սաքօն, որի առաջին ու-
ղինչ փակ դուռը չկար, որ երբէք խօսքի տակ չէր մնացել, հիմի
ստիպեալ էր լեզուն բռնը դնել և Խէչանի պէս մարդուն գոնէ առ-
ժամանակ տեղիք տալ :

ԻՅ.

Ա Ն Յ Ա Զ Ո Ղ Խ Ն Ա Մ Խ Օ Ս

Այ Խէչան, ասաց այս անցքից մի քանի օր յետոյ տանու-
տէրը, քեզ մի բան պտի ասեմ, համա՛ բարկանաս ոչ :

— Ի՞նչ կայ բարկանալու, ես գիտեմ, որ կամ արներդ կըլ-
նի պակաս, կամ մաղներդ, էլ ի՞նչ անօգուտ տեղ փող տալու բան
կայ, որ ձեր քիսին շահ չե բերել, իմ շէնքը կընէք քցում, ա-
սա՛ տեսնեմ,

— Չէ, Խէչա՛ն, անկաջ դի՛ր, դու երբ պտի աղջկանդ պը-
տակես :

— Ի՞նչ կայ, էս մի քանի օրս միտք ունեմ, չընի՞ թէ պատ-
րաստութիւն ես ուզում տեսնել, տանուտէ՛ր, ախար խաչախպէր ես,
Աղաջանենց հետ դուք ախար խաչքաւոր¹ էք, գիտես, Սիմոն, շատ,
թանթանէք² մի սարքիլ քանի կարամ պակաս բռնի՛ :

— Ի՛հ, էդպէս բաներն ամօթ ա, Խէչա՛ն, ի՞նչ ծախս պտի
անենք, պտպեալական ինչ որ տեսել ենք, էլի էն ճամփովը պտի գը-
նանք, էդ ոչինչ, ես ուրիշ բան էի ասում :

— Ասա՛ տեսնեմ :

— Չի ընի՛ր Խէչա՛ն, որ միտքդ փոխես : Ընչանք օրս, հօ

1 Խաչքաւոր կը նշանակի երկուստեք կնքահայրներ, որոնք փոխա-
դարձաբար միմեանց կնքահայրն են, 2 Մեծ հանդէս :

գիտես, 100 մարդ քո աղջիկն ուզել ա, ես միջնորդութիւն չեմ արել: Հախ Աստծու Սմբատն օրինաւոր տղայ ա, համա էսօր՝ երբ մի աւելի արժանաւորն ա լիս ընկել, ես իմ աղջկայ բաղդաւորութիւնի պէս քո միտուճարին էլ բարի կը կամենայի: Արի՛, Խէչա՛ն, ինձ անկաջ գի՛ր, խօսքդ յետ տո՛ւր, աղջկանդ ձեռաց էս մի քանի օրս պսակենք մեր Սաքօյի վրայ:

— Ի՞նչ Սաքօ:

— Սաքի չիմացա՞ր, մեր միկիտան Սաքօյի:

— Ի՞նչ:

— Նրա թրի երկու գիհն էլ կտրում ա, էսօր մեր մհալումը նրա պէս յաջողակ տղայ չկայ խօսքով, անուամով, փողով ու երեսատեղով: Դու գիտես, որ գզըից բռնած ընչանք մոկըովը, նրա ձեռի տակին ենք, մոկըովի հետ՝ ոնց որ ես ու դուն. ախպօր պէս հետն ախպէր ա. էն թաւուր տղէն, որ քո փեսէն ըլի, էս օր դու մհալումն ամէնի վրայ երկար լեզու կունենաս: Ես իմ Աստուածը, արի դու երեսիդ բաղդին քացով մի՛ տալ: Աստուած իր հօրը բաշխի՛, Սմբատին էլ ես փնովում ¹ չեմ, համա ճրագի առաջին չախմախի չեն տալ: Աստուած քեզ բաշխի՛ քո աղջկանիցը սիրունն ունիս տանդ, քուերդ աղջիկն էլ տուր Սմբատին, էլի քո որդին կընի: Արի՛, Խէչա՛ն, գողիդ քարը վէր ածա ², ինձ լսի՛, եկող շաբաթ երկու հարսանիքն էլ մի օր անենք, վերջայնենք: Հը, ի՞նչ ես սուս կացել, տեսնում եմ, որ միտքդ տարտղան ³ ա, կամքի գալու պէս ես, ձեռդ տո՛ւր, առ էս մատանիքը, Աստուած շնհաւոր անի՛, տեսնք, ու ծէրին կապ տանք, հազիր ինքը Սաքօն էլ գեղումս ա. իրիկունս էլ իրան կը բերեմ ձեռդ կը պաչի:

Խէչանը լուռ էր:

— Մտիցս ընկաւ, շարունակեց տանտեղը, ես Սաքօյի խօսքովը չեմ քեզ մօտ եկել ինամխօս, երեկ ես ՍԼ ջրի գլխին էի, ինքը մոկըովն յատուկ ինձ կանչեց, պատուիրեց, քեզ էլ շատ շատ բարով արեց, ասում էր՝ ես յոյս ունիմ, որ Խէչանն իմ խօսքիցը դուրս չի գալ, ինքն էլ ուզում ա խաչախպէր կաննի: Նրանից աւելի, Խէչա՛ն, էլ ի՞նչ բաղդ ես ուղում. ասում ա՝ եա զառն գեաւրաք՝ եա զօռն (կամ ոսկի պէտք է ունենաս, կամ ոյժ). դու դրանով երկունս էլ ունենում ես. Աստծու տուածիցը՝ մի կտոր հա-

1 Պարսաւել: 2 Համողութիւն: 3 Երկմիտ ես:

լալ հաց ունիս՝ էդ քո զառը, մովրովն էլ քեզ զօռ՝ քեզ թե ու թիկունք :

Խէչանը պատասխան չտուեց :

— Հա՛, ասում ա անաստուած տեղը կա՛յ, անարխայ՝ տեղը մի կենալ չընի՞ թէ դու քո փողովը զառահ² ընիս, միտք անես, թէ քեզ ոչ ով բան չի կարող անել միտքդ ա Զանգիբասարու մըհալի մովրովն օյինը³, որ բերեց իր մհալի հարուստներից մին գըլուխը. անումն էլ մոռացել եմ, էն՝ որ մի լաւ քեահալն⁴ Արաբստանու ձի ունէր. մովրովն ուզեց էդ ձին՝ նա չտուեց. վերջն ի՞նչ եկաւ գըլուխը : Աղիս արդայ անեմ, որ դու ես⁵, մի օր էլ դրա տունը կտրեցին, ինչ ունէր՝ չուներ, սրբեցին տարան ու քեահալն ձիու եալ⁶ ու պոչն⁷ էլ տակիցը խուզեցին, շինեցին նոր ցկնած քուռակ : Գնալու վախտն էլ իրան պարզ աշկեարայ ասեցին, թէ էս մովրովն ինադն⁸ ա, որ քեզանից հանում ենք, թէ որ չես աւատում, կուզես էգուց գնա մովրովն հաւաքած ձիանոնց մազերի միջին քո քեահալնի մազերը ջոկի՛ :

Ախար հօ միտքդ ա, Խէչա՛ն, մի տարի ամէն մհալումն էլ ջօլերումն արածող ձիանոնց եալ ու պոչը խուզում էին ու երկար ժամանակ չիմացուեցաւ, թէ էդ ի՞նչ Փանդ⁹ էր. մին էլ էն լեցինք, որ մովրովներն ամէն գեղերում տանուտէրներին թագուն հըրաման էին տուել, որ ինչ կուզեն՝ անեն, ձիու մազ հաւաքեն : Ե՛, ո՞վ էր գժուել իր ձին խուզի, մովրովին տայ. երեսէն գիտայ, որ ձիու շէնք ու շնորհքը եալ ու պոչն ա, խուզեցիր՝ նրա գլինը կէս փող, համա էդ տարին երեք չորս մհալի ձիանքը բոլորը պոչեկացան : Վերջը հօ իմացուեցաւ, թէ բնչի՞ համար էր : Դու մի ասիլ հեքիմների¹⁰ պատմելով ձիու մազով շինած դօշակը¹¹ ջանի¹² համար սողլամութիւն¹³ ա. մեր նաչալնիկն էս բանն իմանում ա ու դրում մովրովներին, թէ կուզէք ասղի ծակիցը հանեցէք, ինձ համար ձիու մազ ճարեցէք : Խեղճ՝ մովրովներն էլ ի՞նչ անեն, ձեռ ու ոտ են ընկնում, ումնից ուզում են՝ մխուր չեն գալիս,¹⁴ իրանք էլ էս խելքն են բանացնում, թաքուն մարդիկ են քցում, խուզել տալիս : Ի՞նչ պտի անելիր, ախպէր՝, տանուտէրին էիր գանդատ անում՝ ասում էր՝ գնացէք մովրովին ասեցէք. մովրովն էլ

1 Անոգնական : 2 Վստահ : 3 Խաղ, հնարք : 4 Նժոյգ : 5 Յայտնի լինի յարգութեանդ : 6 Բաշ, 7 Ագի : 8 Վրէժ : 9 Հնարք : 10 Բժշկաց : 11 Մահիճ : 12 Անձի : 13 առողջութիւն : 14 Ժխտել, բացասել :

վաղի սագն էր քօքում¹, գողդ գտի՝ դիւանն անեմ, ըստուր միտքը սովէն մարդ հասկանում ա, — սաքի թէ ասում ա՝ դէհ՝, թէ զով քանի շաշ տամարդ թեքել չեմ², գլուխդ առ կորի. խալխի ճարն էլ կտրում էր՝, սուս էին կենում:

— Եւ երկու ձին էլ խուզեցին, վերջապէս կամայ ասաց Խէչանը:

— Օղորմի՛ քո հօրը, ո՛ւմ պտի բան ասէիր, ո՛ւմնից գանդատ անէիր: Թուրքն անիծած՝ խօսքն օրինաց. Թուրքավար ասած ա, թէ գեղը գժուելուս՝ մօլլէն ա հարցնում, մօլլէն որ գժուելի՛ ո՛ւմ պտի հարցնենք. հիմի մերն ա, մովրովը որ ընէնց էր ասում, մենք ի՞նչ անէինք, էլ ո՛ւմ դուռը ջարդէինք: Ասենք մովրոյներն իրանք էլ մեղաւոր չէին. չգիտեմ՝ ո՞ր մհալի մովրովը, քիչ մնաց, էդ դարտակ բանի համար տեղեցը սլքում էր. նաչաւիկը նրա վրայ երեք փութ մաղ ա քցած էլել, խեղճն երկու փթից աւելի չի կարողացել ճարել. դրա վրայ նեղացել ա, աստիկ բարկացել, տանիցը դուրս արել ու քամակիցն էլ մարդ ա զըրկել, որ խնդիր տայ, հեռանայ: Ի՞նչ մուննաթ չիք³, ի՛նչ աղաչանքներ, վերջը՝ վերջը դրան մի լաւ կլարում սլոկում ա, սաղ տարէն աշխատածը ձեռիցն առնում, հօւփ-հուրիան⁴, դուռը դարդակ յետ զըկում իր մհալն ու բաց թողում ժողովըդի ջանին: Հիմի լսեցի՞ր, Խէչա՛ն, որ բզի գլխին բռնցքով տալ չի ընել, երբ որ խօսքը վերելիցն ա, դու էլ պտի լսես:

— Պրծա՛ր:

— Շատ շատ օրինակներ կարող եմ բերել, որ մովրովին չլսողը վերջը փոշիմանել ա⁵, համա խօսքս երկարում ա: Մի՞տք ա մէկէլ տարին Փարբու տանուտէրի բանը: Նրկու երեք տարի էր՝ տանուտէր էր, իր տեղը ծանր նստած՝ իր պաշտօնին էր: Շատ լա՛ւ, ասենք թէ ինքը տանուտէր նստելուս մովրովին փող սոււել ա, համա էսքանը միտք չի արեց, թէ նոր մովրով ա փոխուել, ինձանից խէր չի տեսել, ըսկի որ չընի՛ նոր տարի ա գալիս, գատիկ՝ ջրօրհնէք ա գալիս, մի հարիւր մանէթ փող կապեմ, տանեմ իրան տամ՝ ձէնը կտրի: Երանից ի՞նչ պտի գնար. ասում ա՝ ինչ որ գնում ա՝ բազիցն ա գնում, բազմանչուցն ի՞նչ ա գնում. շէն

1 Նախկին նուագարանն էր հնչեցնում, այսինքն՝ սովորական խօսքերն էր ասում: 2 Քանի չեմ պատժել: 3 Միջնորդներ: 4 Վերջին կտոր հացից դրկած, մերկացրած: 5 Զղջացել:

կենայ Փարբի գեղը, մի քանի կող աւելի հաշիւ կը քցէր՝ համ էն փողը դուս կը գար, համ էլ իր ոտի քրեհ կը մնար : Զէ՛, մեր աղայ խելօք տանուտէրը ծանրագոգոթ իր տեղը նստեց. ինչքան մէնք իրան քարոզեցինք՝ իլլա՞՞¹ չէլաւ, մովըտին էլ իր մարդկանց բերանովը հասկացրեց՝ անկաջի քամակը քցեց : Մին էլ, ջանա՛ սա՛ն², մովըտ՛վ, արի՛ Փարբի նստի ու տանուտէր փոխելու հրամանը տո՛ւր : Նոր ոտին ձեռին ընկի՛, նոր պոչին գլխին արա՛, էլ ի՞նչ կօգտես. փող ունիս՝ մէջ տեղ արի : Է՛, դու ինձ ասա՛, Խէչա՛ն, էն նեղ ժամանակը ո՞ր տեղից պտի փող ճարէր, առաջուայ իրաւունքը ձեռին պտի ունենար, որ քարի տակիցը հանէր. ընչանք մեր տանուտէրը փող դուս, մովըտին իր կողմից երկու ուրիշ տանուտէրացուք մէջ տեղ հանեց :

— Վերջը՞ :

— Վերջն էն, որ գեղն երեք կտոր արեց. մի մասը հնին էր ուզում, մնացած երկուսն էլ մէկէններին : Առջալ՝³ մովըտին էլ ամէն մէկիցն 300-ական մանէթն առաւ, երեքին էլ խօսք տուեց. մին էլ էն լսեցինք, որ Փարբու պէս մի բուռը գեղն երեք տանուտէր ունի : Աշխարհքը մնաց զարմացած, թէ էս ի՞նչպէս կարելի ա, համա երկու շաբթից յետոյ՝ ամէնքն էլ գլխի ընկան : Դու մի՛ ասիլ, մովըտին ընէնց ա սարքում, որ էդ երեք թայֆէն⁴ էլ գալիս խրնդիր են տալիս, թէ գեղը ձեռայ գնում ա, տանուտէրների մէջը համաձայնութիւն չի ըլնում, Աստծու սէրը, մովըտով խնամք անի իրանց, էլ յետ երեք տանուտէրից մինն թողայ : Կրկին լսեցինք, որ էն երեք խեղճ հներին էլ հանել ա, մի ուրիշն զրել ու 400 մանէթ էլ էս նորիցն առել : Բանն ընէնց դուս եկաւ, որ էս նոր ընտրուածն էլ անհասկացողի մինն ա ըլնում, երեք չորս ամսից յետոյ զրան էլ գեղըցոնց խնդրքովը դուս ա քցում ու էլի յառաջուան մեր խելօքին գնում ու 300 մանէթ էլ նոր առնում : Դրուստ⁵ զրա համար ա ասած՝ թէ Երմանի վէրմալ գօղկուղի, եւ յետար թօփուղի վէրար օթուղի. (Հայը իննը չի վճարիլ, գաւազանի հարուածները կուտի ու Գի փոխարէն 30 կը վճարի) :

Հիմի լսեցի՞ր, Խէչա՛ն, որ մէնծի ասածը պտի կատարենք, թէ չէ գլխներս կը ցաւի. դու էլ ինձ լսի՛ր, մովըտին աչքը վրէդ մի ծռիլ, Սաքոյին փեսայ շինի, Աստուած էլածն օրհնի :

1 ձար : 2 Կեցցես : 3 Քաջ : 4 Կուսակցութիւն : 5 ձիշդ :

— Ի՛շ քան մնաց :

— Ի՛շ ոչի՛նչ :

— Դէ՛ հիմի դու ինձ լսի՛ր, վեր կաց զնա քո Սաքոյին ասա՛ համով հարկեորով¹ որտեղեց եկել ա՛ դէնը գնայ, օխտը քօռ աղջիկ ունենամ՝ մինն իրան չեմ տալ: Դրա համար՝ էր մեզալի թուղ-թըն ձին համար բերել. հէնց իմացաւ, թէ երկու ոսկին որ իրան տուի, էն ա իր սրտին էլ սին էլաւ. երբ որ ես մեզալ քաշ ա-նեմ, թող էն օրն էլ ինքը պարծենայ՝ թէ ինձ ողորմութիւն ա-րեց, ինձ համար մեզալ բերել տուեց. ես էն ոսկիքը գլխիցս դադանելու² համար իրան սեցրի³, հիմի հասկացա՛ր, տանուտէր Սիմո՛ն:

— Հասկացա՛յ, համա լաւ չես անում, Խէչա՛ն, մեղքը քո շինքը:

— Հիմի ուրիշ քան լսի՛ր, էս ա Ութօրէքը վերջանում ա, հինգ վեց օրից խաչախպէր ես, Սաքոյին քան չասես. մի իրիկուն հարսանիքը կնատացնենք, մէկ էլ օրն ամէնի հաչոցն էլ իմ տա-նիցը կը վերանայ. հիմի՛ բարով եկա՛ր:

Թաք ըտէնց ըլի, խեղճ ա էն աղջիկը, ծակ բերանը նրա վրա խօսաց:

— Ղամիկի կիսիցը յետ դառնալը նամարդութիւն ա՛, ⁴ ոչի՛նչ, ուրիշ հնարք գործ կը դնենք, տատմէրն յոյս ա տալիս, վըճռեց Սաքօն տանուտէրից Խէչանի բացասականը լսելուց յետոյ և ձին հեծաւ ու դէպի Սև ջրի գլուխը:

ԻԷ.

Տ Ա Տ Մ Օ Ր Ո Ր Դ Ի Ն

Մի քանի օր Սաքօն մտածեց հանգիստ տալ իւր երերեալ և տատանեալ մօքին. տանուտէրը խաբել էր, որ Խէչանի ասելով նա էլ էս տարի իր աղջկանը պսակելու չի, ուրեմն շտապելու կա-րիք չկար:

1 Յարգանք: 2 Հեռացնելու: 3 Գլխովը տուի: 4 Տմարդութիւն:

Այս ապահով դրութեան մէջ նա մի շարաթի չափ, համարեա՛, մոռացաւ Աշտարակը, Խէչանին, իւր հարստութիւնն և այլն։

Մի երեկոյ՝ մովրովի մօտ եղած ժամանակը, յանկարծ խօսքը կրկին Խէչանի վերայ եկաւ, մովրովի յիշեց Սաքօյի խոստմունքը, զարմացաւ նրա թոյլ շարժուելու վերայ, նախատեց, որ Խէչանին թակարդ ձգելու տուած խօսքից յետոյ՝ ահա երկու ամիս է անցել, մեղալի էլ ներկայացրեց, բայց այնու ամենայնիւ ոչինչ օգուտ դեռ չի դուրս եկել։

— Դատին համբերել ես՝ քչին էլ համբերի, գլխիդ մատաղ, Սաքօ էն ջանաւարը՝ չի, որ բան մոռանայ, կամ որսը ձեռիցը բաց թողայ, էնպէս գիտեցիր, որ Խէչանը ճանգերիդ միջին հուփ տուած ունիս։

Այսպիսի մի քանի խօսքերով Սաքօն ցանեց մովրովին ու շտապեց դուրս գալ։ Մի ահագին գաւառի կառավարիչը չկարողացաւ հասկանալ, որ իր սիրելին իրան խաբում, արածացնում է։

Այն ժամ չէր անցել, որ Սաքօն սրտատրոփ, մեռելի գոյն առած, աչքերն արենակալած, շփոթութեան մէջ՝ կրկին ընկաւ մովրովի մօտ։

— Աղայ ջա՛ն, գլխիդ մատաղ, օգնի՛։

— Ի՞նչ կայ։

— Աս կէս սհաթ յառաջ քարոզում էի, որ համբերես, բայց բանն ուրիշ տեսակ ա էլել, թէ էս երկօրը Խէչանին հաւի ճուաի պէս մեր ձեռումը կարացինք բռնել՝ շատ լաւ, թէ չէ՝ դչե՞ պէս դուս կը թռչի ու մեր աշխատանքը ջուրը կերթայ։

Ի՞նչ ես ասում, ո՞ւմ ձեռիցն ա դուս թռչելու՞ իմ։

— Հա՛, գլխիդ մատաղ, հա՛, քո՛ մի սաղ մհալի տիրոնջ։

— Ի՞նչպէս։

— Երկար հարցմունքաներ մի՛ անիլ, որ ասում եմ՝ դու էլ աւատա, իմացի՛, որ Սաքօն մի տականի՝ չի, դու էս սհաթս մի բարովագիր գրի՛ եջմիածին մեր մհալի գործակալ վարդապետին, ինչդրի՛, որ ինչ կուզի անի, միայն թէ աշտարակցի Խէչաննեց Խէչանի աղջկայ պսակը քանդի. քո կողմից մի հրաման էլ Աշտարակու տանուտէրին գրի, որ բան ա՛ եթէ վարդապետը քո ինչդիրը չկատարեց, ես թէ որ տէրտէրը չուզենայ գործակալի հրամանին

1 Գաղան։ 2 Թռչունի։ 3 Միամիտ։

լսելու, տանուտէրն եկեղեցու դուռը փակի ու չթողայ պատկերու:

— Չեմ հասկանում, Սաքօ՛, ի՞նչ ես ասում:

— Վարդապետին զրի՛, որ դու լսել ես, թէ էս գործի մէջն տրնի բան կայ, մարդասպանութիւնի նշաններ են երևացել ու դու միտք ունիս, լաւ քննել իմանալ, յետոյ գործին ձեռք տալ:

— Ի՞նչ ես ասում, նկատում եմ, որ դու լսելքիդ չես:

— Գրի՛, որ էս բաներն իր մէջ թաքուն խօստովանքի պէս պահի ու իր կողմանէ հրամանի մէջը գրի տէրութիւն, թէ ինքը լսելա, որ Խէչանի աղջկայ պսակի մէջ չհասութիւն կայ՝ զրա հա մար ա արգելում:

— Պարզ խօսիր, ա՛յ տղայ, Սաքօ՛:

— Գրի՛, որ սաքի դու էլ քո կողմից նրանց չհասութիւնը լսել ես ու իրան գործակալին յայտնում ես, համ էլ դու չես ցանկանում, որ էս պսակը գլուխ գայ:

— Ի՞նչ եղաւ քեզ, Սաքօ՛, այդ պրութեան մէջ առաջինն է, որ քեզ տեսնում եմ, մի փոքր հանգստացիր, կարգով ասելիքդ պատմիր, որ ես էլ բան հասկանամ:

— Ոտներիդ զուրբա՛ն, աղայ ջա՛ն, ինձ երկար հարց ու փորձ մի՛ անել, ինչ որ խնդրեցի՝ շուտ գրի՛ ու ինձ տո՛ւր, ասում եմ, որ թէ էս երկօրս Խէչանին չբռնեցինք, մեր բանը շատ վատ կերթայ, հիմի էլ խօսալսելու վախօր չի. ես հէնց հիմի կերթամ Եջմիածին, ինչ որ պէտքն ա՛ կանեմ, մեր առաջին գործն էս պտի ըլնի՛, շո՛ւտ, սհաթ կորցնելու ժամանակը չի:

Սաքօն չոքեց մովրովէ առաջին ու ծունկը համբուրեց և այս քարասիրտ մարդու աչքերին արտասունքի կաթիլներ երևեցան:

— Ա՛ եր կա՛յ, վեր կա՛յ, հրամայեց մովրովը, իսկոյն խընդրածներդ կատանաս:

— Դէ, ընչանք քո գրել պրծնելն ես էստեղ կը ընեմ, ասաց Սաքօն ու դուրս ընկաւ:

— Մովրովը մի քանի անգամ ուսերը վեր քաշեց ու Սաքօյի ազդեցութեան տակ ոչինչ երկար մտածել չուզեց. — երեւի մի վըտանդ կայ, որ ուզում է Սաքօն յառաջն առնել: Այս խօսքերով նա կանչեց զրազրին ու հրամանները թելադրեց:

Ինչպէս վերն ասացինք, կէս ժամ այս գործողութիւնից յառաջ Սաքօն շատ հանգիստ սրտով խաբեց մովրովին՝ Խէչանին թաւ կարդ ձգելու վերաբերութեամբ:

Նա խորամանկ ժպիտով դառնում էր ինքնաբաւական դէպի

իւր գինեատունն և ճանապարհին ծիծաղում մովըովի դիւրահաւա-
նութեան վերայ :

— Ո՞նց չէ, գողդ դէմ արա՛, թէ ես Խէչանի աղջիկը կառ-
նեմ՝ դու շատ խէր դուս կը տանիս. մենք բան էր, որ մովըով ես.
քեզ պէս մի քանիսին ենք տեսել, թէ մի քիչ էլ շատ կը խօսաս՝
արածներդ կծիկը բաց կանեմ, մէջը կը խճճուիս, կը մճճուիս
ու էլ չես կարող դուս դալ : Բայց թէ որ Աստուած գլխիս կը
խռովի, Սաքօն Սաքօ չի ընիլ, մաքիս դրածը գլուխ չեմ կարող
բերիլ, էն վախար շլինքս ծռած՝ փէշկոյդ ճողլակ կը ընեմ, երկուսս
մին կը ընենք, մեր աղայ Խէչանի բողաղին¹ : Հէնց հուպ կը տանք, որ
աչքերը գազաթը կը թռչնին :

Այս խօսքերով նա ոտքը ներս դրեց գինեատունն և նրա առա-
ջին՝ ինչպէս գետնից՝ բռնաւ աշտարակցի տատմօր տղէն :

Այս տատմէր, կամ մանկաբարձ կոչուածը տղայմարդի նման
մի միջահասակ կին էր Աշտարակումը : Իւր այրիանալուց յետոյ
մանկաբարձութեան մէջ գործնականապէս վարժուել էր և ամէն
դուռն իւր համար բացուել էր : Նա չէր նմանում իւր համասեռ-
ներին, ոչ դէի մօտ նրա սե կտաւեայ քնթկալը քթի ծայրին չէր
դիպել ինչպէս առհասարակ կանացի ամօթխածութեան նշանն է.
իւր կնքահօր մօտ ևս բարձր ձայնով էր խօսում և իւր խօսքերի
մէջ այնպիսի խեղկատակ բաներ էր գործ ածում, որ ծերունիների
և պատկառելի անձանց զգուսնքն էր վարժեցնում, իսկ պատանիների
և թեթեւամիտների ծիծաղը շարժում : Շուտով տատմէրն իւր շրջա-
կայքը ժողովեց գիշերաշրջիկ երիտասարդներին և նրանց հաճոյքներն
'ի գլուխ բերելու էր ծառայում : Սա չեմ պսոււմ, թէ Աշտարակումն
այդ աստիճան բարոյականութիւնը խանգարեալ դրութեան մէջ էր.
մեծ մասամբ տատմէրը պարապում էր ազաւի տղայք ու ազաւի աղ-
ջիկներ սիրահարեցնելով և նոցանից միմեանց մէջ խօսքեր տանել
բերելով՝ քան թէ սրբութեան դէմ մեղանշելով : Թէպէտ ըստ ա-
ռածին «Նրուստողէմ էլ առանց շների չէր» :

Մի քանի տան խաղաղութիւնն այդ անպիտան տատմօր շը-
նորհիւ վրդովուեցաւ, նրա արուեստն ակնյայտնի խմացուեցաւ և նա
պարկեշտասէր աշտարակցիների տներումն զգուշալի երեւեցաւ :

Այնուհետեւ տատմէրը լեզուագարութեամբ էր պարապու, սի-

1 Կոկորդ :

ընդ թարեկամների մէջ ատելութիւն էր սերմանում, միմեանց դէմ կռուացնում էր, լրտեսութիւն էր անում և ուրիշների տան գաղտնիքը դուրս խլում:

Սոյն իսկ կնոջը վարձել էր Սաքօն, լրտես էր կարգել Խէչանի տան վերայ՝ Հեղնարի սիրտն իւր վերայ տաքացնել և Սմբատին ատել տալու պատուէրներ էր տուել, մեծ մեծ պարգևներ խոստանալով:

Ահա այս կնոջ որդին էր, որ գինետանը դիմաւորեց Սաքօյին:

— Ի՞նչ կայ, խէ՛ր ըլի էս վախտ հսպէս անժամանակ:

— Մէրս ասում էր՝ գլուխդ էդ տեղ թրջի՝ էս տեղ վեր արա՛, էս իրիկուն Խէչանի աղջկայ հարսանիքը նստում ա, հգուց պոխ պսակուի:

— Ի՞նչ ես ասում, զարմացաւ Սաքօն, Խէչանն էս տարի աղջկանը պսակելու միաք չունի:

— Ձէ՛, աղայ ջա՛ն, թագաւորը Մոյնի գնաց, ես դէսն եկայ:

— Բաս նո՞ր էք խնաց տալիս, գոչեց Սաքօն կատաղաբար:

— Ոչ ով չէր խմանում, տաշտադրէք էլ չեն արել, հարսանիքի մնացուն էլ առանց դափ ու դուռնի են մորթել:

— Գնա՛, կորի՛ դժոխքի տակը, բարկացաւ Սաքօն և առանց տղայի վերայ ուշք դարձնելու՝ դուրս ընկաւ ու վազեց մովրովի մօտ:

Հետեանքը մեղ յայտնի է՝ Սաքօն մովրովից երկու թրղթերը գրելու խօսքն ասած՝ էլ յետ գինետուն վազեց:

Յետ դա՛ս էս բոպէիս, գնա՛ Աշտարակ, թող ոչ ով չիմանայ, որ դու էս կողմն ես եկել, թէ մի մարդ էս բանի հոտն առել ա, ձեր տունը ձեր դիւին կը քանդեմ. մօրդ ասա՛՝ ոնց կուզի անի՛ իրան քցի հարսանքատուն, հարսին բալքի տեսնի, բալքի կարողանայ իմ ասածներս դու-խ բերել. ինքը դիտի, ասա՛ թող ինչ որ անց կենայ՝ աչքից չփախցնի: Ահա, առ էս երկու մանէթը, տար մօրդ տո՛ւր, թող իրան քնթկալադին տնի:

Այս խօսքերով ճանապարհ դրեց Սաքօն տատմօր որդուն և ինքը լերկապատառ տուն ընկաւ կրկին մովրովի մօտ:

Համարեա թէ յափշտակեց և ոչ համեստութեամբ առաւ մովրովի ձեռքից նուիրական թղթերը, թռաւ ձիու քամակը և երեսն ուղղեց դէպի Էջմիածին:

ԻԸ :

Գ Ո Ր Ծ Ա Կ Ա Լ , Կ Ա Մ Բ Ա Ր Ե Կ Ա Ր Գ

Չիւնն երկիրը պատած էր , գիշերը բաւականին պարզիկայ¹ էր , երկնքումն ամպի կտոր չէր երևում , լուսինն իւր բոլոր շնորհքը , կարծես , այս գիշեր կամեցել էր ցոյց տալ , նորա փայլը սփռուելով ձնի թերթիկների վերայ , գիշերուան մթութեան մէջն էլ պէծերը մարդու աչքեր խտուղում էին , ճանապարհը լաւ կոտրուած էր և լուսնի լուսով պարզ երևում էր . լուսինն ամբողջ աշխարհը բռնել էր , ամէն շունչ կենդանի իւր համար մի ապաստանարան էր գտել մէջը մտել , ոչինչ շշուէ չէր խանգարում բնութեան մեռելութիւնը : Քաղցած գայլերն էլ , երևի , իրանց համեղ որսի հոտը չէին առել Արարատեան ընդարձակ դաշտի վերայ , որ թողել հեռացել էին Եջմիածնի տափարակի վրայից , միմիայն Սաքոյի ձիու ոտի ճռուողունն էր , որ պարզիկայի շնորհիւ կոտրուած կիթառի նման միանուազ ծորում էր : Գիւղերին մօտեցած Ժամանակն երբեմն այս միակերպութիւնը ընդհատուում էր գիւղական գամփռների ոռնոցներով , որոնք աւելի օրուշի² էին հաչում , քան թէ մի որոշ նպատակաւ :

Այս ամէնի վերայ Սաքոն ուշք չէր դարձնում , նա մաքով գործակալի մօտ իւր փաստերն էր յառաջ բերում , իւր խօսելիք ձառն էր պատրաստում . իսկ կրնկներով խեղճ ձիու փռնչոցը ուրքերի ձայնի հետ խառնում :

Բաւական հեռու տեղից լուսնի պարզ լուսովը վերջապէս Սաքոյի աչքին ընկաւ Եջմիածնի գմբէթի փայլուն գլուխն և նրա ձեռքն ակամայից հայ — քրիստոնէի սովորութեան ազդեցութեամբն երեսին բարձրացաւ :

— Սուրբ Եջմանտեղի լիս գազա՛թ , քո պօրութիւնին մտտա՛ղ , դու էս բանը գլուխ բերե՛ս :

Սաքոն որքան և անդարձ ու կամակոր անքանի , որքան և ամէն սրբութիւն ոտքի տակ տուած անխղճի մէկը , որքան և համոզմունքը խախտուած , այնու ամենայնիւ նա ազատ չէր նախապա-

1 Սաստիկ ցուրտ : 2 Աննպատակ :

շարմուկներից, նա յաճախ չարագործութիւն անելու էլ սրբերի օգնականութիւնն էր խնդրում :

Բաւականին գիշեր էր անցել, որ Սաքօն իջաւ Վաղարշապատի հրապարակում շինած հասարակաց գոմի դռանը, ձին կապեց և իւր քայլերն ուղղեց դէպի Վաղարշապատ, ուր բնակուում էր գործակալ հայրսուրբը :

Դռնապանը նստած դռան քամակի քարէ նստարանի վերայ, խորթում էր երազների մէջ. մեծ երկփեղկեան դռան ի հարկէ վաղուց փակած էր :

Սաքօն մի երկու անգամ բաղխեց դռուը :

— Ո՛վ է, յօրանջելով աչքերը արօրեց դռնապանը :

— Դուռը բաց, մղրսի՛, գործակալ հայրսուրբի մօտ եմ եկել, մոկլովեց վաղ թուղթ ունիմ տալու :

— Դու ո՞վ ես, ետսավուէ ե՞ս, ի՞նչ ես :

— Ես միկիտան Սաքօն եմ :

— Արի՛, փնթփնթալով դռնակը յետ քաշեց դռնապանը, շատ կը զարթնացնես :

Սաքօն բարձրացաւ պաշտամբի վերայ և բաղխեց գործակալի սենեկի դուռը :

Բայց թէ ի՞նչ գործ ունէր գաւառի գործակալը Վաղարշապատումը, ո՞ր է նրա բնակութեան տեղը, ի՞նչ է նրա գործն և յարաբերութիւնը ժողովրդի հետ՝ մենք թողնէք Սաքօյին դուռը բաղխելու և այդ բանի վերայ փոքր ինչ բացատրութիւն տանք :

Գործակալ կամ բարեկարգ. սոքա են ամբողջ գաւառի հողերը գործերի անմիջական կառավարիչները, սոքա են առաջին դռան, ուստի պէտք է մուտք գտնենք դէպի մեր հողերը բարձրագոյն իշխանութիւնը. սոքա են քահանաներից յետոյ ժողովրդեան հողերը ներկայացուցիչները, ժողովրդին առաքինութեան և աստուածապաշտութեան ճանապարհը բերողները, զիւղացւոց հողեկան ցաւերին դարման տանողները, նրանց նեղութեանց մէջ մխիթարողներն և միևնոյն ժամանակը ժողովրդից հողերը իշխանութեանը հասնելիք պոտուղ և ամէն տուրքերն ստացողները :

Այս արդիւնաւէտ պաշտօնի մէջ ընդհանրապէս վարդապետներ են նշանակուում և կոչուում են գործակալ, իսկ հեռատես և մարդաձանաչ ներսէս Ն. աշտարակեցի Կաթուղիկոսը գեղծում են արեց և քահանաներ կարգեց, որոնք կոչուեցան բարեկարգ.

տեղ տեղ էլ բոլորովին աշխարհականների յանձնեց այդ իրաւունքը՝
Հոգեւոր գործոց վերատեսուչ անուամբ :

Ներսիսի մահից յետոյ դարձեալ նախկին կարգը մնաւ , աշ-
խարհականներն ու քահանայք յետ մղուեցան և դարձեալ վարդա-
պետներն իւրեանց պաշտօնը ճանաչեցին , թէպէտ ոչ առանց սա-
կաւաման բացառութեան . մի քանի տեղեր քահանայք բարեկարգ
մնացին :

Ներկայ Վեհ Հայրապետը նոյնպէս քահանաներին վարդապետ-
ներից զերապսեց : Այս մասի մէջ խոհական մեծ դիտապետաց
տնօրէնութիւնքը յարգելի են : Փորձը շատ անգամ ցոյց է տուել ,
որ միշտ քահանայք և աշխարհականք աւելի սակաւ պահանջելովն
էլ վարդապետներից շատ արդիւնք են ցոյց տուել :

Էջմիածնի միաբան վարդապետը գործակալութիւն ստանալուն
պէս ձիւղորոշում էր , մի թուանքէի էր վերցնում իրեն շարունակ
ծառայելու և իւր բնակարանը փոխում էր Էջմիածնական խցից դա-
ւառի մէջ գտնուած մի վանք , իսկ եթէ այդպիսին չկար՝ իւր ընտ-
րած մի գիւղ իւր նախածանօթներից մէկի մօտ , կամ ուղղակի
երեսփոխանի տունը :

Այդ տեղերից նա աւելի յարմարութիւն էր ունենում ձիւղ
վերայ նստած՝ շարունակ իւր գաւառի գիւղերն այցելելու , իւր հո-
գեւոր զաւակացն ուրախացնելու :

Ամէն մի գիւղ գալուն պէս՝ երեցփոխը քահանաներով և մի
քանի իշխաններով զիմաւորում էր գործակալ Հայրսուրբին , ընդու-
նում նրան և իւր տանն իջեցնում :

Հայրսուրբը քննում էր բոլոր հոգեւոր գործերը , ժողովում
արդիւնքները , ուղարկում ուր հարկն էր և մի քանի օր մեծ պա-
տիւներ ստանալուց յետոյ ուղևորուում գէպի մի ուրիշ գիւղ :

Այս ի հարկէ աւելի ամառներն է պատահում , ձմեռն ընդ-
հանրապէս հայրսուրբն իւր կացարանումն է և գործ ունեցողները
նրա մօտ են գնում :

Սեւ են գործակալ Հայրսուրբների պարտաւորութիւնները ,
դժուար է և սրանց դրութիւնը : Երբև վարդապետ , հոգեւոր հայր ,
նոքա պէտք է ժողովուրդին ոչ թէ նեղութիւն պատճառեն , այլ և
տեղն ընկած միջոցը ձեռքից եկածին չափ իւրեանց կողմից օգնու-
թիւն հասնին : Բայց իբրև գործակալ՝ իբրև հոգեւոր շահերի պաշտ-
պան՝ նոքա պիտի նեղացնեն ժողովուրդին , ստիպեն շատ արդիւնքներ
տալ , աշխատին վանքական եկամուտները շատացնել :

Ահա այն դժուար դրութիւնը, որի մէջ կաշկանդուած է մեր հայրսուրբը: Բայց տարաբաղդաբար պէտք է պարզ խօսենք, որ շատ հազիւ կը գտնուի այնպիսի բերելիող՝ գործակալ, որ իւր երկու պարտաւորութիւնն ևս յիշելով, աշխատի իւր հեղահամբոյր բնաւորութեամբ, իւր ազդու քարոզներովն, իւր անշահասէր յատկութիւնովը, մի խօսքով իւր կեանքի օրինակովը հեշտացնել, անզգալի անել իրեն յանձնած հօտի ծանրութիւնը:

Այո՛, ժողովուրդը ճշշուած է, ինչպէս տեսնում ենք, մովրոմների հարստահարութեանց ներքոյ, շատ անգամ զանազան դժբաղդ դէպքերի՝ երաշտութիւնների, մարախի և այլ ձախորդ պատահարների պատճառաւ նա իւր գերդաստանն անգամ դժուարանում է կառավարել, բայց եթէ գործակալները զիտենային վարուել բարեպաշտ ու ջերմեռանդ Հայ ժողովրդի հետ, վերջիններս իւրեանց բերանից կը կտրէին և իւրեանց հոգեւոր հասոյթը կը տային:

Յսուօք սրտի պիտի ասեմ, որ վերոգրեալ եղանակաւ սակաւ է գործ տեսնուում. գործակալն երեւում է գաւառումն իբրեւ մի երկրորդ մովրով. իւր հետ ունեւելով թուանքէն՝ շատ տեղ նրան ետապելու լի փոխարէն է գործ դնում. պտղի, պսակահաւի, հոգեբաժին և այլ ամենայն վանքական հասանելիք շատ զիւղերում գործակալն աւնում է կրկնապատիկը. մանաւանդ պսակահաւի և հոգեբաժին պահանջելու շատ նեղացնում է խեղճ ռամկին:

Եւ ականատես եմ եղել մի երկու հայրսուրբների, որոնք արտասուք են կաթեցրել թշուառ գիւղացու աչքերից. հազար անգամ ողորմելէքն երգուել են իւրեանց սուրբ կարգովը, որ էլ աւելի չունեն՝ ինչքան բերել են, բայց հայրսուրբը չի հաւատացել, լսել անգամ չի կամեցել, բարկացել և դուրս է վաճառել:

— Գնա, ո՛ր տեղից կուզես ճարիր, բեր աթոռահաւիկը տո՛ւր և յետոյ պսակիդ հրամանը կամ՝ ննջեցելոյդ եօթը կատարելու իրաւունքն ստացիր. եթէ իմ ուզած փողը չես բերիլ, սրգիդ, կամ եղբայրդ կը մնայ անպսակ և ննջեցեալդ կը զրկուի դրախտից: Մեծ բան է, թէ պարտքի տակ ես ընկել. որտեղ 100 մանէթ պարտք կայ՝ թող 10-ն էլ աւելի լինի:

Ահա գործակալ հայրսուրբի պատասխանը, ահա իսկ և իսկ այն խօսքերը, որ գրագիր հերոսը մնխեց գիւղացի տանուէրի մօտ:

Ի՞նչ անի խեղճ գիւղացին, նրա եղբայրը մի՞թէ թուրք է, որ անպսակ մնայ, իսկ նրա աղիւղ ննջեցեալին եօթը չկատարելով դրախտից զրկելը նրա վերայ սարսափ է բերում. գործակալ հայր-

սուրբի հրամանաւ քահանան իրաւունք չունի ոչ մի մեռելի եօթը կատարել, մինչև որ աթոռահարկը վճարելու ապահովագիրը չբերեն : Ձա՛նը դուրս գայ, թող աղքատը գնայ որտեղից կուգի, ճարի, տայ, բայց ո՛ր տեղից ճարի, օտար գիւղ, օտար մարդիկ, նա հինգ մանէթ պարտք արած՝ ծոցն է դրել, մի օրուան ճանապարհը բքի ու ձիւնի պատճառաւ երկու օրն է ոտքով եկել, փոքր մնաց բքից խեղդուում էր և այժմ ի՞նչպէս վերադառնայ գիւղն և գայ :

Ճարը հատած՝ քաշուում է խղճուկը մի կողմը, գլուխը պատին դէմ տալիս և իւր սրտի կսկիծը լացով աշխատում թեթեւացնել :

Գործակալ հայրն այս ամէնը տեսնում է, նրա սպասաւորը հեռուից հետևում է գիւղացու գործողութեանցը : Երբ սուրբ հայրը հաւաստիացաւ, որ մարդու մօտ արդարեւ թագցրած փող չկայ, նա ուղարկում է իւր հաւատարմին՝ իբրեւ սրտացաւի տեղեկանալ մեր լայկանի վշտերիցն և կարեկցել նրան :

— Եկպէր, ընչի՞ ես լաց ըլում, ո՞վ ա քեզ վերաւորել, մօտենում է նրան վարդապետի ծառան :

— Խուրբա՛ն քզի, իմա՞¹ էնեմ որ չի լամ, պատասխանում է Աբարանցի ռամիկը, չըմ գինայ² դո՞ր³ կորսուիմ, էկեր ենք խըտ⁴ մըր խայրսուբ, ծառայեմ էնոր աջուն, ճիժս⁵ կարգելու խրամանք կուղենք (կամ հոգեբաժին), եղած չեղած մըր քիտի փարան, մըր քեասիբ տեղով, խինգ մանէթ էր, մկայ տաս մանէթ կուզայ՝ խրամանք չի տայ. ես յո՞ւստ⁶ ճարեմ. մըր գեղ չենք, յորթա⁷ գըլուխս ի քարէ քար տինք⁸; գտնէինք, իգա⁹ տեղ լէ մըզի ոչ բարեկամ, ոչ ճանանչ ունենք, իգա ձուն ձմռան, իգա բօրեազին¹⁰ ես կըրնամ մէկ լէ դառնալ մըր գեղ ու գալ սըբ Աարաբէ լէ գինա, օր փշուրմը¹¹ մացաւ¹², բուբ մըզի խեղդէր :

— Ո՞ր գեղեցն ես :

— Աստուածընկալու¹³ ենք, խուրբա՛ն, մըր վանք քո մուրսոն¹⁴ ի տայ :

— Գիտես, ախպէ՛ր, գթաց անծանօթը, սիրտս ցաւեց քեզ համար, ուզում եմ քեզ օգնեմ, թէ որ դու հայրսուրբին կը խնդ-

1 Ինչպէս: 2 Չգիտեմ: 3 Ո՛ր: 4 Մօտ: 5 Որդիս: 6 Ուստի: 7 Որ: 8 Տայի: 9 Այս: 10 Բուբ: 11 Փոքր ինչ: 12 Մնաց: 13 Աստուածընկալ մի վանք է Աբարանումը, որի անունով և մօտի գիւղն է կոչուում: 14 Մուրազ, խնդրուածք:

ըես, որ նա գրի ձեր տէրտէրին, թէ ընչանք քեզանից հինգ մանէթ չառնի, քո հարկը չկատարի, ես քեզ հինգ մանէթ պարտք կը տամ, տար գործակալին տուր, հրամանդ առ, գնա՛. խեղճ ես, ղարիբ ես: Ես քեզ էս լաւութիւնը կանեմ, դու էլ ինձ համար եղից՝ պանրից՝ հաւից՝ ինչ կուլես փէշքեաշ¹ ղըկի փողի հետ:

— Օտացդ² մեռնիմ, աղայ, յէսիր³ կը թափես, վըր իմ ջուխտ աչուչ⁴ թո՞հ էղնի, դու զմըր բան եօլայ տար, մընք լէ յօրթա գացինք մըր գեղ, իմալ էղնի, ճարենք գքո փարէն, տէրտորջն ի տանք, խեա լէ խինգ նուգի⁵ եղ, երկու խտոր⁷ պանիր քըզի փէշքէշ. համա դու գքու անում մըզի բախշա՛, յօր իմանանք թէ վըր⁸ կուշա խրկենք:

— Ա՛նա չունի, դու ղըկի հայրսուրբի անումովն, ինձ կը հասնի:

— Աղէկ⁹, խուրբա՛ն արեւուդ:

Գիւղացին տասը մանէթը գործակալին տուեց, հրամանն ստացաւ, բայց մի ուրիշ թղթի վերայ գրած էր, որ մինչեւ այս գրաւերից հինգ մանէթ փող, հինգ նուգի եղ, երկու լիտր պանիր չըստանայ հարկը չկատարի. ստացած ըողէին էլ իրան հասցնի:

Ա՛նք ի հարկէ իմացանք բանի որպիսութիւնը, Աբարանցու անձանթթ բարերարը՝ վարդապետի ծառան իւր տիրոջից հինգ մանէթ ստացաւ ու դուրս գնաց, իւր անունովը գիւղացուն պարտք տուեց, իւր ու պանիրն էլ տոկոսիք ստանալով:

Եւս իսկ և իսկ մովըովի և Սաքօյի մէջ կատարուած ոսկիներ փոխելու նկարագիրը չէ՞, ընթերցո՛ղ, քեզ եմ հարցնում. հայր գործակալն ինչո՞վ է զանազանուում մի շահամոլ մովըովից:

Գուցէ կը կարծէք, որ այդ բոլոր ստացած հասոյթներն և աթոռահարկը գործակալը ճշգութեամբ տեղ է հասցնում: Քաւ լիցի՛, շատ կը սխալուիք: Եջմիածնապատկան պողի կոչեցեալ աուրբի քանակութիւնը որոշուած է, իսկ մեր հայրսուրբը կրկնապատիկն է ստացել. աթոռահարկն իւր ազատ կամքին է թողած՝ ստանալ իւրաքանչիւր մարդուց ըստ կարողութեան առանց ձնշելու և նեղութիւն պատճառելու: Եւ որպէսզի ոճիր կամ գողութիւն չը գործուի, պատուիրած է գործակալներին տէրտէրների անունով

1 Պարգև, 2 Ոտքերիդ: 3 Գերի: 4 Աչքերս 5 Թող: 6 Չափ է: 7 Լիտր: 8 Ում: 9 Լաւ:

տուած պսակի կամ եօթը կատարելու հրամանաթղթի մէջ նշանա-
կել ստացած աթոռահարկի որքանութիւնը :

Գործակալն իսկութեամբ կատարում է այդ կէտը. բայց ի՞նչ
պէս. — փոխանակ ստացած տասը մանէթի՝ նա պատուիրում է
իւր գրագրին երեք մանէթ նշանակել :

Օրիծաղելի էր մի անգրագէտ գործակալն արարքը. գիւղացու
մօտ իւր գողութիւնը ծածկելու համար նա սկսում էր երգելով
ասել այբուբենը. ո՛ր գրի վերայ կանգնեց ու այն տառը մի քանի
անգամ կրկնեց, այդ ասել էր, թէ այսքան մանէթ նշանակիր :

Աստուծոյ տուածից ոչ մեր քահանայքը կարգաւ գիտեն, որ
տուած փողի քանակութիւնն իմանան և ոչ գիւղացին կը համար-
ձակուի գանդատել : Տէրտէրը հազիւ բողբոջելով՝ գտնում է իրեն
կարեւոր տողերը. «հրամայեմք ձեզ պսակել կամ կատա-
րել զեօթն» :

Մենք մեր գործակալն գիտութեան չափը վաղուց տեսնք՝
Խէչանի աղջկայ պսակն արգելելու համար գրած հրամանաթղթի
մէջ, և եթէ ինքը գործակալն այսպէս՝ աւելորդ է երևակայել թէ
սրանց ձեռնադրել տուած քահանայքն ի՞նչ կը լինին :

Ամէն յիսուն տնաչափ գիւղում երկու երեք քահանայք կան.
սրանց ամէնքի ուսումն էլ համարեա՛, հաւասար է. քանի մի տարի
տէրտէրի մօտ ութ կանոն Սաղմոս, Կտակարան, Ժամագիրք ու Շա-
րական քրքրելուց յետոյ, նրանք անգիր սովորում են եկեղեցական
պաշտօնատարութիւնքը. այնուհետեւ ո՛վ շատ տուեց գործակա-
լին, նա շուտ է տէրտէր դառնում, պարապ տեղ, կամ պահանջ
կայ թէ ոչ, հարցնել պէտք չէ :

Շատ անգամ, երբ գործակալը տեսնում է, որ քահանայաց-
ուաց սղութիւն է, ինքն է հարց ու խնդիր լինում և ո՛ր գիւղի
մէջ գտնում է այբուբեն գիտեցող մէկին, կոչում է իւր մօտ, յայտ-
նում է նրան, որ ինքը լսել է նորա բարի համբաւը, նորա օրինա-
կելի վարք ու բարքն և ցանկանում է քահանայացնել :

Այնուհետեւ ախրացուն պարտքի տակ է ընկնում, գործակալ
հայրսուրբին է բերում, որ սա էլ իւր կողմից ուր հարկն է, հոգայ
իւր գործն և բանն իւր կարգան առաջ է գնում :

Մի քանի ժամանակից յետոյ մենք այդ տգէտ մարդու ձեռքը
համբուրում ենք :

Չենք կարող հոգիներս սևել և ասել, որ գործակալն իւր
վերցրածները բոլորն ինքն է ուտում. ո՛չ, մեղք է սուտ խօսելը.

նա իւր կողմից տարին մի քանի անգամ Կոնսիստորի և Սինօդ է գրնում, անդամներին տեսնում և իւր տեղն ամրացրած՝ վերադառնում: Այդ պատճառաւ էլ նրա միջնորդութիւնքն առանց բացառութեան կատարուում են, այդ պատճառաւ էլ ամէն ոք գիտէ, որ գործակալի վերայ տուած բողոքներն անուշադիր են մնում:

Խօսելով գործակալ Հայրսուրբի գործողութիւնների մասին, մի քանի խօսք էլ բարեկարգ քահանաների համար աւելորդ չէր լինել ասելը:

Ինչպէս վերն ասացինք, սոքա աւելի բարեխղճաբար էին կատարում իւրեանց պաշտօնը, բայց և սոցա մէջ եղել են այնպիսիները, որոնց տեսնելով, գիւղացին ափսոսելով յիշել է նոցա նախորդներին, իսկ նոցա կարգող բարձր իշխանութիւնը վերջը շատ զղջացել է իւր ընտրութեան մէջ:

Մէկ բարեկարգի համար աւանդութիւնը պատմում է, որ չբաւականանալով ժողովուրդին գովելով ու ժապատինեալ մատենաների մէջ պակաս եկամուտ նշանակելով, հնարքներ է որոնելուս լինում մատենի մէջ գտածն էլ տեղ չհասցնելու. մի օր ասում է՝ տունս կտրեցին, մատենները տարան, երկրորդ անգամ՝ երեխայն յանկարծ մատենը հացի վառած թորոնի մէջ է ձգել և երրորդ անգամին արդարեւ բաղդն իրան լիովին յաջողում է: Յիսուն մանէթաչափ աթոռահարկ ծոցին էջմիածին գնալուս ճանապարհին կողոպտուում է: Գողերը բաւականանում են միայն փողը ձեռքիցն առնելով, իսկ հնարագէտ տէրտէրը խնդրում է, որ իւր հնմաշ հագուստն և աթանազին ձին էլ տանին:

Այդ մերկանդամ զրութեամբը սատանայ տէրտէրն իրան ձրգում է էջմիածնի վանքը և լալով յայտնում, որ 250 մանէթ աթոռահարկի հետ իւր ամենապատուական ձին և նոր կարած հագուստն էլ աւաղակները տարել են: Իւր ճարտար լեզուովը նա կարողանում է 250 մանէթ շահուիլ աթոռահարկից, մի պատուական ձի ստանալ վանքապատական ձիանցից և մէկի փոխարէն հինգ վեց հատ վերարկու այս և այն վարդապետից դուրս կորզել, դեռ, ասում են, հանդերձատանիցը յաջողեցնում է մի թաւիշեայ եպիսկոպոսական վերարկու ևս իւր տիրուհու համար քեաթիբացու¹ ստանալ:

1 Կանանց վերնազգեստ:

Այժմ, ասում են, այսպիսի չարագործութիւններ չատ սակաւ են լինում:

Ահա մի շաբաթ էր, որ գործակալ հայրսուրբն իւր վեճակից դարձել էր Մայր Աթոռն իւր հաւատարմութեան պարտքերը կատարելու:

Նա պաշտօն ստացած օրից թողնում է իւր աղքատիկ խուցն իւր համեստ եղբայրակիցներից մէկին ժողանդութիւն և ինքն էջմիածին եկած ժամանակը, կամ իւր ընկերակիցներից մէկի մօտ իջնում և կամ իբրեւ հիւր՝ Ղազարապատի հիւրանոցի սենեկներում:

Սաքօն լսել էր գործակալն էջմիածին լինելն և այս տեղ եկաւ:

Դուռը երկար բաղնիքուց յետոյ՝ վերջապէս բացուեցաւ: Սաքօն նախ քիթ ու պոռնդով և ապա մեծ սիրով ընդունուեցաւ և բաւական միջոց հայրսուրբի հետ խօսակցելուց յետոյ՝ ստացաւ մեզ յայտնի նշանաւոր հրամանաթուղթն և ձին նստաւ ու շտապեց դէպի Սև ջրի գլուխը:

ԻԹ.

Նոյն և մի շտապմամբ՝ որ եկել էր Սաքօն էջմիածնից, աճապարեց եասավուլխանէն¹:

Գոմի դուռն, ի հարկէ, փակելու հարկ չկար, վաղի առածի պէս օձն իւր պորտովը, դուշն իւր թւովը կը համարձակէի՞ն այդ բակը մտնել, որ Ադամորդին մտնէր չար մտքով: Սաքօյին յայտնի էր անկասկած, թէ ո՞ր տեղ է պարկած եասավուլ Մարգարը՝ մեր վաղածանօթը:

Եասավուլն և ընդհանրապէս ստորադրեալ անձինք, որոնք ամէն ժամանակ ենթարկուած են աղաների կամայականութեանը, շատ արթուն են: Առաջին գիշերը չէր, որ եասավուլ Մարգարն անժամանակ քնահարամ էր լինում: Մի աղօտ ձիթի ճրագ վառուում էր սիւնի վերայ և Մարգարն աչքերը բանալուն պէս ճանաչեց իրեն

1 Եասավուլների կացարանը:

հրող Սաքոյին : Եւ բերան չկարողացաւ բանալ Մարգարը, որպէս և իցէ շտապաւ հագնուեց և հետեւեց իրեն նշանացի անողին :

— Ի՞նչ կայ, ընչի՞ համար ա աղէն էսպէս բէվախտ¹ քեզ ինձ մօտ դրկել, իրա կշտին հօ եսսավուլ կա՛յ քնած . երեւում ա շատ թաքուն բան ա, որ ոչ ով չարտի իմանայ հա՛, հարցրեց Մարգարը :

— Լաւ դիտի ընկար, հետս արի անխօս, բայց չէ՛, ես կերթամ դուքան², դու շուտ էս սհաթս ձիւ թաւքի, ասպապնիրդ³ քաշ արա՛, ինձ մօտ արի՛ :

Մարգարն ուսերը վեր քաշեց և անխօս կատարեց իրեն հրամայողի կամքը . Եթէ Սաքօն այսպէս խօսում է, անտարակոյս մով ըրովի հրամանն է :

— Ձիւ նստի՛ ու առանց ժամանակ կորցնելու, առանց աջ ու ձախ աչք թեքելու էս թղթերը ջէբդ դի՛ր ու կրակի նման թռի Աշտարակ :

— Տամ տանուտէրին . յետո՛յ :

— Էս տեղ երկու թուղթ ա, չխառնես, մինը ծոցդ դի՛ր, մէկէլը գտակածալդ, ծոցինդ տանուտէրինն ա՛ միւսը տէրաէրին պտի հասցնես :

— Է՛հ, պրծա՛նք, վանքի թուանքչի էլ դառա՛նք, է՛ս էր պակաս :

— Լսի՛ր, հանաք չեմ անում, գործը շատ շտապ ա, քո օգուտին ա, գլուխդ էստեղ թրջի՛, Աշտարակ վէր արա՛. էլի կասես թէ Սաքօն ինձ վրայ քաղցր աչք չի քցում . քեզ հէնց մարդ շինեմ, որ երազումդ տեսած չընիս, մոքովդ անց կացած չընի, դեռ իմ լաւութիւնը դու յետոյ կիմանաս, համա ի՛նչ օգուտ, որ իսաանում մն⁴ էհտիբար⁵ չկայ . էն օրն ինձ մարդատեղ էլ չես քցիլ, չես ասիլ, թէ քեզ Աստուած ա ստեղծել :

— Մասխարայ⁶ ես քցում, Սաքօ ջա՛ն :

— Ի՞նչ ես խօսում, հանաքի վախտ չի, լիսը նոր ծէգելուս դու պտի քո թղթերը տէրէ ցտէր արած ընիս, թէ չէ էլ պէտք չեն . էն ժամանակն ես կը զըկուիմ մի պտտիկ բաղից, համա դու դարտակմահրում⁷ յետ կը նստիս մի սիրուն նշանածից ու անթիւ անհամբարք մալ ու դովլաթից :

1 Անժամանակ : 2 Խանութ : 3 Ձէնք : 4 Աղամորդի : 5 Երախտագիտութիւն : 6 Հեգնում ես : 7 Ձեռնթափ վիճակ :

— Սաքօ ջա'ն, դէ՛ շուտ ասա, քօռ¹ դանակով կիսամորթ արիր ինձ, ես գիտեմ, որ աչքդ ինձ համար ուռել չէր²։ ասում աս' իշին հարսանիք համեցէք արին, ասեց' ի հարկէ ջուր կրելու էք տանում, հիմի իմն ա, բայց ի՞նչ անենք, մեր արհեստն ա, պտի գնանք։ համա էլ երկարացնել չե՛ ուզել, ինչ տեսել ես՝ ասա ու պրծի։

— Ախպէրութիւնը վկայ, Մարգար ջա'ն, խօսքումս սուտ չը կայ, ես գործը քո օգտին ա, քեզ մի հացի տէր եմ շինում, որ ինձ պէս աասը ծառայ ուզենաս՝ դռանդ պահես։ չիննաս, թէ մէջն ինձ չահ չկայ, սուտը սուտ ա, էդ Ապտուած խաբել ա, սուտն ի հօրէ սատանայ ա, ես էլ իմ բաժինն ունիմ, համա ոնց որ իմը մի կաթիլ ջուր, քոնը՝ մի մենծ կուժ լիքը։ Ի՞նչ անեմ, ախպէր, ամէն մարդ իր հաշիւն ունի, ինձ համար էն կաթիլը թանգ աժի ուրիշների լիքը կժերկը։ ես միտք արի, որ թող ես իմ սրտի ուղածին հասնիմ, թող Մարգարն էլ շատի տէրն ըլի։ դու էլ օտար հօ չե՛ս, քեզ յայտնի չե՛, որ ես էս տանը քո ղուեղը ամէնքի գլխի հետ չեմ փոխիլ։

— Եստ շնորհակալ եմ, Սաքօ ջա'ն, համա էլ ի՞նչ ես ծամ ծըմում, չե՛ ըլնի՞, որ շուտ ասե՛ս։

— Համ պտի ասեմ, համ հարկաւոր պատուէրները պտի տամ, որ մաքիցդ ոչինչ չբցես։

— Դէ՛ ասա էլի։

— Գիտես ի՞նչ կայ, Մարգար ջա'ն, աշտարակցի Խէչանեց Խէչանին ո՛վ չի ճանանչում, նրա հարստութիւնի ձէնն ո՛վ չի լսել, ընէնց չե՛։

— Ընէ՛նց ա՛ ընէ՛նց, ճլերք³ մի՛ քցել է։

— Լչդ մարդն իմ ներքի բաղն մօտ մի բաղ ունի, ոչ մէջ տեղը պատ կայ, ոչ մի ջոկած չահրտո՞ւ⁴, ափս ափին, թումբա թմբանն ա կպած, շատ անգամ խառնուում ենք, նա իմ հաւողն ա քաղում, ես նրանը, տարի չըլնի՛ որ մեր մէջն անբաւականութիւն չի դուս գայ։ թէ հախն ասես, կամ նա պտի ծախի՞ ես առնեմ, կամ ես պտի իրան տամ, ձեռը քաշեմ։ բանն էս ա, որ ես իմ մոլէքն աչ՝ քիս լի պէս սիրում եմ, նա էլ հարուստ մարդ՝ ի՞նչ կարօտու-

1 Բութ։ 2 Աչքը մէկի համար ուռչել նշանակում է սրտացաւ լինել, կարեկցել։ 3 Բարակացաւ։ 4 Սահման։

Թիւն ունի : Քանի հետ մարդ ղրկեցի, էն բաղն չորս գինը խոստացայ տալ, ինքս քեզ յայտնի ա, որ էս տարի Աշտարակ շատ դընալով գալով ծիծաղատեղ եմ դառել ամէնքի մօտ՝ ճար չէլաւ, 100 էնքան էլ որ տաս՝ Խէչանը մօտ չի թողում, վերջն էն տեղը հասաւ, որ կռնիցս բռնեց տանիցը Կաղքատի պէս դուս քցեց . քեզ մատաղ, Մարգար ջա՛ն, խօսքը քեզ մօտ մնայ, իմ Թուք ու մօւրն էլ քոնն ա :

— Է՛հ, ամօթ չի՞, Սաքօ ջան, խօսքդ շարունակի՛ :

— Ճարս ի՞նչ. հօ գիտե՞ս, որ Սաքօն իր կաշուումը կենողը չի, էդ խայտառակչութիւնը, էդ անուժկոտութիւնը կու՛լ չի կարող տալ. երկու շաբաթ ա քուն ու դագար չունիմ, ի՞նչ անեմ, ո՞նց անեմ, որ էն բաղն իմ ճանգը քցեմ ու Խէչանիցը մուռը՝¹ հանեմ :

— Տեսնեմ ի՞նչ ես միտք արել :

— Շատ հնարքներ միտք արի, Մարգար ջա՛ն, համա չէ՛, ոչ մինը խելքումս չը նստեց, ոչ մնիցը խելքս ջուր չխմեց, քամու պէս եկան անց կացան : Մին էլ յանկարծ դու միտս եկար : Ա՛յ խելօք բան, ասեցի ու գործի քամակիցն ընկայ :

— Ես ի՞նչ կարամ անել :

— Չեմ գիտում, դու իմանում ե՞ս, որ էդ Խէչանը մի սիրուն նշանած աղջիկ ունի :

— Հա՛, ո՞նց չէ, մի օր տեսայ, հաց էլ բերեց մեզ, շատ լաւ տնտղեցի, շատ էլ դիր եկաւ ինձ, համա ինքը հէնց իմանաս ինձանից վախեցաւ :

— Լաւ աղջիկ ա, չէ՞ :

— Շատ սիրուն չի, համա լաւն ա :

— Խէչանի էլած չէլածն էդ միտուճար աղջկանն ա, ինքն երեք տարեկան ժամանակից բաշիքեարթ մայ ա արած մի աղքատ տղի հետ, էգուց առաւօտ լիսը բացուելուս պսակուում ա, էլ շատ խօսալու վախտը չի. թէ որ դու խօսք կը տաս՝ որ եթէ ես քեզ համար Խէչանի աղջիկն ուզեմ, դու էլ իմ ասած բաղն էթան գնով ինձ ծախես, էս թղթերը քեզ կը տամ, առ՝ գնա ու պսակը խափանի : Մնացածն իմ շնքին :

— Սաքօ ջա՛ն, շատ շնորհակալ եմ, համա Խէչանն ինձ ո՞նց աղջիկ կը տայ, էլնոր իմ ի՞նչ պսակուելու ժամանակն ա, քեզ յայտնի չի՞, կնիկ ու երեխէք եմ թաղել, նոր էս բեղերին² կը սաղի՞ 20

տարեկան աղջկայ երեսի ղիպչել, կամ թէ չէ, օրէնքը կը հասցնի¹, էտով հօ էլած հոգուս կտորն էլ կրակի մէջը կը քցեմ, առանց էն էլ թուրք ենք դառել:

— Դո՛ւ գիտես, ախպէ՛ր, չես ուզում² բարով եկար, յետ դառ զնա՛ բանիդ, խոզի գլուխը խալիչին կենալ չի, ես մարդ կգտնեմ զըկելու, հրէ՛ Աահրամանը քեզանից սիրուն, քեզանից ջահէլ, քեզանից զօջաղ. ուզում էի օր ծերութեան քեզ պէս մի բարեկամ ունենամ, թէ չէ ընչե՛ն էր պէտք:

— Սաքօ ջա՛ն, մովըովը գիտի էս բանը³:

— Անխելք մարդ ես էլած, տօ՛, դեռ մի էս հարցրու, թէ ես էս սհաթս ո՞ր տեղից եմ գալիս, դեռ զնա՛ իմ ձին տես, քըրտինքը վըրցը ծլծլում ա. ես հէնց հիմի էջմիածին էի, էս գտակածաը զնելու թուղթը որ կայ՝ գործակալի հրամանն ա տէրտէրի վըայ գրած՝ որ պսակը խափանի, էս մինն էլ մովըովեցն ա տանուտէրի վըայ, որ չթողի պսակելու: Հէնց որ իմ չուղուլն¹ Աշտարակիցը մթնով տուն ընկաւ ու յայտնեց, որ լիսը բացուելուս պսակելու են, մաղերս բիզ բիզ էլան: Վազեցի մովըովի մօտ, կէս սահաթ լեզուս հանած աղանչաք արի, ընչանք գործակալի վըայ մի բարովագիր առայ. հետն էլ Աշտարակու տանուտէրի վըայ էս հրամանը գրել տուի, ծոցս դրի ու թռայ Թառլանիս² քամակը, ինձ քցեցի Ղազարապատը. զնալ գալս չորս սհաթ չի քաշել, թէ կուղես՝ ձեռդ բեր, քրտինքս տես. էլ կասե՛ս՝ թէ Սաքօն քեզ չի սիրում:

— Ծարաղիմ³ ասում եմ, Սաքօ ջա՛ն, ծախիլս ո՞րն ա, մէկի տեղակ երկու բաղն էլ քեզ ջաբբա⁴, թաք⁵ դու էդ բանը գլուխ բերես:

— Դէ՛, որ ըտէնց ա, Մարգար ջա՛ն, իմացած կաց, որ քո անուան էլ զրիլ եմ տուել գործակալի հրամանի մէջը, որ քո պատին ու լեզուն երկար ըլի, համա բան ա՝ թէ որ կը տեսնես, որ տէրտէրը ոչ գործակալի թղթին ա ուզում անկաջ կախի, ոչ տանուտէրին ա լում, մտքումը դրել ա անպատճառ սրսկի, քեզ տեսնեմ, ինչ լորութիւն ունիս՝ գործ դի՛ր, ղամշուդ տակը քցիր փեսին էլ, խէչախպօրն էլ, հարսանիքաւորներին էլ ու սալջարդ արա՛՛⁶, մի խօսքով տանուտէրն էլ որ նրանց ղիհը կը պահի, ըն-

1 Լրտես: 2 Ձիու անունն է: 3 Դիցուք: 4 Ընծայ: 5 Միայն թէ:
6 Ծեծիր:

չունքի խեչախաւերն ինքն ա, անկաջ մի՛ անիլ, տո՛ւր, ես պատասխան կը տամ :

— Ի՞դ ես գիտեմ, ինձ ետապուլու Մարգար կասեն, ինձ երեսայ ժամանակս շան ծիծ են ուտացրել, ինձանում շատ մահմադի՞ չկայ :

— Դէ՛, շատ երկարացնելու ժամանակ չի՛, ձիդ նստի ու Աստուած հետդ ըլի. միտդ պահի, որ լիսը չբացուած՝ դու մենք գործ ունիս կատարելու. ու էն էլ՝ քո՞ օգտի համար, մէջը հաց կայ :

— Գործս աջ ա գնում, պսակը վերջանալուս էլ ըլի, Մարգարը ժամիցը կիսատ դուս կանի, գիտեմ ի՞նչ գազանն ա, հաց ետապուլներ լի մէջ սրա պէս ոչ մինը չկայ : Խեղճ՝ ախմախ², խօսքերս նաղդ³ ապրանքի տեղ առաւ, միամտաբար հաւատաց, տամները վէր ա թափել, զրջո՞⁴ տեղովը ազափաղջկայ մարդ ու զեցաւ դառնալ, Խէչանի փող ու հարստութիւնի համը⁵ բերանը ջրակալացրեց. յիմա՛ր, յիմա՛ր, ի՛նչքան անհասկացող ու երկար չը մտածող մարդիկ կան աշխարհքումս. Սաքօն էս քանի ամիս ա՛ էլ սատանութիւն չմնաց բանացրեց ու դեռ ոչինչ չի արել, սա պտի ձեռաց Խէչանի փեսէն դառնայ ու ինձպէս էլ նօքարներ ունենայ : Շա՛տ լաւ կըլնի, Մարգար ջա՛ն, դու մի պսակը խափանի՛, էն ժամանակը կը տեսնենք : Ծօծը բարակ⁶ Մարգա՛ր, ի՛նչ շուտ խաբուեց, խեղճը չի լսել էն առակը, որ ասում ա՛ անհաւատ բանին մի՛ հաւատալ, ի՛նչ էլ ուրախացաւ, ոտները գետնիցը կըտրուեցին : Ի՞նչ անի, ոչ ովի մեղադրելու չի, ամէն մարդ էլ հացի ա մանգալի, հացի խնդիր ա :

Արկար ժամանակ լուսնի լուսով դիտում էր Սաքօն Մարգարի քամակից, մինչև որ նա խապառ հեռացաւ, որից յետոյ վերոգրեալ խօսքերը փնթփնթալով՝ ներս մտաւ իւր սենեակն ու հանգիստ քուն մտաւ :

1 Խրաւունք, արդարութիւն : 2 Յիմար : 3 Զուտ : 4 Զառամեալ : 5 Զաչակ : 6 Խեղապակաս :

I.

Մեր վիպասանութեան առաջին գլուխներից ընթերցողին յայտնի է Մարգարի առաքելութեան արդիւնքը, մենք գիտենք, թէ խեղճն ի՛նչ մուրազով, ի՛նչ յոյսերով գնաց, ի՛նչ վառագներից ազատուեցաւ, ի՛նչպէս յաջողեցրեց իւր պաշտօնն առանց ընդդիմութեան և ի՛նչպէս քաղցած փորով աւետիքը Սաքօյին հասցրեց:

Եթէ ոչ ոք չի մոռացել, Սաքօն մի քանի փիլիսոփայութիւններ անելով, ինչպէս ասում են, Մարգարի գլխատակը փափուկ բարձ գրեց և մտաւ իւր ներսի՝ ուրիշների համար անմատչելի սեփական, ուր մեր ծանօթ Մահմատ — Հասան՝ ահուելի, աշխարհքը սասանեցնող աւաղակապետն էր իւր մարդակեր ընկերներով:

Արևմտաբանների այսօրուան այցելութեան պատճառը մենք գիտենք. նոքա կոչուած էին մովլոմից կողոպտելու թալին գիւղի մօտով անցնող ծաճկաստանցի վաճառականներին և մովլոմի հետ իրանց կողոպուտը բաժանելու, գոնէ Սաքօն այսպէս բացատրեց Մարգարին:

— Մեր տղէք, իգիթնէր¹, էպքան ժամանակ է մենք եղբայրներ ենք, իրար ճանաչում ենք, խօսք բացեց Սաքօն Պարսիկների հետ, բայց դուք մինչև այսօր առանց ձեր սեպհական օգուտը միջեցը հանելու՝ բացառապէս² ինձ ոչինչ բանում պէտք չէք եկել. հիմի հասել է օրը, որ դուք մի փոքր նեղութիւն քաշէք ինձ համար. յոյս ունիմ, որ խնդիրս ուրախութեամբ կը կատարէք: Իրա՛ւ է, մի քիչ դժուար գործ է, կարելի է արիւն թափելու կարիք էլ պատահի, բայց ձեր պէս քաջերի համար դրանից հեշտ ի՞նչ կայ³:

— Աղայ Սաքօ՛, պատասխանեց Մահմատ — Հասանը, քեզ պէս հաւատարիմ եղբոր համար ոչ թէ ուրիշի արիւնը՝ մերն էլ ուրախութեամբ մատաղ կը տանք, էնքան լինի, որ տեղին ու գործին ծանօթ լինենք, մի քանի անգամ մեզանից մինը կամ երկուսը գնան աչք ածեն, ամէն դռներն իմանան, որ վերջը մենք քեզ մօտ ամօթով չմնանք:

— Շատ շնորհակալեմ ձեր եղբայրութիւնից, բայց էս գործը շատ յետաձգել չի կարելի, այս գիշեր այն վաճառականների հետ հաշիւներդ վերջացրէ՛ք, էգուց գիշեր մի ուղեցոյց պատրաստ կը-

1 Կարիճներ: 2 Ինչպէս այս գլխում, նոյնպէս և ամէն տեղ օտար լեզուով խօսակցութիւնները մենք գրել ենք գրական բարբառով:

լինի, նա ձեզ կառաջնորդէ՝ ուր հարկն է, իսկ մինչև այդ ժամանակը ես ամէն բան կարգի կը բերեմ:

— Ուրեմն դու մեզ հետ չը պէտք է՞ լինիս:

— Ո՛չ, իմ ներկայութիւնս կարող է ձեզ արգելք լինել, օրէնքի առաջին գործին ուրիշ ձև տալու համար ինձ հարկաւոր է հեռու քաշուիլ, բայց ի հարկէ ես մօտիկ տեղում ձեզ սպասելուս կը լինեմ: Եթէ այսպէս չանենք, ես էլ, դուք էլ ու մովրոյն էլ կարող ենք կորչիլ:

— Յետոյ մեզ առաջնորդողն աչքաբացի մէկն է, չի՞ շփոթուիլ ու գործին փնտրիլ, գիտե՞ս՝ էսպէս տեղերում քնքոյշ պահած մեծացրածներն իշի նման են, որ գայլին տեսնելուս զուռում ու վազում են նրա հետ կատակներ անելու:

— Միամիտ կացէ՛ք, ձեզ այնպիսի ընկեր տամ, որ մօր ծիծկտրող լինի, իրաւ է ձեր կիսի չափ ոյժ, հասկացողութիւն և փորձառութիւն չունի, բայց իւր կեանքի կէսը ճանապարհներ կտրելով է պարտաւել և գիտաւորն այս է, որ մինչև օրս ոչ նկատողութեան է ենթարկուել և ոչ բռնուել է: Դեռ նորա կողոպտածները տեղ չեն հասած լինում լուր տալու, նա իւր տանը ամէն բան կարգի դրած և մի կողքին փափուկ բարձի վերայ թիկնած է լինում. շատ անգամ ինքն է ձիւնորոտում իւր կողոպտածներին, իբրև թէ, օգնութիւն հասնելու նպատակաւ:

— Հա՛, կան էգիպտի երջանիկները, ա՛խ քաշեց խեղճ Մահմատ — Հասանը և այն՝ իւրեանց կեանքը շուայութեան և զանազան մոլութեանց մէջ անցնող աստիճանաւորների ու կալուածատէրերի որդիքը. ես գլխաւորապէս դրանց յիշեցիմ թշնամին եմ. գիւղացուն, վաճառականին մենք միայն կողոպտում ենք մեր ապրուստը հոգալու համար, որ այրերի ու քարափների ծերպերի մէջ, քաղցած չկոտորուինք, որ մի կտոր ուտելու հաց ունենանք, շատ անգամ պատահում է, որ բոլորովին աղքատ գիւղացիներին օգնում էլ ենք, մեր յափշտակածները բաշխում ենք, իսկ այդ աղաղակէքը¹ ձեռներս ընկնելուն պէս՝ առաջին գործներս լինում է մաս մաս անել:

— Ընչի՞, մեղք չե՞ն:

— Ձէ՛, աղայ Սաքօ՛, դրանց մէջ այնպէսներն եղել են, որոնց մենք սպանել, սիրտը ճղել ու արիւնը տաք տաք բուռն արել, խը-

1 Աղատանիք, հեղնական բառ է:

մեկ ենք, բայց էլի եթէ արդարութեամբ դատելու լինինք, փոքր է:

— Ի՞նչպէս:

— Մի՞թէ քեզ յայտնի չեն այդ բեզզատէքանց¹ արածները, որ էլի հարցնումես: Գիտե՞ս որ դրանք պարագում են միայն բողէներ պահելով և որսի շներ քամակները ձգած՝ ձորերի մէջ քարշ են գալիս: Ոչ աշխատել գիտեն այդ մարդիկն և ոչ մի օրինաւոր գործ ձեռքներիցը գալիս է. նրանք միայն վատնում են իւրեանց հայրենական ժառանգութիւնները և խեղճ գիւղացիների աշխատած՝ արեան քրտինքով վաստակած բերքը տղրկի պէս ծրծրում: Այս անկանոն կեանքի մէջ, ի հարկէ՛, որչափ հարստութիւն էլ լինի, տարուան մինչև կէսը չի բաւիլ: Ի՞նչ պէտք է անեն: Անկարծիք նապաստակի քամակիցն ընկած ժամանակը հրացանաձգութեան մէջ էլ վարժուել են այնքան, որքան մի մանուկ, որ մի սոնաչափ տեղ թռչելով, կարծում է, թէ մի ահագին վճի գլխով է թռել:

Այդ նշանաւոր քաջասրտութեամբը՝ նոքա տասը հոգի միացած՝ ոտից գլուխ զինավառուում են և թագ կենում՝ խոտորնակի ճանապարհների մօտ դռնուած խոր ձորերումը: Հէնց որ անգէն գիւղացւոյն միամիտ երգելով անցնելուս տեսնում են, յարձակուում են նորա վերայ և մօրէ մերկ տկլորում, և աւարն իրանց ծառաների ձեռքով պարտակելուց յետոյ՝ իւրեանք գալիս են արձակ համարձակ մերձակայ քաղաքումը, կամ գիւղումը ման գալիս:

— Այս ամէնը, պիտի ստես, մեզ վնաս չէ տալիս, մեղքն իրենց վիզը, մենք ընչի՞ պէտք է վշտանանք, այնպէս չէ՞, Սաքօ: Բայց ոչ, մենք ուրիշ ցաւ ունինք, լսի՛ր:

Սովորաբար մի ասպատակութիւն պատահած միջոցն իշխանութիւնն այդ պարոններին է հրաւիրում գողերը դանելու, որովհետեւ չի կարելի ասել, թէ նաչախիկները տեղեկութիւն չունենան դրանց աւազակութիւնների մօտին: Գրանք էլ ի՞նչ անեն, որ հաւանքի լինի. — ամէն իրանց արած աւազակութիւնները ինձպէս նշանաւոր մէկի կամ միւսի վերայ են բարդում և ոչ միայն իշխանութեան արդար բարկութիւնն են մեր վերայ աւելացնում, այլև մեր գլուխը գնահատել տալով՝ անամօթաբար բացարձակապէս մեծագումար

1 Աղնուական:

ղազախներ ու ձիաւորներ են վերցնում, մեր քամակիցն ընկած մանգալիս :

Դիցուք որ մենք աւազակ ենք, մի անգամ դուրս ենք ընկել, բայց մի՞թէ մենք մարդիկ չենք, մենք արիւն ու մարմին չունինք, մենք կեանքը գնահատել չգիտենք, հօ չե՞նք կարող երկու երեք հոգւով այլչափ բազմութեան դէմ յանդգնել դուրս գալ : Ստիպուած ենք լինում շաբաթներով պաշարներս վերջացած ժամանակն անգամ մեր քարանձաւների մէջ տոգորուիլ : Նրբ էլ հնարաւորութիւն չի լինում բնական պահանջին յաղթել, արիւններս աչքի տակ առած՝ դուրս ենք գալիս : Ի՞նչ ես կարծում, Սաքօ ջա՛ն, էդ անպիտաններիցն և ոչ մէկը չի վերաւորուում. հեռուումը կանգնում են ու խեղճ՝ ղազախներից շատերին մեր գնդակներին զոհ տալիս և ՚ի հարկէ, մեղանից էլ մի երկուսը կեանքը գնում են :

Եւ՛րա՛ւ է, եթէ բաղդը միշտ յաջողէր մեզ մեր չարաբաստիկ եղբօր դիակն աղատել. շատ անգամ ստիպուած ենք լինում մեր գլուխը միայն մի հնարքով պրծացնելու : Միւս օրը մին էլ լուում ես, որ այդ անապարծ նապաստակների դովասանքը բերնէ բերան ման է գալիս, իսկ մեր արեւազուրկ ընկերի, եղբօր, ազգականների, շատ անգամ և որդւոյ՝ դիակը անարգակոծ է լինում ու անպատուում. քանի՛ անգամ աչքովս տեսել եմ դատարկաշրջիկ արիկաներին մեր նուիրականութեան երեսին թքելու և միս ծամելով հեռացել եմ, և այս ամէնն ո՛ւմ շնորհիւ՝ քո գոված աղազադէքանց :

— Իրա՛ւ որ շատ դժուար է, ես գիտէի դրանց աւազակ լինելը և դող բռնելու պաշտօնները, բայց այդքան ցածրութիւն և երկշտութիւն չէի կարող երեւակայել դրանց մէջ, տեղի տուեց Սաքօն ողևորուած Մահմատ — Հասանին :

— Ի՛հ, որ մինն ասեմ, աղայ Սաքօ՛, քեզ լաւ յայտնի է մեր վերջի սև օրը. մտածի՛ր, տե՛ս, թէ ի՞նչ է եռում մեր ամէն մէկի սրտումն, երբ մենք կախաղանի սանդխտի գլխից, վիզներս սասնած օղակի մէջ անցնելու լուպէին՝ աչքներին ևն ընկնում այդպիսի դաւաճան, անաստուած անխղճմտանքները :

— Ե՛ս, բէ՛դ, գլուխը բարձրացրեց ու խօսեց աւազակներից մէկը, որ մինչև հիմի լռել ու իրեն իրաւունք չէր համարում ընդհատել իւր մեծաւորի խօսակցութեան թելը. ա՛խ, բէ՛դ, ասաց սա Մահմադ — Հասանին, միայն նրա՞նք են մեր թշնամիները. ում համար որ սուր ենք քաշում, տեղն եկած միջոցը նրանք են ամենից յառաջ մեզ ուրանում և արդարութեան ձեռքը տալիս : Ուրիշները թո՛ւ

ղած՝, խոստովանք լինի, մեր գողակից և կողոպուտների մեծ բաժինը վայելող մովրովները. քանի՞ անգամ իրանք մեզ ղրկել են ասպատակութեան և երբ որ բռնուել ենք, փոխանակ մեզ ազատելու, Սիբիր են քշել տուել կամ կախաղանի վերայ բարձրացրել:

— Հա՛, միտքս է Ահմատը, ասաց Սաքոն:

— Ի՛նչ հետեանք ունեցան Ահմատի խօսքերը. միտքդ է՞, աղայ, Սաքո՛, ի՞նչ ասաց: Խեղճը թոյլտուութիւն խնդրեց երկու խօսք ասել՝ յետոյ խեղդուել: Ոչ ոք չէր մտածում, թէ ի՞նչ պէտք է խօսէր, ապա թէ ոչ երբ կը թողային: — Այս տեղ հարկաւոր էր շինել ոչ մէկ, այլ երեք կախաղան, ասաց Ահմատը կախաղանի գլխից, մէջ տեղը՝ մեր մովրովի համար, աջակողմը՝ իւր օգնականի, իսկ ձախակողմն ինձ համար: Մենք երեքս ընկեր ենք եղել ամէն յաւերժ տակութեանց մէջ և դրանք ինձանից շատ աւելի են վերցրել: Այս էլ իմացէ՛ք, շարունակեց Ահմատը, որ թէպէտ ես շատ մարդասպանութիւններ և յաւիշտակութիւններ արել եմ, ես արժանի եմ այս պատժին, թէպէտ արդարութիւնն իմ 12 յանցանքներից միայն ինն է հաշուել բայց այս յանցանքի համար, որի մէջ ի զուր տեղը ձգել է ինձ մեր մովրովը, ես բոլորովին արդար եմ:

Բանն այս է, որ այն երկու պարոնն էլ, որոց վերայ մատնացոյց եղաւ Ահմատը, ներկայ էին պատժելու տեղը և լսում էին, ասաց մի երրորդ աւազակ և նրանք չամաչեցին բարձր բարձր ծիծաղել:

— Ըմա՛ն, Սաքո ջա՛ն, սրա խօսեցածը մեր ներկայ մովրով աղին չվերաբերես, մենք նրանից հոգւով շնորհակալ ենք, նա ուրիշների պէս չէ, մէջ մտաւ բազմափորձ Մահմատ — Հասանը:

— Օարմանալի խօսքեր ես ասում, բէ՛գ, մի՞թէ դու ինձ նոր պիտի ճանաչես, իւր հաւատարմութիւնը հաստատեց Սաքոն:

— Այս ամէնը թողունք և քո գործքի վերայ խօսենք, Սաքո աղայ, սկսաւ Մահմատ — Հասանը, ո՞վ է այդ անպիտան կալուածատէրը, որ պէտք է մեզ առաջնորդ և ընկեր լինի, գուցէ մենք նրա դէմ հին ոխ ունենանք և յառաջ քան թէ նա իմ աչքին կերէի, իմ քաջ ընկերներիս սրին մատաղ կը լինի:

— Մաշադի Մահմատ — Բաղը բէգը:

— Ա՛նաս չունի, նա դեռ երեկուսն էրեխայն է, նրա սրտումը դեռ օձեր չեն բնակալել, նրա արածները մանկական չարութիւններ են, մենք նրան թոյլ անգամ չենք տալ, որ մօտենայ վտանգի տեղին, այնքան՝ որ մուտքը մեզ ցոյց տայ: Հիմա մեզ ասա՛, թէ մենք

ո՞ւր պէտք է գնանք և ի՞նչ պիտի անենք, ո՞ւմ պէտք է էն աշխարհքը ղըկենք և ո՞ւմ խնայենք :

— Եթէ կարող էք՝ ոչ մէկի արեան տակը մի՛ մոնէք: Գործն էլ այս է, որ դուք պէտք է փախցնէք Աշտարակցի Խէչանէնց Խէչանի աղջկանը. խնդրեմ մի հատ կապէկի ակնկալութիւն չունենաք և բաւականա՞նք աղջկանը փախցնելով և ինձ հասցնելով:

— Մեր աչքի՛, մեր գլխի՛ վերայ :

— Մուտքը ձեզ Մահմատ — Բաղըը ցոյց կը տայ, իսկ տունը կը լրտեսի մի կին, որը բոլոր անելիքը կասի աղայ Մահմատ — Բաղըին :

— Իմա այնպէս իմացիր, Սաքօ աղայ, որ աղջիկը կողքիդ նստած ա :

— Ուրեմն այս գիշերուան գործն յաջողութեամբ աւարտեալց յետոյ՝ էգուց գիշեր ես յոյս կունենամ իմ սրտի սիրեկանին՝ իմ աղնիւ ախպէր Մահմատ Հասանի գաւակիցն ստանալ Երևան՝ Նորգայ ձորակի գլխի պաշտգամբաւոր տան դռան առաջին: Ես ձեզ կը դիմաւորեմ Աշտարակու կամրջի միւս երեսին, և մենք մինչև Նորգ միասին կերթանք, լաւ կը լինի՞ թէ ոչ:

— Օղջ աչքի՛ս վերայ:

— Իս օր ձեր ընթրիքն և ճանապարհի պաշարը շուտ պատրաստ կը լինի, մի ժամից կը բերեմ և ինքս կը գնամ այս գործը հոգալու: Մաշադի Մահմատ — Բաղըը ձեզ կապասի Աշտարակայ այգիների վերջումը՝ Յօշականայ առուի վերայ:

Այս խօսքերից մի ժամ յետոյ Սաքօն յիշեցրեց կրկին թուրքերին իւրեանց խոստումն և ձին նստաւ, աճապարեց դէպի Արագած լեռան ստորոտի գիւղերից մէկը:

ԼԵ.

Ք Ո Յ Ր Ե Ի Ե Ղ Բ Ա Յ Ր

— Գնացէ՛ք ասեցէ՛ք՝ պսակը մնաց, ապսպարեցին տէրտէրն ու տանուէրը եսասովուշ Մարգարին ճանապարհ դնելուց յետոյ:

Պսակը մնաց, պսակը խափանուեց, շատ հեշտ բան է բերանով ասելը. հարսանիքի կէս ծէսը կատարուած, կոշնականները

տունը լեքը, նորահարսնութեան հալածն օրհնած՝ հազցրած, ձեռք ձեռքի տալու պատրաստ ու պսակը մնաց. այն էլ ո՛ւմ պսակը՝ դաւառի մէջ ամենից հարուստ և ամենից պատկառելի մարդոյ մինուռ ճար դատեր, մի ահագին հարստութեան օրինաւոր ժառանգի, այն նուիրականութեան, որ բոլոր որդեսէր ծնողների իդեալն էր։ Ամէնքի յոյսն ի դերեւ ելաւ, ամէնքն էլ ձեռք վերցրին, ամէնքն էլ երանի տունն Ծվիկենց Աղաջանի որդուն, և ահա եկել էր ժամը, երբ պիտի նա տէր դառնար այն մեծ կարողութեան, որի նկարագիրը տասնեակ տարիներ շարունակ աչքի առաջին էր, ահա այդ ամէնը գործակալի մի կտոր թղթով խափանուեցաւ, ցրուեցաւ, քամուն տրուեցաւ այնպիսի մեծ շինուածքն և շուտով նրա փոշին ամբողջ Երևանու նահանգը բռնելու է։

Պսակը խափանուեց, ի՞նչ հեշտ տանելու բան է մի ջերմեռանդ քրիստոնեայ Հայի համար, որի եկեղեցական սրբազան կանոնները պսակն իւր խորհուրդների, իւր հաւատոյ էական մասների կարգումն է դրել, որի ողբային նուիրական աւանդութիւնների մէջ պսակը մարդուս կեանքի ամենից երջանիկ օրն է համարուել և հիմա մի այսպիսի տան մէջ երկու խօսքով հրաման է գալիս, թէ պսակը մնաց։

Ամբողջ տունը, բոլոր հիւրերը, որ նշանակում է ողջ Աշտաւրակը ջուր մաղուեցան, ուրախութիւնն ընդհանուր տխրութիւնի և շփոթի փոխուեցաւ. դեռ ի հարկէ առաջին անգամը շատ մութն և անհասկանալի թուեցան այս երկու բօթայից խօսքերը, բայց հետ զհետէ նշանակութեան մեծութիւնն և ահաւորութիւնն ամէնքին զգալի եղաւ, ամէնքը քստմնեցան, ամէնքն ամիշած ու սառած իրար երեսի նայել սկսան։ Մի քանի բոպէ բոլոր տունը լռութեան մէջ ընկաւ, կարծես ոչ ոք չըլինէր, կարծես հարսանիքատուն չէր, բայց յետոյ ցնորքն անցաւ, իսկութիւնն ահաւել եղաւ և ամէնքն իրար զիպան։

Գուժատու լուրը դեռ նորահարսի սենեակը չէր անց կացել, ջահէլները հարսին զարդարած՝ պատրաստ սպասում էին զրսի ձայնին, որ հանեն ձեռք ձեռքի տալու և ահա յանկարծ անհեռատես պառաւներէից մէկը զլիսին տալով ներս ընկաւ։

— Վա՛յ զլիս, իմ անպօր տունը քանդուեց, քանդուի՛ ու քարատակուի՛ գործակալի հօր օջաղը¹։

1 Հնոց, փոխաբերաբար տուն։

Այս ճիշն արձակելով պառաւ Մարիամը՝ Հերիքնազի մայրը ներս ընկաւ ջահէների սենեակը, գրկեց, կրծքի մէջ սխմեց խեղճ Հեղնարի գլուխն ու կոծում էր։

— Այ պառաւ, հերիք ա՛, բաց թող էդ անբաղդ երեխին, իր ցաւն իրան բաւական ա, սե կոսպանդ² կապի՛ դրա բաղդին քար քցողը, սեւապսակ ըլի՛ դրա պսակը խափանողը, մօտեցաւ մի ուրիշ կին և ուզեցաւ հեռացնել Մարիամին։

Թշուառ Հեղնարը հիմա հասկացաւ իւր գլխին եկած փորձանքը, նա պարզ իմացաւ, որ իր պսակն արգելուել է և այս բանի վերայ մի երկու ըրպէ իւր մոքի մէջ խորասուզուեց։ Մեզ քաջ յայտնի է, որ Հեղնարը սրտով չէր ամուսնանում Սմբատի հետ, հօր կամքից չգուրս գալն և Հերիքնազի շարունակ քարոզները մի քանի յարակից հանգամանքների հետ, նրան ստիպել էին մոնել այդ լծի տակ. մենք չենք մոռացել նրա խօսքերը. «պոի ճակատիս գրածին հնազանդիմ, համա էդ զօռով արջին կալ լծելու պէս բան ա»։ Ահա դէպքն ինքն իրան այնպէս է բերել, որ Հեղնարն ազատուում է իւր սուած խոստմունքից, ուրեմն պէտք է ուրախ լինէր. իր սրտի ուզածը կատարուում է և ինքը չի մեղաւորը։ Այս էր նորա մաժմանեց մէջ ընկնելու պատճառը։

Ինչպէս ասացի, շատ երկարատե չեղաւ Հեղնարի մաժմունքը, ընդ ամէնն երկու ըրպէ էր և ի՛նչ մեծ փոփոխութիւն. այն աղջիկը, որ համոզուած էր, թէ ինքը բռնութեամբ է ամուսնանում իւր չսիրած մարդու հետ, հիմի բոլորովին նոր մարդ վերածնեցաւ. նա այդ ըրպէից սիրեց Սմբատին, սիրեց այնպէս, որ երբէք չի սիրել ոչ ոք նրանից աւելի։ Այնքան մեծ եղաւ այս սէրը, այնքան ահաւոր եղաւ իւր սիրեկանից զրկուելու հարուածը, որ երբ իւր հօրաքոյր Մարիամը կորզեց, գէն ձգեց իւր գլխից հարսնու թեան քօղը, ինքն էլ մի սուր ճիշ արձակեց ու թուլացաւ գետին ընկաւ։

Ահա Հեղնարի դրութիւնը։

Պատանեք այժմ այդ սենեկի միւս անկիւնը։ Մի քանի նորատի աղջիկներ ժողոված մի դարկացած օրիորդի գլխի, ջուր են սկսում նորա երեսին և աշխատում են հրահանի պողովատիկը խցկել նորա կցուած ատամների մէջ. երբեմն աղջիկը բանում է իւր թարշամած

1 Նորափեսայութեան նշան։

աչքերը, դարձնում գէպիգ ետնին տարածուած նորահարսն և կըրկին թուլանում, դարձեալ հրահանի բանատեղ լինում: Թուի թէ ամէնքը տան գլխաւորներից մոռացել են սրան և միայն ընկերուհիքն են խնամ տանում:

Մենք, կարծեմ, ճանաչեցինք սրան, սա ողորմելի Հերիքնաղն էր:

Մի քանի վայրկենի մէջ զարդարուած նորահարսին մերկացրին և իւր ամենօրեայ զգեստը հագցրին, կամ լաւ ևս ասել, փաթաթեցին մէջը, որովհետեւ անհնար էր անշունչ դիակի նման աղջկանը շոր հագցնել:

Մենք միտք չենք բերում և ուրիշ գլխաւոր գործող անձինքներին:

Նորափեսայի բարեկամքը, նրա հայրը որքան և աշխատեցին տանել իւրեանց որդուն և դառնալ, Սմբատն իւր հօրն անգամ չըլեց:

— Գնացէք, ամէնքդ էլ հեռացէք էս տեղից, գոչեց նա, հարսանիքը վերջացաւ, ես ընչանք օրս էս տան փեսէն չէ որդին եմ էլել, էլի էն եմ, ինձ հետ ի՞նչ բան ունիք, էս իմ տունն ա:

Սմբատը մտաւ ներսի սենեակը, նրա աչքին ընկաւ գետնին տարածուած Հեղնարը: Մօտ վազեց նա, յետ մղեց պառուներին, գրկեց աղջկանն և համբուրեց մի քանի անգամ նորա ճակատը, որ դուչէ կեանքի մէջ առաջինն էր:

Հակառակեց, ասեցինք Սմբատը իւր ծնողին, որի խօսքից մինչև հիմա չէր դուրս եկել, Խէչանի որդին համարեց ինքն իրան, նրա տան անդամը, վստահացաւ ներս մտնել այն սենեակը, ուր արական սեռից բացի եղբօրից և ծնողից ոչ ոք իրաւունք ունէր ոտք դնելու, և ի՞նչ էք կարծում՝ նա ըոպէական ոգևորութեան զօրութեամբն արեց այս ամէնը: — Ոչ, նա գոյժը լսելուն պէս ուշքը հաւաքեց, խորհեց, կշռեց և վճռեց:

Հեղնար ջա՛ն, մինչև հիմի իմ նշանածս, ըստուց յետը իմ հայրը քիրս Հեղնա՛ր, ձայն տուեց Սմբատը, աչքերդ բաց արա՛, տես՝ ո՞ւմ գրկուեմ ես, դարդ մի՛ անիլ ագնդ քիր ջա՛ն, Աստուած իրանց հետ, մեր թշնամիքը դրանով մեռաւ չեն կարող տալ. թէ ընչանք էս օր նշանած ունէիր՝, հիմի Աստուած քեզ ախպէր տուեց. Սմբատն էս օրուանից քո ախպէրն ա, քո ախպէրը, որ իր քուռի պատիւը, ամօթն իր գլխիցն աւելի կը պահի, աչքերդ բաց արա՛, հոգի ջա՛ն, իմ քիր ջա՛ն:

Այս անգամի համբուրի հեռ-Հեղնարն աչքերը բաց արեց և Սմբատի երեսին նայեց:

— Սմբատ ջա՛ն, իմ պահապան հրեշտակը դա՛ն, ինձանից մի՛ հեռանալ, թո՛թովեց Հեղնարն և նորից աչքերը փակեց:

Քեզ մօտ եմ, մատա՛ղ, Սմբատն էլ քեզ չի թողալ:

— Հերիքնա՛ղս, ո՛ւր ա Հերիքնա՛ղս, աչքերը բացեց Հեղնա-
րը, Սմբատ ջա՛ն, Հերիքնա՛ղս գտի՛ր; նրան ձեռքից մի՛ թողալ, շո՛ւտ վէր դիւր ինձ, նրան գտի՛ր, նրան մօտս բեր՛:

Հերիքնա՛ղ. — Սմբատի միտքն եկաւ այս անունն և սարսեց՝ այն բազուկները, որ մինչև ցայժմ այնքան հերոսութեամբ գրկել էին Հեղնարին՝ թուլացան, մտղ մնաց վայր էր ձգում կեանքի բե-
րած աղջկանը, բայց այդ իսկ բոպէին՝ հագուստը գրեթէ թաց՝ միացաւ զգանց Հերիքնա՛ղն և երկուսին ի միասին գրկախառնեց:

— Ի՞նչ մենծ ուրախութիւն ինձ համար, Սմբատ ջա՛ն, որ ըսէնց քեզ տեսնում եմ, ի՞նչ բաղդաւոր քենի եմ. էլ ես դարդ չու-
նիմ, էս օրուան անբաղդութիւնը հիմի ոչինչ ա ինձ համար, սրա-
նից աւելի ի՞նչ եմ ուզում ես, երբ որ տեսնում եմ. քեզ իմ սի-
րեկան քուորը տէր դառած՝ թագաւորի պէս գլխին կաննած: Նա-
նի ջա՛ն¹, էլ լաց մի՛ ըլիլ, ա՛յ թանգադին զօնաղներ², խնդրում եմ, գնացէ՛ք հիմի ձեր տները, մենք հարսանիքը պիտի անենք, տես-
նում էք, մեր փեսէն մեր գրկին ա, թողէ՛ք մեզ ու հեռացէ՛ք, երբ որ էլի համեցէքաւոր կունենանք՝ ձեզ ամէնքիդ էլ կը կանչենք:

Բոլոր կանայքը շփոթուած՝ շշկած նայում էին և ոչ ոք չէր շարժուում:

— Բաշխեցէ՛ք համարձակութեանս, շարունակեց Հերիքնաղը, ինձ չի վայելիլ իմ մօր ու մենծերի առաջին ըսէնց խօսող, համա լեզուս ի՞նչ մեղաւոր ա, սիրտս ա խօսում. դուք հէնց գիտէք, թէ ես խելքս կորցրել եմ, բայց չէ, Հեղնարիս ու Սմբատիս՝ իմ ազնիւ քուոր ու ախպօր արեւը վկա՛յ, որ սրտով ուրախացել եմ. էն վախ-
աւ մեր գլխին զահր³ կը ընէր, թէ որ Սմբատիս սիրտը կտրուէր, թողար ու հեռանար, ի՞նչ ա էլի, փա՛ռք Ասածու, մեր չարակամ-
ներն էս օր խափանեցին հարսանիքը, մի շաբթից յետոյ էլի կանենք:

— Խնամք Ազա՛ջա՛ն, մօտ եկաւ Խէչանը, ի՞նչ ես երեխի պէս աղլուխն⁴ աչքերիդ դուր լաց ըլում, հոգս մի՛ քաշել, յոյսդ առաջ

1 Մայրիկ: 2 Հիւրեր: 3 Պատուհաս: 4 Թաշկինակ:

Աստծու՝ Նրա ողորմութիւնովն էլ ինձ վրայ դիր, իմ ունեցած կալողութիւնս բոլորը կը մոխեմ ու իմ ուխտը չեմ քանդել: Տեսա՞ր քեալաշ¹ որդուդ՝ իմ քաղցր փեսին, — ո՞ւր ա. — նա գնաց իր պարտքը կատարի, գնաց իր նշանածին ու քուորը մխիթարի, տըղամարդը նրա պէս կը լնի. մենք հալիւորներս նրանից պտի օրինակ առնենք. դու հէնց էսօր կը տեսնիս, որ ես իմ կաշումը կենալ չեմ, ես աշխարհքին շանց կը տամ, թէ Խէշաննեց Խէշանը՝ որ ընչանք օրս ոչ մի գործի չի խառնուել, իր կեանքի մէջ դատաւորի դուռ չի գնացել կարող ա իր տան պատիւը հաստատ պահել: Ո՞ւր կորան, ընչի՞ մկան նման գլխներն առան, ծակը մասն տէրտէրն ու տանուտէրը՝ մեր աղայ խէշախպէրը, թէ որ նրանք ինձանից տափ կացան², ես իրանց կը գտնեմ, էս անբաղդութիւնի պատճառը կիմանամ, յետոյ կը տեսնենք:

— Ես շատ լաւ դիտեմ, կրակուած խօսումէր Խէշանը, թէ էս բանի հէր³ որտեղից ա, նա իմ ձեռիցս չի փախչել. օ՛, օ՛, օ՛, նա շատ մարդի տուն ա քանդել, բայց իմ տունս չէն կը մնայ ու նա իր մուրազին չի հասնիլ:

Այս խօսքերից յետոյ տանուտէրն ու տէրտէրը ներս մտան:

— Բարո՞վ հաղար բարի, յառաջ գնաց Խէշանը, լա՛ւ, որ գլուխ չառաք, գեղիցը փախաք, երեսներիդ փարդայ⁴ քաշեցէք, որ էսքան մարդկանց մօտ անպատիւ չըլնիք. տօ՛, քանց թէ գզըին ու ժամհարին էիք զրկում, դուք չէիք կարող գա՞լ. ոնց որ իմ ուրախութիւնին մասնակից էիք, իմ տխրութիւնին էլ հընկեր կը դառնայիք:

— Համբերի, Խէշա՛ն, որդեա՛կ, Աստուած սրտիդ համբերութիւն տա՛յ, Աստուած մարդիս միշտ փորձում ա, մի օր էլ լեւ տ ինքը խնամք կանի, մեր սիրան ա նեղ, թէ չէ Աստծու սիրտը շատ լէն ա ու ողորմութիւնի դարդեահը⁵ բայց:

— Ծառայ ե՛մ Աստծուն, տէրտէ՛ր, ես անբաւական չեմ, ես ձեզանից մէնակ էս եմ խնդրում, որ էն հրամանաթղթերն էսքան խալիսի միջին կարգաք. տեսնենք ի՞նչ պատճառաւ երիւծ կրակը ի վրայ սառը ջուր լցրին:

Դերձիկ Ստեփանի որդին, որ արդէն ներկայ էր, կրկին յառաջ կոչուեցաւ, կրկին հրամանաթղթերը կարդաց:

1 Կտրիճ: 2 Թագեան: 3 Սկիզբը: 4 Վարազոյր, 5 Դուռը:

Մովրոզի հրամանն աւելի հասկանալի աշխարհաբառ էր գրած. այնտեղ պատուիրած էր տանուտէրին, որ եթէ տէրտէրը չը յարգէ գործակալի հրամանը, ինքը եասավուլի օգնականութեամբն եկեղեցու դուռը փակի և պսակը խափանի :

— Եասավուլ Մարգարի անումը գործակալի հրամանի միջին ի՞նչ բան ունի, տիրացու, ևս չհասկացայ, ինձ մի գլխի քցի՛, հարցրեց Խէչանը զերձիկի տղին :

— Ուղիւն ասեմ, ես էլ չեմ հասկանում, և կարծեմ գրողն ինքն էլ իւր գրածից ոչինչ չի հասկացել. մեր գործակալը հայերէն այնքան գիտէ, որքան ես ֆարսի լեզուն. բայց որքան և նկատում եմ, կարծեմ ուզեցել է ասել թէ ի պատիւ մովրոզի և եասավուլ Մարգարի ես հրամայում եմ պսակը քանդել :

— Սո՛ւտ ա, սո՛ւտ, տանուտէր, կարկատովի՛ ա, թաղայ սիպտակ կարկատան ա՛ հին սև շորի վըայ, քօռ աչքն էլ կը ջոկի. ես շատ լաւ գիտեմ, թէ էս բանի հոտը ո՞րտեղից ա գալիս. ընէնց չի՞, տանուտէր Սիմոն, միտդ ա մեզալի թուղթը, խնամխօսութիւնը :

— Խէչան ջա՛ն, իմ որդկերանց արեւը վկայ՝ ես բանից խաբար չէի, ախպէր, մարդիս էլմը-ֆէլմը¹, աղամորդու սատանու թիւնն ո՛վ կիմանայ. ես դրուստն ասեմ, եասավուլ Մարգարի խօսքիցն էնպէս էր դուս գալիս, որ ինքն ա քո աղջիկն ուզում, մովրոզն էլ սաքի թէ, իր խաթեր գործակալից պսակը քանդելու հրաման ա խնդրել ու ընչանք իր անումն էլ հրամանի մէջը գրել ա տուել : Ես էլ գրա համար շատ խնդրեցի, աղանչաք արի, խօսք տուի, որ իր համար սիրան ուզած տեղեցն աղջիկ ուզեմ, քեզանից էլ մի քանի շահի առնեմ իրան սեցնեմ՝ վերկենայ՝ կորչի. չէլա՛ւ ու չէլա՛ւ. մին էլ սկսեց վրէս բարկանալ, թէ ես մովրոզի հրամանը ոտի տակ եմ տալիս : Ընչանք հաթաթայ² էլ տուեց, թէ ժամուռն էլ ըլին, կէս կարգն էլ կատարած ըլնէր, դամշու տակը կը քցէր ամէնքին ու դուս կանէր : Տէրտէր, դու ըլիս քո անտօնական կարգը, խօսքումն սուտ կայ :

Ո՛չ, իմ կարգը վկայ, իմ պաշտում պատարագը վկայ, իմ օծումը գիտենայ, տանուտէրի խօսքերը՝ ոնց ո՞ր աւետարանի կողքին գրած : Ես էլ շատ խնդրեցի եասավուլին, շատ էլ դարդ արի, բայց ի՞նչ կանես, որդիս, իշխանութիւն ա, գործակալ ա, կա-

1 Հնարագիտութիւն. 2 Սպառնալիք :

րան չլսել. էդուց թուանքչին կը գայ, միրուքս չղօխի¹ մէջ կը քցի ու քաշ տալով կը տանի ծակը կոխի. Էն վախտն ի՞նչ կանեմ, որդի՛ս, մի առն լեքը մանր որբ թուների տէր եմ, քեզ յայտնի չի՞, որ նրանց ճանգն ընկնողը հեշտ ու հանգիստ պի՛ ծնիլ չի:

Խէչանը տէրտէրի խօսքի շարունակութեանն ականջ չկախելով՝ դուրս թուաւ, բայց պերճախօս հայրն ուշք էլ չդարձրեց այդ բանի՛ն, բաւական էր, որ ամէնը լռութեամբ լսում էին: Նա որքան լեզուումը ճարտարութիւն ունէր, հաստատեց իւր անմեղութիւնը, խտացնելով իւր իշխանաւորների անողոք և քարասիրտ բնաւորութիւնները:

Ամէն ոք տանուտէրին ու տէրտէրին իրաւունք տուին, տէրտէրին աւելի արդարացրին, հաստատելով՝ որ պատասխանատուութիւնից ազատուիլը նրան աւելի դժուար է և մեծամեծ ծախքերի կարօտ:

Հասարակ գիւղականը շատ լաւ ճանաչում է իւր թէ՛ հոգեւոր և թէ՛ մարմնաւոր կառավարիչներին. նրա ցոյց տուած սէրն ու յարգանքը առ հոգեւորականութիւնը՝ իւր քրիստոնէական ջերմ զգացմանց արտայայտութիւնն է, իսկ առ մարմնաւոր իշխանութիւնն՝ իւր հպատակութեան պարտքը յօժարակամ կատարելը: Այս պարտաւորութիւններն առաւել մեծ սիրով և աւելի ուրախ սրտիւ կը կատարէ նա, եթէ երկու կողմից իւր մերձաւոր իշխանաւորների քաղցըր, մարդասիրական, արդար վարմունքն ու հայրական որդեսիրութիւնը տեսնի: Բայց խոր հառաչանքն երբէք գիւղական ժողովրդի սրտից դարերով չի կտրուել:

Այս վշտերն ունելով իւրեանց սրտումը, հարսնեւորներն, ասացի, բոլորն էլ միաբերան արդարացրին տանուտէրին ու տէրտէրին:

Ինձ տուէք էդ հրամանաթղթերը, տէրտէ՛ր, տանուտէ՛ր, ձեռքը ձգեց Խէչանը դրսից ներս գալով, ընչանք իրիկուն էջմիածնումն էլ՝ Նրեանուումն էլ բանը կը բացուի. թող տեսնենք ի՞նչ գտան մոլորոյն ու գործակալն իմ երեխի պսակի միջին, որ խափանեցին:

— Դաշխի՛, Խէչա՛ն ջա՛ն, երեխէս ուզես՝ քեզ փէշքեաշ, համա ես իմ առնը՝ եսի՛ր² չեմ քցիլ, դու գիտես, որ սիրերական կը ընենք, արդարացաւ տանուտէրը ձեռքը բացասաբար շարժելով:

1 Բամբակ մաքրելու գործիք: 2 Գերի:

— Դո՛ւ ինչ ես ասում, տէրտէ՛ր, դու է՛լ չես տալիս :

— Աստուած մի՛ արասցէ՛, ա՛յ որդի, Դաւիթ մարդարէն ասում ա իր Գործք առաքելոցի 11⁷ գլխումը, թէ զի ով հակառակ կայ իշխանութեան, խածեցէ զնա զօձն անապատի : Դիտե՛ս ինչ ասիլ ա. — ով որ ասում ա՝ իշխանութիւնի հրամանաթուղթն ուրիշն ձեռքը քցի, խածեցէ էս շատ խրթին դրաբառ ա. էնպէս չի՞, ա՛յ ձուից դեռ գլուխը չհանած՝ գործակալին չհաւանող տիրացո՛ւ, ժողովրդի մօտ դերձիկ Ստեփանի որդու գիտութիւնն անհամարհելով՝ ծաղրեց տէրտէրը :

— Ի՛սկ էդպէս է, խածեցէ շատ թունդ դրաբառ ա, ես չեմ հասկանում, քամահրելով պատասխանեց պատանին :

— Ապրի՛ս, որ պակասութիւնդ ճանաչում ես. հա՛, խածեցէ ասիլ ա կը կծի նրան անապատի օձը, որ հրէայքը՝ այսինքն Քրիստոսին թշնամի ջհուղները շինել էին պղնձից ու փէտի վրայ քաշ արել Մովսէս մարդարէի հրամանովը. ով որ Քրիստոսին հաւատում էր, ծառայեմ իրան, խաչապաշտ էր դառնում, նրան էդ օձը չէր դիպչում, բայց ով որ կռապաշա էր մնում, կամ թէ Մահմատին, Ալուն էր հաւատում, նրա երեսին թքելու պէս ուռչում, բազմութիւնի միջին տրաքուում էր :

— Երկար քարոզների ժամանակ չի, տէրտէ՛ր, ըստնք հիմի զըռմա¹ չեն նստում, դու կարճ ասա՛, հրամանը տալիս ե՛ս, թէ չէ, նեղացած հարցրեց Խէչանը :

— Տաթևացին ասել ա՝ ոչ տեսանես զե՛. . . զի՛. . . պը՛. . . տո՛ս :

— Որ ըտէնց ա, իմ ազիզ զօնադներս², թողութիւն արէք, ամէնքդ ձեր տները գնացէք, իմ տունը դարդակեցէք, ես գործ ունիմ :

Ծառան ներս եկաւ և յայտնեց որ ձին արդէն պատրաստ է :

— Մնաք բարձ՛վ, ես ճամփայ ունիմ էս օր կտրելու, ոնց որ խնդրեցի՛, գնացէք ձեր բանին, ասաց ու դուրս գնաց Խէչանը :

— Աստուած սիրողը բռնի՛ դրան, շտապեց տանուտէրը, կերթայ գլուխն աւելի մենձ փորձանքի մէջ կը քցի :

Բարեկամները քամակիցը դուրս վազեցին և ձի նստելու ժամանակն առաջը կտրեցին :

Խէչա՛ն, ա՛յ Խէչան, մեր խաթեր դեռ շտապիլ մի՛, դեռ մի քանի օր համբերե՛նք, տեսնենք գլխներս ի՞նչ ա գալիս:

Խէչանը լսել անգամ չէր կամենում, նա ուզում էր որպէս և իցէ այսօր բանը տեղ հասցնել:

— Խէչա՛ն, վերջապէս դուրս եկան տէրտէրն ու տանուտէրը, մի շաբաթ համբերի՛, թէ որ մի տեղից ձէնը դուս չգայ, մենք երկու հրամանն էլ քեզ տանք՝ գնա՛ որտեղ հարկաւորն ա՛ խնդրքով տո՛ւր. մենք էլ գեղահաւան՝ տունը մի մարդ վեր կենանք, գանք քո թասիբը քաշինք¹. էս անպատուութիւնը մէնակ քոնը չի, սաղ գեղինն ա, էսօր քեզ արին, էգուց էլ մեզ կանեն. դուք ի՞նչ էք ասում, ա՛յ էլլիկ, համաձայն է՞ք, թէ ոչ:

— Մեր աչքի՛, մեր գլխի՛ վրայ:

— Ա՛յ ախպեր, երկաթը տաք տաք կը ծեծեն, ինձ բանդ մի՛ անէք, թողէք գնամ:

— Չէ՛, Խէչա՛ն, ոսդ ձիու օրդանդուն ղրիր թէ չէ, աջու աչքիս վերի կոպը խաղաց, շատ վատ եմ փորձել, արի էսօր սատանի գլուխը տրորի, էդ ճամփիցը յետ կաց, ասաց տանուտէրը:

— Օ՛, օ՛, օ՛, որդի՛, թէ որ էգպէս ա, ես քեզ չեմ թողալ, որ մի ոտն յառաջ դնես, երազահանն էֆէմերդու գրքի՛ միջին ասում ա՝ «եթէ աջ աչքի վերի կոպի ներքի տամարն խաղայ, ձախորդութիւն պատահեսցի», էս օր էլ լուսնի 13-ն ա, օրն չար է, գրած ա՝ երազն օրն կատարի:

Ո՛չ, Խէչա՛ն, քեզ հետ մի բեռն աղ ու հաց ենք կերել, ես քեզ չեմ թողալ, որ էն սևադլինների երեսը գնաս. շատ լաւ ա ասում մեր տանուտէրը՝ մի շաբթից յետոյ, թէ որ քո երեխի պըսակի հրամանը չեն տալ, գեղը քեզ համար կաննած ա, մէջք միջքի կը տաք՝ սարեր շուռ կը տաք. էնպէս չի՞, իմ սիրելի ժողովուրդ:

— Ըտէնց ա, աջիդ մատա՛ղ, քո կարգը մեզ խռով կենայ, թէ որ մենք Խէչանի համար մի շաբթից յետոյ ընչանք Դաղատուն էլ ըլնի՛ չգնանք:

— Ըստուած օրհնեսցէ՛, որդի՛ք, ես էլ ձեզ օրհնող կը ըլնիմ:

— Թող ձեր խօսքն ըլնի՛, ես լաւ գործին հակառակ չեմ կենալ: Դէ՛հ, խնամի Աղաջա՛ն, ձայն տուեց Խէչանն, ուրախացի՛ր, էս սհաթս մարդ ղըկի, թող պսակաճաշը պատրաստեն, մեր բարե-

1 Քո կողմը պահենք:

կամներովը գնանք մի լաւ ուրախութիւն անենք, մնացողն Աստուծոյ
կամքին թողանք, ընչանք օրը գայ՝ բարին հետը :

Աղաջանի տանը պսակաճաշն արդէն պատրաստ էր, կարգն այն
էր, որ պսակից դուրս գան ու նորափեսայենց տանը ճաշեն : Բոլոր
բարեկամներով մինչև երեկոյ մեծ հացկերոյթ արին :

Թէչանի տանը մնացին միայն չորս հոգի՝ Մարիամը, Հեղնարը,
Հերիքնապն և ինքը նորափեսայ Սմբատը, որ ոչինչ բանով չհամա-
ձայնեցաւ աղջիկներին թողուլ :

— Հերիքնապ ջա՛ն, էս օր ինձ Աստուած ախպեր տուեց,
կրկնում էր յաճախակի Հեղնարը :

— Մի ախպեր՝ որ իր գլուխը քեզ համար մահի կը տայ,
որ աչքը քո աչք ու ունքին պտի ունենայ, կրակի մէջն էլ զրկես՝ գը-
նայ, քարափոփն էլ քցես՝ վազէվազ ներքեւ ընկնի, պատասխանում
էր Սմբատը :

— Էդպէս խօսքերով իմ սիրտս արին էք կաթացնում, ջի-
գեարիս¹ մէջ շամփուր էք ցցում, ձեռքը մէկի և միւսի բերանին
սխմում էր Հերիքնապը, թէ որ դուք էս օր ձեր թշնամիների փորած
հորի մէջն ընկաք, ես յոյս ունիմ, որ շատ չե՛ք աշել, ձեր ճամ-
փի քար քցողն աչքը դուս կը գայ, դուք ձեր բաղդին կը տիրա-
նաք, ես էլ իմ մուրազին կը հասնեմ :

Սմբատի և Հեղնարի համար ամենաերջանիկ օրն էր այսօր,
իսկ Հերիքնապը հողւով տրտում էր. նա իւր սէրն սպանեց իւր
սրտումը, իւր ներքին ձայնին հակառակեց, տարիներով աշխատեց,
որ իր քեռու նիրսն ուրախացնի, իսկ այսօր մի րոպէի մէջ բոլոր
աշխատութիւնը ջուր կտրուեցաւ :

Իսկ ի՞նչ էր անում պառաւ Մարիամը՝ — ոչինչ, նա մի ան-
կիւնում նստել՝ առանց արտասուք թափելոյ լալիս էր :

1 Լերդ ու թոք :

ԼՐ.

Մ Ա Ր Դ Ա Ս Պ Ա Ն Ա Ղ Ջ Ի Կ

Աշտարակ գիւղի հիւսիսային ափումը՝ Թորոսենց կոչուած կալի մօտ՝ գտնուում էր մի լայն բակ, որի արեւելեան կողմումը մի մեծ սրահի տակ կարգով ընկած էին մի հացատուն երեք չորս սենեակներով:

Բակի դուռն ուղիղ բացուում էր կալի վերայ և նայում էր Մոլնու թառ անուանուած բարձրաւանդակին, ուր ի հնուց մի քանի գերեզմանների թուում մինչև այսօր էլ կան երեք, թէ չորս խաչարձաններ:

Լուսինն այս գիշեր երեկուան նման շատ չէր փայլում, երկինքն ամպոտ էր, բայց ոչ շատ մթնագիշեր. Աշտարակցիք վաղուց հանգիստ քնոտած էին, ամէն բան խաղաղ էր:

Խաչարձանների քամակին ետփունջում կոլորւած՝ ոտից գլուխ զրահաւորուած՝ հինգ ձիաւոր ապաստում էին:

Փոքր միջոցից յետոյ զրանց մօտեցաւ և մի ուրիշ ձիաւոր, նա գիւղի կողմից էր գալիս. մթնումը մենք նրա երեսը չենք տեսնում, բայց նրան ճանաչողը կասէր մեզ, որ նա մի դեռահաս, գեղեցիկագէտ, բարձրահասակ Պարսիկ բեգզադայ էր:

— Դամանակն է, բէգ, հարցրեց նորեկին սպասող ձիաւորներից մէկը, որի հրամայական ձևերից թուի թէ, միւսների վերայ գերազանցութիւն ունէր, կամ նրանց գլխաւորն էր:

— Ոչ, աղայ, դեռ չլստ է. թէպէտ փողոցներումը ոչ ոք չուկայ, տատմէր պառաւն էլ ստում էր, որ փեսան այս գիշեր շատ վաղ է գնացել, հայրն և հօրաքոյրը կէս ժամից աւել է քնած են, բայց դեռ երկու աղջիկները արթուն են իւրեանց փոքր սենեկի մէջ: Ճատմօր ասելովն աղջիկները հէնց հիմի իրան ճանապարհ են դրել ու անկողինները փռել: Շատ խորամանգն է այն ստատմէրը Խէչանը տուն չի թողնելու եղել, բայց ոնց որ եղել մտել է, աղջիկների թոյլ կողմը գտել ու ամէն տեղեկութիւն ինչ որ մեզ կարեւոր է, մի առ մի հարցրել: Մեր փախցնելու աղջիկը պարկած կը լինի այն կողմը, ուր մենք պատը պիտի ծակենք: Ծակելու տեղը շատ բարակ է, ներսից մի խուլ պատուհան է, որի մէջ այժմ ոչինչ չկայ դրած: Մի փոքր էլ սպասենք, աղջիկները խոր քնի մէջ մրտնեն և ապա գործ սկսենք, դժուարութիւնի չենք հանդիպիլ, այսօր

ցորեկով եւ քանդելու տեղը լաւ գննեցի, մի քար կայ, լինկը տակը տալու պէս դուրս կը գայ եւ ահա՛ մուտքը բաց է մեզ համար:

Աղջիկներն անկողին մտնելուց յետոյ շատ ժամանակ չքնեցին, նրանք իւրեանց տան գլխին եկած փորձանքի վերայ խոր հառաչանքներ քաշելով, միմեանց մխիթարում էին:

— Հեղնար ջա՛ն, թրխոց չես լսում, հէնց իմանաս մեր պատը քամակից քանդում են, փափառց հերիքնալն իւր ընկերուհու ականջին:

— Հա՛, հերիքնալ ջա՛ն, պատը քանդում են, ես վախում եմ, գոյեր կը լինի՛ն:

— Մի վախի, մատա՛ղ, վերկայ մինթանէդ¹ շլինքդ քցի, գնանք քեռուն գարթնայնէք:

— Ոտներս բռնուում են . . . հերիքնալ ջա՛ն . . . ծընկներս ծալուում են . . . ես չեմ կարողանում վեր կենալ . . . հազիւ ատամները միմեանց խփելով՝ արտասանեց Հեղնարն այս մի քանի բառն եւ մնաց տեղումն ընկած:

Մինչ այս՝ մինչ այն՝ հերիքնալը մթութեան մէջ նշմարեց պատուհանից ներս թափանցած խառոր լուսոյ շառաւիղը, տունը ցրտեց եւ մի մարդու ներս սողալու շարժումների հետ աղջիկը լսեց հետեւեալ խօսքերը:

— Օգոյշ եղի՛ր, չզփոթուի՛ս, չմոռանաս, որ դու ասացիր, թէ մեր փախցնելու աղջիկը պատի կողմի պարկածն է, չլինի թէ միւսին մօտենաս, յանկարծ գրկի՛ր ու ծակին մօտեցրու, մենք ձեռիցդ կառնենք. սես՝ թաշկինակդ բերանը կոխելը չմոռանաս, որ ձայն չկարողանայ հանել:

Ի՞նչ անէր Հերիքնալը, նա ուղեցաւ բարձրացնել Հեղնարին, բայց տեսաւ, որ խիստ ծանրացել է, թոյլ տուեց: Նա իրան չըկորցրեց, նա վեր թռաւ տեղիցն եւ առանց ձայն հանելու վազեց դէպի անկիւնը:

Խէչանի տանն ի հնուց անտի մնացել էր մի եռանկիւնի սրահայր խիշտ մի հասարակ փայտեայ պատենի մէջ: Այդ խիշտը ջուհարդար² էր. չգործածուելուց ժանդոտել եւ անպէտքացել էր: Տարիներով ոչ ոք ուշք չէր դարձրել այդ խշտի վերայ, միայն մի քանի

1 Շրջագոյն: 2 Զուհարդարը երկաթի աղնիւ տեսակն է. ասում են որ սրահ պատճառած վէրքն անբժշկելի է:

շաբաթ յառաջ, դիտուածով Սմբատի հետաքրքրութեանն առարկայ եղաւ այդ հազուագիւտ հնութիւնը և նա շատ դժուարութեամբ պատենիցը դուրս հանեց: Ափսոսալով մի սյսպիսի գէնքի վերայ՝ Սմբատը ջրով սրբեց և իւղեց: Այնուհետեւ մի քանի անգամ էլ իւղել էր նա խիշտը, որով ժանգի ներգործած տեղերը սեւ բծեր միայն մնացին, իսկ պատենի մէջ շատ հեշտութեամբ մըտնում ելնում էր:

Հերիքնազը վերցրեց այդ խիշտը և մօտեցաւ պատուհանին, այժմ աղաղակ բառնալն ուշ է, մոռածեց նա և առաջին տունն սողացողի ձախ կռնատակիցը ներս խցկեց:

Հերիքնազն այն թոյլ աղջկէր մոռացել էր այդ բոպէին իւր սեռը, նա այնպէս յաջողակութեամբ կատարեց այդ գործը, որ իւր նպատակին լիովին հասաւ. կարծես թէ իւր կեանքի մէջ նա միշտ սրի հետ է խաղացել, թշնամեաց դէմ մի քանի անգամ իւր գլուխն է պաշտպանել և մարդու մարմնոյ ամենավանգաւոր ու երկիւղալի մասի հետ քաջ ծանօթ է. կոխեց նա խիշտը ներս մանողի ձախ կռնատակն և մի երկու անգամ ոլորեց:

— Օգնեցէք, հազիւ ճիշտ արձակեց գողը, ես սպանուեցի: Նա խոխոռցն ընկաւ, նա էլ ոչ մի խօսք չկարողացաւ խօսել:

— Մաշադի, Մահմատ-Բադը բէգ, ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ պատահեց, դրսիցը ձայն սուրին միւսները, բայց պատասխանը՝ Բադը բէգի խոխոռցը միայն եղաւ: Նորա ընկերները ձեռք սուրին նրա ոտքերին և գտան մահուան բոպէի դողման մէջ. մի փոքր միջոցից ամէն բան վերջացաւ. նա էլ չէր շարժուում:

— Օգնեցէք, գողեր են եկել, ձայն ձգեց Հերիքնազն իւր գործը վերջացնելուց յետոյ և վազեց միւս սենեակը զարթնացրեց քեռուն և մօրը, որոնք քնաթաթախ միայն անկապ բառեր և ճիշտ էին արձակում:

— Մի՛ շփոթուիք, ձրազ չվառէք, նօքարներին¹ զարթնացրէք, անօրինեց անահ աղջկին և ինքը կրկին խիշտը ձեռքին դուրս թռաւ իւրեանց սենեակը: Նա պատուհանի՝ բացուածքովն այս խօսքերը լսեց:

— Տղէք, մեզ չյաջողեց, այսուհետեւ դէմ դնելն աւելորդ է, մեր միտքը գողութիւն, կողոպտել չի, ի գուր տեղը գուցէ մի-

1 Ծառայք:

երկուսի արիւնն էլ կը թափուի, ահա բակի մէջ ծառաների ձայնն էլ բարձրացաւ. ոտքերի տրոփիւններ եմ լսում, հեռանալը խոհեմութիւն է, ձիանքդ նստեցէք՝ քաշուինք :

— Իսկ այս խեղճի մարմինը կը վայելի՞ այս տեղ ձգել ու երթալ, աղայ, հարցրեց ընկերներից մինը խօսողին :

— Դա մեր ընկերը չէ, դրան ո՞վ խնդրեց յառաջ ընկնել, իրան պաշտօնն էր միայն ճանապարհները մեզ ցոյց տալ, ես քանի անգամ ստիպեցի թող տալ մեզ գործել, ականջ չարեց, ուզեցաւ մեզ զարմացնել իւր քաջութեամբն և ահա պատիժն առաւ: Դէ՛հ, տղէք, ձի նստեցէք, աղաղակը մեծացաւ :

Եւ արդարեւ, Խէչանի գոռիւն գոչիւնը զարթնացրել էր գոմումը քնած ծառաներին, որոնք դուրս գալով բակը՝ օգնութիւն էին կանչում:

— Հիմի ճրագ վառի՛, նանի՛, Աստուած մեզ ազատեց, գողերը փախան, մէնակ մինն իր պատիժն առաւ, ձայն տուեց Հերիքնադն ու ներս ընկաւ մօր ձեռքիցը խեց հրահանի պողովատիկն և ճրագը վառեց: Մօր ձեռքերը դողում էին:

Սարսափելի էր տեսարանը, Հեղնարը, համարեա՛, անշունչ ընկած է անկողնումը. մի երկայն դիակ էլ տարածուած է պատի մէջ, մարմնոյ կէսը ներսը սենեկի մէջն է՝ գլուխը պատուհանից վայր կախուած, իսկ ոտքերը դուրսը. կողքից բղնած արիւնը սենեկի մէջ լերդացել է.

Հարեանները բոլոր զարթնեցան, փողոցը, կարները, բաղն և բակը մարդկանցով լցուեցան, դռները բացուեցան և բազմութիւնը տուն թափուեցաւ.

— Մահմատ-Բադը բէգը, մաշադի Մահմատ-Բադըրը, զարմացմամբ ճանաչեցին ամէնքն սպանուած երիտասարդին, էս ի՞նչ բան ա:

— Ես սպանեցի, օրիորդական ամօթխածութեամբ գլուխը կորացրած՝ պատասխանեց Հերիքնադը, դա մէնակ չէր, մի քանի հոգի էին. ոնց որ խօսում էին՝ եկել էին Հեղնարին փախցնելու:

Հերիքնադը պինդ բռնած ունէր ձեռքին եռանկիւնի սրածայր արիւնոտ խիշան և ամէնքին ցոյց էր տալիս:

— Ա՛յ նանի ջան, էս ի՞նչ ա, ճչաց նոր ուշաբերած Հեղնարը, երբ որ ճրագի լուսով տեսաւ պատուհանումը ձգուած դիակն և արիւնը:

Հեղնարը կրկին ուշաթափուեցաւ:

Խեղճ Խէչանն այս տեսարանները չկարողացաւ տանել, սրտա-
բեկ, ծնկնակոտոր վայր ընկաւ մի տեղ և լաց եղաւ:

— Ափսոս իմ Մահմադ-Բաղը, դու չպէտք է սպանուէիր,
քեզ գլխահան անողը պէտք է եղ պատժին դար, յաճախ կրկնում
էր Խէչանը:

— Ի սէր Աստուծո, աղջկանս օգնեցէք, Հեղնարիս յետ բերէք,
ինձանում ջան չմնաց, էս երկօրն իրար վրայ իմ գլխին պատու-
հաս ա՛ գալիս, Աստուծոն փառք, ի՞նչ կարամ անիլ, հալբաթ մե-
ղաւոր եմ, կոծում էր ծերունին:

Հերիքնազն իւր մօր և ուրիշ կանանց հետ թէպէտ ուշաբե-
րին Հեղնարին, բայց նա խիստ թոյլ էր, հարկաւոր էր անկողին
դնել նրան:

Այդ միջոցումը լերդապատառ տուն ընկաւ Սմբատը. նա շատ
ուշ էր իմացել, նրանց տունը հեռու էր:

— Լաց ընկելու ժամանակ չի, Սմբատ ջան, կամաց մրմնջաց
Հերիքնազը, արի Հեղնարին գրկի՛, տանենք հացատանը թեք քցենք:

Ամբողջ գիշերը Հեղնարը դառանդում էր¹, ցնորքի մէջ էր:
Սմբատն ու Հերիքնազը ռաքերի մօտ էին նստած, իսկ ուժահատ
ծերունի հայրն ու Մարիամը ձեռքները ծնօտին գլխավերեւ:

Էս մէյիդն² էսպէս մնա՛յ, ոչ ով ձեռք չտայ, տնօրինեց տա-
նուտէրը, տղէք, ձիաւորուեցէք, մի երկուսը ձեղանից ինձ հետ
գան՝ գնանք մովրդին իմաց տանք, մնացածներն էլ բաժին բաժին
էլէք, ամէն ճամփով էլ գնացէք գողերի քամակիցը: Ձեզ մոտա՛ղ,
ջահէներ, բան ա՛ թէ որ պատահէք, աշխատեցէք, ինչպէս ըլն՝
սաղ բռնել. մնին էլ որ ձեռք քցէք՝ հերիք ա, թէ չէ, երբ որ
տեսաք ճար չկայ, ձեր գլուխը պտի կորչի, տեսաք որ նեղն էք
ընկնում՝ գիւլւո՛³ բանացրէք, հօ՛ գիտէք, ի՛նչ օրերի ենք հասել,
մովրդին հրամանն ա, որ գողը գալիս ա քեզ սպանի՝ դու իրան մի՛
սպանիլ, աշխատի սաղ բռնես, հէնց խմանաս գառն ա, կամ թէ չէ՝
նոր ոտն էլած հաւի ճուտ:

Այս արկածքը պատահեցաւ Սաքոյի Մահմադ-Հասանի հետ
խօսեցած երկրորդ գիշերը:

Միւս օրն առաւօտեան լոյսը նոր բացուում էր, որ մովրդով
մի գրազրով, իւր թարգմանով և մի քանի եասավուներով տա-
նուտէրի հետ Աշտարակ մտաւ:

1 Դելը տալ: 2 Դիակ: 3 Գնդակ:

— Աղայ ջա՛ն, ինչ կուզի ընի, էլ Խէչանին ձեռաց չթողաս, մեղքը բոլոր նրա շինքը քցի ու կռները կապած հետդ բեր, հազելի ինքն իրան մեր ճանգն ընկաւ, ասաց մովթովին Սաքօն, երբ տանուտէրի բերած համբաւը մտաւ հաղորդելու:

Ընթերցողը ի հարկէ գիտէ, որ Սաքօյին յայտնի էին այս գիշերուան հանգամանքները: Նա Աշտարակի ձորի կամրջի միւս երեսին սպասում էր Մահմատ-Հասանին և նորա ընկերացը: Գործի անյաջող ելքը լսելով Մահմատ-Հասանի բերանից, բաժանուեցաւ նրանցից և ծռուեց դէպի Սև ջրի գլուխը:

ԼԳ.

Ա Ր Դ Ա Ր Ա Դ Ա Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

— «Բոլոր մեղքը Խէչանի շինքը քցի՛, կռները կապած հետդ բեր, հազելի ինքն իրան մեր ճանգն ընկաւ»:

Այս տրամադրութեամբը մովթովին Աշտարակ մտաւ: Արսն իւր ճանգն էր ընկել, բաց թողալն անխելքութիւն էր: Սաքօն այս տեղ իւր հաշին ունէր, իսկ կարճատեւ մովթովը չկարողացաւ թափանցել իւր հաւատարմի գաղտնիքների մէջ. կոյր գկուրայն նրա տուած կանոններին հետևեց:

Ի՞նչ առաւօտ էր, որ այսօր բացուեցաւ Աշտարակումը, ի՞նչ սարսափելի ու քստմնեցուցիչ տեսարան էր: Ոչ միայն Աշտարակեցիք՝ նոր ոտքի եղած երեխաներից մինչև ծերերը, մերձակայ գիւղերն ևս հայ ու պարսիկ ամէնքն՝ ամէնքը դէպի Աշտարակ էին վազում: Վատ համբաւը շուտ տեղ կը հասնի, ասում է տուածը, իսկ այս տխուր դէպքից մեծ ի՞նչ վատ համբաւ: Խէչանի պատը ծակել են, աղջիկն ուղեցել են փախցնել և մի ուրիշ թոյլ ու անզօր աղջիկ՝ մի տկար արարած Մահմատ-Բաղրի նման կտրիճ՝ տղամարդին սպանել է: Երկու տունն էլ նշանաւոր. մինը՝ գաւառի ամէնից հարուստը, միւսը՝ քաջատոհմ Բէգզադայ, հօր միևուր, մի մեծ գիւղի կալուածատէր, մի տան ճրագ. իսկ այդ երկու տներն երկար տարիներ է խօնախայ¹ են իրար հետ, տես ու ճանաչ

1 Ծանօթ, բարեկամ:

են: Մահմատ-Բաղըը տարուան մեծ մասն Աշտարակ էր անցկացնում
և իւր իջեանն էր Խէչանի տունը:

Ահա բուն պատճառը, որ Սաքօն անմիտ երիտասարդին իրեն
գործիք ընտրեց:

Մահմատ-Բաղըը դաւաճանեց աղ ու հացի ու բարեկամութեան
դէմն և պատիժն առաւ: Նա պարսիկ էր և օրէնքով հայի հացի
պառնգ չպէտք է կտրէր, իւր ծանօթի տանը պիտի բաւականանար
խաշած ձուով հիւրասիրութեամբ, բայց Մահմատ-Բաղըը նոր երիտա-
սարդ, իւր նմանների պէս չէր պահում այդ կանոնը. Խէչանի տանը
նա ուտում էր ինչ որ իւր սուաջը բերում էին և սովորաբար առաւոր
կերպիւ վայելում էր Խէչանի գովական զինին ու արաղը: Մահմատ-
Բաղըը զոհ գնաց Սաքօյի շահերին, իսկ ինքն՝ այսքան թշուառու-
թեանց պատճառը՝ մի կորկի չափ ցաւ չ'զգաց, չզգաց իւր չարա-
գործութեան վերայ: Նա մի բանի համար միայն խիստ ցաւեցաւ,
նրա ծրագիրը ոչնչացաւ, ինքը յաւիտեանս զրկուեցաւ Խէչանի
հարստութիւնից. նա մի բանի համար միայն երկմտեցաւ և զորս
յառաջն առնելն էր իւր ճիգը: Հանգամանքն այնպէս բերեց, որ
կարելի էր հետեւեցնել թէ Խէչանը կարող էր գուշակել իւր անբող-
դութիւնների բուն պատճառը. առանց Խէչանի ցանկութեան ինքը
Սաքօն մեղալի էր ներկայացրել նրան, մի քանի օր յառաջ էլ խնամա-
խօս էր խրկել և ահա այս ամէնից յետո՛յ յանկարծ Խէչանի աղջկայ
պսակը խափանուում է և տանը մարդասպանութիւն է պատահում:

— Սրա յառաջը պտի առնել, թէ չէ իմ գլուխն էլ զննդանի
տակ կը մտնի ու մովըովինն էլ, մտածեց Սաքօն և հնարքը գտաւ:
Երկիւղը մէնակ Խէչանիցն ա, թէ որ նա բռնուի, փակի տակ
զրուի, էլ ո՛վ պտի գլուխ ցաւացնի, բանը կը քնի ու կը փթի,
համ մենք ապահով կը ընինք, համ էլ մէջը մենք օգուտ կը քաղենք:

Այս ընթացքովը Սաքօն պատրաստեց մովըովին և Աշտարակ
ուղարկեց:

Այստեղ դաւաճանութիւն կայ, բոլորը հնարավի խօսքեր են,
ի՞նչ աղջիկ փախցնել, ի՞նչ աղջիկ մարդասպան, այս տղամարդի
գործ է և հին ատելութեան ու վրէժինդրութեան հետեւանք, գոչեց
մովըովը դիակը զննելուց յետոյ. այս պատը գիտութեամբ է քան-
դած և խեղճ երիտասարդին բռնութեամբ կամ խաբէութեամբ ներս
է մտցրած, ես իսկոյն յանցաւորը կը գտնեմ և նրա չարագործու-
թեան արժանի պատիժը կըրտամ:

Մովրովը Խէչանի սենեկներից մէկում ատեան նստեց և ծառաներիցն սկսաւ հարցմունքի սկիզբը դնել:

Եղելութիւնը ոչ ոք չէր իմանում բացի Հերիքնազեցը, որին մովրովը մօտ անգամ չէր ուզում թողնել:

— Քո դժգոյ ու բազկիդ զօրութիւնը ի՞նչ է, որ դու այդպիսի երկայն խիշտը կարողանաս ձեռքումդ շարժել և յաջողութեամբ սրտի մէջ յցել: Այդ հին փթած հնարքներ են՝ գլխաւոր մարդասպանին աչքից փախցնելու համար, բարկացմամբ խօսում էր մովրովը, կամ թէ պարսիկը հայի աղջկանն ընչե՞լ պէտք է փախցնէր, ի՞նչ հաշիւ ունէր, քրիստոնեան մահաւանդների կին չի կարող դառնալ և ինչպէս դու ինքդ քո բերանով վկայում ես սրա միւս ընկերներն էլ պարսիկ են եղել:

— Ես ինչ որ լսել եմ, ինչ որ արել եմ, էն եմ ասում, սուս խօսելու կարիք չունիմ, հիմիկեց յետը կամքը քո հրամանոցն ա, պատասխանեց Հեղնարն և մովրովի ձեռքով նշան տալու վերայ հեռացաւ:

— Յառաջ արի՛, աղայ Խէչա՛ն, հեղնաբար հրամայեց մովրովը, ի՞նչ ես գլուխդ կախել, սուտ տրտմութիւն երեսիդ կիտել, քեզ պէս ծեր աղուէսների շատ եմ հանդիպել, իմ ձեռքիցս չես կարող փախա տալ: Ես վաղուց գուշակում էի, որ դու ճգնաւորի հագուստով սատանայ պէտք է լինէիր, վաղուց քո հեռքը դիտում էի, բայց չէի կարողանում բռնել քեզ, սատանայ էիր և սատանաների ամէնից խելացին ու ճարպիկը. գառնազգեստ գալլ դու, գաւառի բարերարն էիր հանդիսանում, առանց սոկոսի փող էիր պարտք տալիս, աղքատների ու անկարողների հարկերն էիր վճարում, ամէնքի աչքերն էլ հող ու մոխիր էիր փչում ու ռամիկ ժողովուրդի դովասանքն ու համակրութիւնը զրաւում. նշանակում է՝ որ դու վաղուց մոքումդ դրել էիր էս խելճ բէգ-գադայի արևը մթնացներու և վերջը ժողովուրդի միջնորդութիւնովը ու վկայութիւնովը արդարութեան ձեռքից դուրս պրծնելու: Ձէ՛, չէ՛, Խէչա՛ն, քո դիմացիդ մարդը նա չէ, որին դու ջուրը քաշես. լաւն այն է, քանի քեզ շատ չեմ ստիպել, ուրիշ օրինաւոր միջոցներ չեմ ձեռք առել, պարզը խոստովանիս ու պրծնիս. էս ամէնը քո արածներն են, քո դողդողացող ձեռքերն են, որ գիշերուան մթութեան մէջ շատ առուգութեամբ բռնել են խշտի դաստակը և ողորմելի երիտասարդին քո ռիսակալութեանդ զոհ արել:

— Աս միտք արա՛, աղայ մովրով, թէ ի՞նչ ես խօսում,

Խէչանենց Խէչանի ազգը պապէ պապ մի ճանճ էլ չի սպանել, մըր-
ջիմը չի կկոչորել ու հիմի ես քո տակըլը պտի 20, 30 տարուէն մեր
ու Մահմատ-Բաղըենց տան աղ ու հացին խայլին¹ մտիկ տայի, ես
էդ խեղճի հօր հետ ականջի պէս եմ էլել, իրան որդուս պէս եմ
ընդունել, ի՞նչ քէն ունէի դրա դէմը, որ բերում էի իմ տանը
սրտիս մուռը հանեմ, էն էլ իմ տանը. թէ որ ես մարդ սպանել
ուզէի, ուրիշ տեղ չկար: Իմ քուոր աղջիկը եղելու թիւնը քեզ տեղն
ու տեղը պատմեց ու պրծաւ: Դու հէնց իմանում ես, թէ ես որ
վարժուն ըլնէի, էս անբաղդութիւնն իմ տանը կը պատահէր,
բայց ջահէլ անփորձ աղջիկ՝ ինչ որ խելքին փչել ա՛ էն ա արել: Ես
չգիտեմ, էս ի՞նչ Աստծու բարկութիւն ա, երկնային թագաւորն
իմ ո՞ր մեղքն ա երեսովս տալիս, հալածութ մեղաւոր եմ, որ 100 տա-
րիքով չսուած բանն իմ տանը տեսնուեց, երեկ մին ու ճար աղ-
ջկանս պսակը ձեռ ձեռի տալու տեղը խափանուեց, էսօր էլ աղ-
ջկանս քամակիցն ընկնողներն էս խեղճ ջահէլ ջիվան բէգի արիւնը
մտան ու իրանց մուրազին էլ չկարողացան հասնիլ:

— Լաւ, որ դու ես ասում, թէ Աստուած քո մեղքն ա երե-
սովդ տալիս, չար մարդը միշտ կը պատժուի, մենք դատաւորներս
Աստծու արդար աջն ենք, որ քեզ պէս չարագործներին պատուհա-
սում ենք:

— Ես շատ լաւ գիտեմ, մովըով աղա՛յ, թէ փորձանքների
ծէրն ո՞ւմ տակին ա. գործակալն ի՞նչ իրաւունք ունէր իր տուած
հրամանը քանդելու, ի՞նչ Հաստութիւն կայ մէջը՝ որ գրումա,
ի՞նչ կապ ունէր եասովուրի, կամ թէ քո անումն իմ որդու պսակի
հետ. քո հրամանն ի՞նչ գործ ունէր եկեղեցական կարգերի մէջը,
դու մարմնաւոր դատաւոր ես, հոգեւոր դատաւոր հօ չե՞ս, դրա
համար կանսխտոր կայ, Եջմիածին կայ: Թէ որ երեկ մեր գեղացիք
ինձ թողային կաթողիկոսի ու նաչալիկի մօտ գնալու, հիմի ամէն
բան հայրը պէս պարզ կերեար. բայց արեւը վատ տեղ մէր մտաւ:
Վնաս չունի դու դեռ քո քննութիւնդ պրծի գնա՛, Եջմիածինը
հեռու չի, մնացողն իմ գործն ա:

— Չայնդ կտրի՛, շնծե՛ր, դեռ սպանալիք էլ ես տալիս, ի՞նձ
եւ ուզում քո չարագործութիւնների մէջ խառնել. դու կարծում
ես, որ այսուհետեւ լոյս արե՞լ պիտի տեսնես, որ մարդու երես գնաս,

1 Նենգօրէն:

բարկացաւ մովրովն ու տեղեցը վեր թռաւ, մի այնպիսի խիստ ապ-
տակ տուեց խեղճ Խէչանին, որ նա շարժուեց ու վայր ընկաւ:

— Տանուտէ՛ր, հրամայեց մովրովը, իսկոյն այստեղ կանչել
տուր քահանային, թող բերի իւր հետ գործակալի հրամանը, իսկ
դու տո՛ւր իմ գրած հրամանաթուղթը:

Տանուտէրը հանեց ծոցից մովրովի պրածն և տուեց իրեն:

— Այս մէկ, Խէչան աղա՛յ, քո փաստերից մէկը ոչնչացա՛ւ,
հեգնելով պատառոտեց մովրովը իւր գրած գիրը և վառարանի մէ-
ջը ձգեց:

— Այս էլ քեզ երկրորդը՝ սրանից էլ ձեռքերդ լուա՛, գոր-
ծակա՛ն էլ ազատուեցաւ պատասխանատուութիւնից: Տէրտէրի հրա-
մանաթուղթն էլ ձեռքիցն առնելով՝ կրակի մէջ ձգեց մովրովը:

— Ա՛յ աղայ, իմ վկան էլ, իմ տէրն էլ նա ա, պատասխանեց
Խէչանը երկինքը մատնացոյց անելով, նա ամէն բան տեսնումա՛:

— Ա՛յդ թողանք, Խէչան, շատ ուշ ձեռք առաւ անփորձ
մովրովը խորամանկութիւնը, օրէնք է, դատաւորը կ'ապառնայ է՛լ
կը սիրէ է՛լ. ես փորձելու համար քո վերայ բարկացայ, ես գիտեմ,
որ իմ գաւառումը քեզ նման առաքելնի և բարի մարդ չկայ. արի՛,
ձշմարիտը խոստովանիր. իմացած կա՛ց, որ ինչքան և մեղաւոր լի-
նիս, ես քեզ բոլորին կարգարացնեմ. ասա՛ ընչի՞ համար այս բանը
գործեցիր, ի՞նչ ո՞ր ունէիր պարսկի դէմ և ի՞նչպէս մտածեցիր
այդ հնարքը:

— Աղա՛յ, դու զուր ինձ էդպէս հարցմունքներ մի անիլ,
ես ուրիշ ասելու բան չունիմ. ես հէնց էն ժամանակը վրայ հա-
սայ, որ քուրս աղջիկը բանը վերջացրել էր. ամէն բան նա ա լը-
սել. ինչ որ քեզ ասեց, մեզ էլ երեկուանից դէսն էն ա ասում:

— Հերի՛ք է, Խէչան, մեզք է ուրիշներին մեղադրելը, եթէ
ամանչում ես այսքան մարդկանց մօտ խոստովանելը, ես բոլորին
դուրս կը հանեմ, ինձ ծածուկ պատմիր, մեր մէջը կը մնայ: Այս
խօսքերից յետոյ մովրովը դուրս հանեց բոլորին. նա հասկանում էր
թուրքերէն:

Երկար ժամանակ մովրովը Խէչանի հետ փակուած մնաց, շատ
յորդորներ, քաղցր խաբէական խօսքեր, սպառնալիքներ կարդաց.
Տերունու բերանից միայն լսեց ձշմարտութիւնը:

— Ի՞նչ, յանկարծ դուռը յետ բանալով գոչեց մովրովը, դու
ի՞նձ ևս սպառնում ես սպանելու, իմացիր ո՞ւմ հետ ես խօսում.
եասավո՛ւլ, սրա ձեռները կապեցէ՛ք, ոտքերը շղթայեցէ՛ք, զրազի՛ր,

տրձանագրիր, որ սա սպառնացաւ ինձ եւ Մահմատ-Բաղրի նման սպանել, եթէ ես իրան ազատ չթողնեմ: այդ բոլորովն պարզ իւր յանցանքը խոստովանել կը նշանակի, գրի՛ր, թող բոլոր բազմութիւնն այս խօսքերին վկայ գրուին:

— Աղայ, գլխիդ մատաղ, տուն մտաւ յանկարծ Սմբատը, ասէնք էս բանի մէջ ոչ ես եմ մեղաւոր, ոչ էս ողորմելի հայեւորը, բայց ես խնդրում եմ որ սրան բաց թողաս իմ կռները կապես, ինձ զնջի՛ 1 մէջ զնես. սա ծեր մարդ ա՛ չի կարող տանիլ, համա ես, փառք Աստծու, դեռ կռներումս ուժ ունիմ: խեղճ արի՛ գրան ու իր մինուռար աղջկանը՝ որ գլխամեռիս նշանածն ա. երեկուանից խեղճ ուղջիկը տաքութեան մէջ ընկած էր. հիմի երբ որ իր հօրօքիւրը գոռալով տուն ընկաւ, որ սրան դու կապել չարքանդել՝ ես 2, հիւանդ հիւանդ տեղիցը վեր թռաւ, ուզում էր գայ քո ոտքերն ընկնի, ուժահաստուած տան մէջ տեղը փռուեց ու սիրտը գնաց. արի՛, աղայ, քո աչքովդ տես ու խեղճ արի՛:

— Դու ո՞վ ես, որ համարձակուում ես իմ դէմս խօսել:

— Ես էս տան անբաղդութենի պատճառն եմ. եթէ Խէչանն իր տուած խօսքը քանդէր, ուղջկանն ուրիշ հարուստ սղի տար, հիմի էս պատուհասն իր տան գլուխը չէր գալ, ոտներիդ մատաղ, աղայ, ինձ զնջի՛ դրա տեղակ:

— Աորի՛, աչքիցս հեռացի՛, ես իմ յանցաւորին լաւ եմ ճանաչում:

— Որ ըտէնց ա՛ ես եմ մարդասպանը, ես մի երկու շաբաթ յառաջ իմ ձեռովս խիշտը սրեցի, ես խաբնով Մահմատ-Բաղրին ըստեղ բերի, ես պատն առաջուց քանդեցի ու թուրքին մէջը կոխեցի, իմ ձեռովս էլ սպանեցի, հիմի լսեցի՞ր, դէ՛, անմեղ մարդին բաց թող ու ինձ բռնի: Էս խօսքը քեզ մօտ էլ եմ ասում, նաչախիկի մօտ էլ կասեմ, թող հաքան բազմութիւնը՝ հայ ու թուրք լսեն ու վկայ ընին, հրամայի զրազրիդ՝ ասածներս մի մին նշանակի, ես էլ տակին ձեռք քաշեմ:

— Ա՛յ ջամիհատ 3, անկաջ դրէք, դարձաւ Սմբատը դէպի բազմութիւնը, Մաշատի Մահմատ-Բաղր բէգին ես եմ սպանել, իմ բերանովս իմ մեղքս խոստովանում եմ, դուք էլ վկայ կացէք:

— Սուտ ես ասում, Սմբատ, հոգուդ մեղք մի՛ անիլ, ներս

1 Շղթայի: 2 Կաշկանդել: 3 Բազմութիւն:

ընկաւ յանկարծ Հերիքնազը, որ պարապած էր Հեղինարի հետ, Աստուծոն էլ յայտնի ա, որ էս թիլիկ-միլիկ ձեռներն են սպանել, թէ որ չէք աւատում՝ ա՛յ, արնի նշանները: Յս եմ սպանողը, եթէ բռնուել ա՝ ես պտի բռնուիմ. աղա՛յ, ոտիդ տակին մեռնե՛մ, չոքեց աղջկն ու փաթաթուեց մոմբոյլի ծնկները, ոչ իմ քեռին ա մեղաւոր, ոչ իմ փեսէն. մինն սպանելուց յետոյ խմոցաւ, մէկէլը խալ-խիցը շատ յետոյ հասաւ, ես եմ արել, ինձ բռնիր ու ինձ կախ տո՛ւր: Աստուած ինքն էլ իմանում ա. որ իմ սրտումս չարութիւն չի էլել. ես իմ քեռու աղջկայ պատկառանքը պահելու ու մեր գլուխն ազատելու համար եմ արել. ես ոչ իմացել եմ տուն մտնողը Մահմադ-Բաղըն ա, ոչ նրա դէմ մի ոխ եմ ունեցել, թէ որ ես նրան սպանած. չընէի, հիմի ոչ իմ քեռու աղջկն ըստեղ կըլնէր, ոչ, շատ կարելի ա, մենք սաղ կըլնէինք. ես միտան միջին տեսայ հինգ զօրբայ¹ ձիաւորներին, թէ որ նրանք մեր տունը մոնէին, ի՞նչ կըլնէր մեր հալը²:

— Թողէ՛ք, բախէ ջա՛ն, թողէ՛ք, մոմբոյլ աղէն շատ արդար դատաւոր ա, ես սրանից շատ շնորհակալ եմ, որ ձեզ մարդատեղ չի քցում, ձեզ մհալ չի դնում³, ես ծերացել եմ, օրերս անց են կացել, մի ոտս գերեզմանումն ա, ես եմ պատժուելու արժանի, աղջկայ խօսքն ընդհատեց Խէչանը. Սմբատ ջա՛ն, քեզ եմ յանձնում իմ տունս կռուավարելը, դու իմ երկու որբերին հէրութիւն, ոխ-պերութիւն, ախրութիւն արա. էլ ըստուց յետը դու ձեր տունը չգնաս, բոլոր իմ ունեցածներս քեզ համար էր ու էս օր էլ տէրը դու ես. ես էս րոպէից իմ հայրական օրհնութիւնը ձեր գլխին եմ թափում, թէ որ բան ա, ես էս փորձանքիցն էլ պրծնեմ ոչ, պսակուի՝ քո նշանածի հետ ու քո քեռուն՝ իմ սիրեկան Հերիքնազին՝ քո հալալ քուեր պէս պահի ու մի լաւ տղի տուր, հետն էլ քուեր պէս անխնայ բաժինք տուր:

— Ափու ջա՛ն, խօսք մի՛ խառնի՛, թող մոմբոյլ աղէն ինձ բռնի՛:

— Սո՛ւս, էլ իրաւունք չունիս խօսելու, ես քեզ հրամայում եմ: Հերիքնազ ջա՛ն, դարձաւ ապա Խէչանը դէպի իւր քրոջ աղջկը, դու քո պարտքդ կատարեցիր, մեր տան տնօթը վերացրիր, Աստուած քեզ վարձահատոյց ըլի՛. փնաս չունի, քեզ մատա՛ղ, ես

1 Հուժկու. 2 Դրութիւն: 3 Ուշք չի դարձնում:

կը պատժուեմ, դու քո քուերդ լաւ մտիկ տո՛ւր, միշտ մխիթարի նրան, մօրդ սիրտ տուր. ես գիտեմ ջրատար պառաւն էսքան ցաւերը չե՛ կարող տանել, շուտով գերեզման կը մտնի. դու մի տրամիր, սիրուն բալէս, Սմբատին ախպօր ու հօր պէս ընդունի՛ ես ինքքս կերթամ, նեղութիւնը կը քաշեմ ու բանտի միջեցն էլ Աստուծուն աղօթք կանեմ, որ ձեր վերջին նեղութիւնն էս ըլի:

— **Զէ՛, չէ՛**, դու չես գնաք, ես եմ մարդասպանը, ես պտի պատժուիմ, յառաջ վաղեց Սմբատն ու փաթաթուեց ծերունու վեղը:

— **Ոչ** դու ես՝ ոչ նա, ես եմ մարդասպանը՝ ես. էս օրուան մարդասպանն աղջիկ ա, թող աղայ միրզէն գրի իմ խօսքերը, թող աղայ մովրովն ինձ բանտարկի, Հերիքնազը մօտեցաւ ու՝ գրկեց քեռուն ու Սմբատին:

— **Զգրե՛լ**, ոչ այս ցնդած տղայի և ոչ այս յիմար աղջկայ խօսքերը, բարկացաւ մովրովը դրագրի վերայ, երբ նա ուզում էր արձանագրել նոցա ասածները, ես իմ յանցաւորին լաւ ճանաչեցի, իւր բերանովը խոստովանեց, դրանք իրանց գլխից ձեռք վերցրած անմիաներէն, բայց ես խելք ունիմ, հասկացողութիւն ունիմ, ես յանմեղներին ու ցնորուածներին պատժելու միտք չունիմ:

— **Որտեղեց** եկել էք, այնտեղ կորէք, հեռացէք երեսիցս, հրամայեց մովրովն և եասովու՛նները աղջկայ կռնից քարշելով յետ մղեցին, իսկ Սմբատի վզակիթը տաքացնելով դուրս վռնտեցին:

Բոլոր բազմութիւնը լուռ էր, շատերը շարժուած այս աղիւղորմ տեսարանիցը՝ ծածուկ արտասուումէին, ամէնքը պարզ համոզուեցան, որ սպանողը Հերիքնազն է եղել և շատ իրաւացի է արել Մահմատ-Բազը բէգի հօրեղբօր որդիքը, որոնք նոյնպէս ներկայ էին, իրանք ևս արդարացնումէին աղջկանը:

— **Տանուէր**, հասարակութիւն, ի վերջոյ խօսեցաւ մովրովը, եկէ՛ք այս արձանագրութեան ներքին ամէնքդ էլ վկայ գրուեցէ՛ք, դուք լսեցիք, որ Խէչանն իր բերանովը խոստովանեց, թէ սպանողն ինքն է և թէ հին դի է ունեցել Մահմատ-Բազըի հետ և թէ խաբէութեամբ իւր տունն է բերել և այս չարագործութիւնը կատարել: Ես այս բոլակից սրան բանտարկում եմ, մի քանի ժամանակից սա Նրեանի բերդը կերթայ. մենք սրա գործերը մանրամասն կը քննենք, ուր հարկն է կուղարկենք, իսկ ինքը եթէ փաստեր կունենայ, թող տեղն արդարանայ:

— **Աղա՛յ**, գլխիդ մատաղ, մօտ եկան մի քանի յառաջաւոր:

ներ հայերի և պարսիկների միջեց, որոց հետ էին և սպանուողի ազգակիցքը, մեզ բաշխիր, բաց թող այդ ծերունույն, գործիցն երևում է, որ դա անմեղ է և աղջկն է սպանողը. նա էլ իրաւունքով է արել, մեր ամէն մինը նոյնը կանէր. երբ պատդ ծակում են ու տունդ մոնում, էլ ուրիշ ի՞նչ կարաս անիլ, գրիւ ինչ որ ճշմարիտ է, մենք անմէնքս ուրախութեամբ ստորագրենք:

— Արեւք ամէնքդ էլ իմ աչքիցը, անպիտաններ, բարկացաւ մովրովը, ձեզ ես մարդատեղ եմ դնում, բան ասում՝ դուք էլ նազ էք անում, ոչ մէկիդ ստորագրութիւնն ինձ հարկաւոր չի, ես իմ քննութիւնը վերջացրի:

Ամէնքը յետ քաշուեցան և գլուխները կախեցին:

— Մահմադ-Բադրի գիակը յանձնում եմ իւր ազգականներին, անօրինեց մովրովը, թող տանեն իւրեանց գիւղումը հողին պահ տան, մինչև որ գաւառական բժիշկն Նրեանից վերադառնայ և գնայ վէրքը քննի, իսկ դու՝ Աշտարակու տանուտէր, 10 զրահակիրներ պատրաստիր, որ այս բանտարկեալին տանեն գիւղէ գիւղ Սև ջրի գլուխը,

Ես անաչաւ քննութիւնն անելուց յետոյ մովրովը ձի նստաւ իւր մարդկանցովն ու վերադարձաւ իւր կացարանը:

— Ետ խելօք քննութիւն ես արել, գլխիդ մատա՛ղ, հիմի ջերիդ բերանն արխէյին յետ բաց արա ու մի կողմը կաննի, ուրախ ուրախ մտիկ տուր, փառաւորուի՛. Խէչանենց Խէչանի փողերը մի մին ոտնաւորուելու են ու քո քիսումը բնակալելու: Ես մոռացայ հրամանաթղթերի համար բան ասել, համա քո խելքդ առանց էն էլ ծով ա, ինձանից լաւ ես հասկացել ու կրակը քցել, իզութողը¹ ջնջել, որ ըսկի բռնելու տեղ չունենան. ախար ես քո ոտի պճեղի² չափ հասկացողութիւն ընչի՞ կունենամ:

Ահա Սաքոյի խրախուսականը, որ կարգաց մովրովի գլխին, երբ նա Աշտարակից վերադառնալով՝ կանչեց և իւր կատարած գործերի հաշիւը սուեց իւր մտերմին:

(Շարունակութիւնը հետեւեալ համարով):

ՊԵՐՃ ՊՈՇԵԱՆՑ

ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐՔ

ՄԻԻԹԱՐ ԳՕՇԻ

ԻՐԱԽԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ ¹⁾

Իւրաքանչիւր ազգի ընդհանուր մտաւոր զարգացման զլնաւոր մասներից մին է և նորա իրաւաբանական զարգացումն: Սա զուգընթաց է նոյն ազգի մտաւորական, բարոյական, կրօնական և քաղաքական զարգացման հետ՝ որքան բարձր է և ընդարձակ ազգի ընդհանուր զարգացումն, նոյնքան համեմատաբար լիակատար է և՛ նորա իրաւաբանական զարգացումն: Փոխադարձաբար՝ և ինքն իրաւաբանական զարգացումն ունի իւր կողմից մեծ ներգործութիւն և շատ նպաստում է ազգի ընդհանուր զարգացման, պետութեան կանոնաւոր և նպատակայարմար կազմակերպութեան, և մանաւանդ նորա օրէնսդրական գործունէութեան:

Բայց միւս կողմից մասնաւորապէս սակաւ չէ, այլ մեծ է նոյն իսկ պետական կանոնաւոր օրէնսդրութեան ազդեցութիւնը ազգային իրաւաբանական բազմակողմանի զարգացման վերայ: Եթէ պետութեան օրէնքները իմաստուն են և համապատասխան ազգի պիտոյքներին, եթէ դոքա վերաքննվում են և փոփոխվում են համաձայն հանգամանքներին և ժամանակի պահանջման, ազգի իրաւաբանական զարգացումն կատարվում է կանոնաւոր կերպով և հետզհետէ

¹⁾ Սոյն ընդարձակ յօդուածը է մեր Յաւաջաբանութիւն Միիթար Գօշի Դատաստանագրքի հրատարակութեան, որ յոյս ունինք չուտով ի լոյս ընծայել տպագրութեամբ:

աւելի բարձրանում է և ընդարձակվում է: Այս փոխադարձաբար՝ երբ բարձր է և լայն ազգի իրաւաբանական զարգացումն, նա կարող է խելացի կերպով և մեծ օգտով վայելել ազատամիտ օրէնքներ, աւելի ընդարձակ ինքնավարութիւն, և իւր կեանքի նոր երևոյթների հետ միասին նա պահանջում է և նոր օրէնքներ:

Ազգի իրաւաբանական զարգացման վրայ և հետևաբար պետական օրէնսդրութեան վերայ մեծ ներգործութիւն ունին մանաւանդ հետևեալ պայմանները:

1. Տեղաբնակութիւն: Այժմ երկիրը զորօրինակ տափաւրակ է, դաշտային է և յարմար երկրագործութեան համար՝ առաւելապէս զարգանում է և ծաղկում է բնակիչների մէջ երկրագործութիւնը և առհասարակ շինական-անտեսութիւնը, որով և պետութեան օրէնքները վերաբերվում են առաւելապէս այդ մասին: Այժմ երկիրը լեւնտ է՝ ծաղկում են խաշնարածութիւն, քարահատութիւն, հանքահանութիւն, և այլն: Այժմ ծովկրեայ է կամ ունի ծովակներ, մեծ մեծ լճեր և լայն ու երկար գետեր՝ ծաղկում են ծովագնացութիւն, արտաքին և ներքին ջրային վաճառականութիւն, ձկնորսութիւն, և այլն: Այժմ պատած է անհանգիստ և թշնամի դրացիներով և ազգը ստիպուած է վարել յաճախ պատերազմներ՝ նորա մէջ զարգանում են պատերազմական ոգի, զէնքի գործածութեան վարժութիւն, վստահութիւն, և այլն: Այսպէս տեղաբնակութիւնը ունի և այլ շատ տեսակ հետեւանքներ, ուստի և ըստ այնմ զարգանում է զուգընթացաբար պետական օրէնսդրութեան այս ինչ կամ այն ինչ ճիւղը առաւելապէս՝ համապատասխանաբար երկրի պահանջման:

2. Վարչական եղանակ: Այժմ ազգի քաղաքական կազմակերպութիւնը կամ որ նոյն է պետական վարչութիւնը միապետական է՝ ժողովուրդը սովորում է հնազանդուիլ իշխանութեան, և նորանից է սպասում իբրև իւր բարերարից ամենայն բան, իւր բոլոր բարեկեցութիւնը և այլն: Այժմ վարչական եղանակը ազնուական — հասարակապետական է՝ միայն բարձրագոյն դատակարգը, այսինքն իշխանները և ազնուականները ժողովում են իւրեանց ձեռքի մէջ բոլոր իրաւունքները և արտօնութիւնները, իսկ ստորին դատակարգը՝ աշխատաւոր ժողովուրդը կրում է մեծամեծ զրկանքներ և հարստահարութիւններ: Այժմ ժողովրդական — հասարակապետական է՝ ժողովուրդը վայելում է համեմատաբար աւելի ազատութիւն և ինքնավարութիւն: Այժմ

այլն: Եւ ըստ այնմ զարգանում է զուգընթացաբար և համապատասխանաբար պետական օրէնսդրութեան այս կամ այն ճիւղը աւելի ընդարձակ սահմաններով:

3. Կրօն: Քրիստոնէութիւնը, մահմետականութիւնը և հեթանոսութիւնը բոլորովին տարբեր ազդեցութիւն ունին ազգի ընդհանուր զարգացման վերայ: Քրիստոնէութիւնը բարձրացնելով բարոյականութիւնը՝ զարգացնում է ժողովրդի մէջ ճշմարտասիրութիւն, արդարամտութիւն, պարտաճանաչութիւն, մարդասիրութիւն, վեհահանութիւն, համբերողութիւն այսինքն՝ ներողամտութիւն դէպի այլ կրօնները, և շատ նպաստում է լուսաւորութեան տարածման և բարեկամական հաղորդակցութիւնները հաստատելուն նոյն պետութեան այլ և այլ ցեղերի մէջ, որպէս և զանազան պետութիւնների (ազգերի) մէջ: Մահմետականութիւնը զարգացնում է ժողովրդի մէջ կրօնամոլութիւն, ատելութիւն դէպի այլաւոր ազգերը, հալածանք և բաւական մեծ արգելք է լինում լուսաւորութեան տարածման: Հեթանոսութիւնը զարգացնում է սնտարշտութիւն և նախապաշարմունքներ. ժողովուրդը կուրօրէն և անպայման կերպով հաւատում է ճակատագրին, անտարբեր է մնում և չէ կամենում քննել և հասկանալ իւր կեանքի երևոյթները, հեռեաբար՝ նա զուրկ է կարողութիւնից զարգանալ մտաւորապէս և վայելել ազատ օրէնքներ և ինքնավարութիւն: Եւ ահա՛ այս երեք տեսակ զլուսւոր կրօնի անմիջական ազդեցութիւնը տարածվում է և դրոշմվում է նաև պետական օրէնսդրութեան վրայ: Այդ ազդեցութիւնը մանաւանդ աւելի ևս մեծ է երբ կամ այս ինչ կրօնը տիրապետող է համարվում և կամ պետական վարչութիւնը կրօնական է, թէ օկրատիական է, այսինքն՝ մարմնավոր և հոգեւոր իշխանութիւնը մի պետի ձեռքի մէջ է, որպիսին էր պապը, որպիսի են մահմետականների սուլթանները, և այլն:

4. Լուսաւորութիւն: Որքան բարձր է ազգի լուսաւորութիւնը և ընդհանուր կերպով տարածուած է նա ժողովրդի մէջ, այնքան բազմակողմանի են նորա (ազգի) կեանքի երևոյթները և պիտոյքները, այնքան աւելի ընդունակ է նա կշռագատել իւր գործունէութիւնը ևս վայելել լայն իրաւունքներ տուուղ իմաստուն օրէնքներ: Խսկ եթէ այդ լուսաւորութիւնը սակաւ է, եթէ ժողովուրդը ընկղմած է տգիտութեան մէջ, նա չէ կարող օգտաւէտ կերպով վայելել ինքնավարութիւնը և կարօտ է պետական վարչու-

Թեան բարձրագոյն խնամակալութեան: Եւ այլն այսպէս: Եւ ըստ այնմ զարգանում է զուգընթացաբար պետական օրէնսդրութեան կամ ինքնավարական կամ կառավարչական մասները:

Եւ ահա սոյն չորս խոշոր և սոցա նման այլ պայմաններից կախումն ունի ազգի իրաւաբանական զարգացման այս ինչ կամ այն ինչ տեսակ ուղղութիւնը, որը իւր կողմից նոյնպէս մեծ ազդեցութիւն ունի պետական օրէնսդրութեան այս կամ այն ճիւղի զարգացման վերայ:

Միւս կողմից՝ և ինքն պետական օրէնսդրութիւնը, ինչպէս ասացինք, փոխադարձաբար մեծ ազդեցութիւն ունի ազգի այս կամ այն տեսակ զարգացման և ուղղութեան վրայ: Այսպէս զորօրինակ պետական օրէնսդրութիւնը կարող է զարգացնել արուեստական կերպով և ճնշելով կամ ասանց ուշադրութեան թողնելով միւս կողմերը՝ կամ երկրագործութիւն և առհասարակ շինական—տնտեսութիւն, կամ վաճառականութիւն, կամ ծովադնացութիւն, կամ գինուորականութիւն, և այլն: Նա կարող է կամ ճնշել ժողովրդի աղատ զարգացումն՝ տալով միայն մի կամ քանի մի զասակարգերին աւելի ընդարձակ իրաւունքներ և արտօնութիւններ, կամ բոլոր ժողովրդի մէջ զարգացնել ինքնավարութիւն, քաղաքական գործունէութիւն և ազդասիրութիւն: Նա կարող է կամ աւելի և աւելի ծաղկեցնել և ծաւալել լուսաւորութիւնը, և կամ ընդհակառակն խոչընդոտ և արգելք լինել նորան: Նա կարող է զարգացնել ժողովրդի մէջ կամ կրօնական ազատութիւն, կամ անապաշտութիւն, կամ կրօնամոլութիւն: Եւ այլն այսպէս, տեսնելով թէ պետական օրէնսդրութեան որ մասն է աւելի մշակած և ընդարձակած: Եւ յիշուի՝ եթէ Ղիկուրգոսի օրէնսդրութիւնը չզարգացնէր Սպարտացիների մէջ զարմանալի քաջասիրտութիւն և պատերազմական ոգի, ասելով թէ՛ Սպարտայի պարիսպը իւր քաղաքացիներն են, փոքրիկ լակեդէմոնը (Սպարտա) չէր կարող ստանալ այնպիսի մեծ քաղաքական հզօրութիւն: Եթէ Սողոնի օրէնսդրութիւնը չմտցնէր աթենացի մանուկների կրթութեան և ուսման մէջ երաժշտութիւն, երգեցողութիւն, նկարչութիւն, և առհասարակ աւելի բարձր մտաւոր զարգացումն քան թէ մարմնաւոր (ֆիզիքական), որպէս էր Սպարտայում, փոքրիկ Աթէնքի մէջ չէին կարող ծաղկել այնպիսի հիանալի վսեմութեամբ և կատարելութեամբ բանաստեղծութիւնը, ճարտարապետութիւնը և բոլոր գեղարուեստները: Եթէ հռովմէական ի-

իրաւաբանութիւնը և օրէնքները, որք հասան իւրեանց զարգացման այնպիսի բարձր կէտին, իսկզբանէ ընտանաւոր և հաւասար իրաւունքներ տային ոչ թէ միայն Հռովմի բուն բնակիչներին կամ քաղաքացիներին, այլ և բոլոր զաւառների բնակիչներին, բոլոր նուաճած ազգերին, և չանարգէին նոցա այնպիսի անտանելի խորութիւնով և բարբարոս անունով, այդ ազգերը գուցէ չցոյց տային այնպիսի առելութիւն դէպի Հռովմը և չաշխատէին օր առաջ ազատուիլ նորա բռնակալ իշխանութիւնից, որով այնպէս շուտ չէր կործանուի այդ հզօր պետութիւնը, որոյ անդամ հեաքերը չկան այժմ: Աթէ Անգլիայի օրէնքները չտային այնպիսի մեծ ազատութիւն վաճառականութեան, այժմ անգլիական վաճառականութիւնը տիրած չէր լինի երկրագնդի բոլոր ծովերին և ովկիանոսներին և այնպէս չէր հարստանայ ամբողջ ազգը: Աւ ի՞նչ հարկաւոր է թուել այստեղ մի առ մի այն անթիւ և անհամար օրինակները, որք ապացուցանում են որ՝ արդարեւ մի օրէնսդրութիւնը կարող է բոլորովին կեղաբարանաւորուել մի ազգի ընդհանուր վիճակը:

Ահա այս է պատճառը որ բոլոր հին և նոր քաղաքակիրթ պետութիւնների ղեկավարները աշխատել են միշտ տալ իւրեանց ազգին իմաստուն, կեանքի պիտոյքներին և ժամանակի պահանջներին համապատասխանող օրէնքներ, ջանացել են միշտ բարձրացնել և ընդարձակել նորա իրաւաբանական զարգացումն, ձգտել են միշտ մշակել և ծաղկեցնել իրաւաբանական գիտութեան բազմաթիւ ճիւղերը: Ա. թէպէտ մի ժամանակ հռովմէական իրաւաբանութիւնը զարմայնում էր զիտականների միտքը իւր բազմակողմանի և կանոնաւոր զարգացմամբ, բայց այժմ Արոպայի լուսաւորեալ ազգերի իրաւաբանութիւնը անհամեմատ գերազանց է նորանից: Չափազանցութիւն չի լինի տեսլ որ այժմ սակաւ գիտութիւններ կան այնպէս լաւ մշակուած և կատարելագործուած՝ ինչպէս իրաւաբանական գիտութիւնը և մանաւանդ նորա մի քանի մասերը, սակաւ գիտութիւններ ունին այնպիսի ընդարձակ և հարուստ մատենագրութիւն, որպիսի ունի իրաւաբանութիւնը և մանաւանդ նորա մի քանի ճիւղերը: Արոպայի բոլոր համալսարանների մէջ կան առանձին իրաւաբանական բաժիններ, ուր ուսուցանւում են իրաւաբանութեան բազմաթիւ ճիւղեր. շատ երկրներում կան նոյն նպատակով նաեւ առանձին բարձրագոյն մասնագիտական ուսումնարաններ:

Ե. որովհետեւ մի ազգի կեանքի քաղաքական, ընտանեկան և

այլ տեսակ կողմերը կտրել է յաջողութեամբ բացատրել նորա օրէնքների յատկութիւններով, ուստի եւրոպական գիտութիւնը առանձին իմն հետաքրքրութեամբ և մանրակրկիտ հետազօտութեամբ ուսումնասիրում է ոչ միայն նոր ազգերի, այլ և հին՝ մեռած և կիսամեռ՝ ազգերի օրէնսդրութիւնը և իրաւաբանական զարգացումն: Մանաւանդ մանրամասնաբար և հիմնաւոր կերպով քննուած են այժմ հռովմէական օրէնքները, վասն զի գլխաւորապէս նոցա վերայ հիմնուած են նոր ուսմանական ազգերի, զորօրինակ խալաքցիների, Ֆրանսիացիների օրէնսդրութիւնները: Նոյն հռովմէական օրէնսդրութեան և իրաւաբանութեան հետքերը նշմարվում են նաև գերմանական, մինչև անգամ սլաւոնական արմատներից զոյացած ազգերի օրէնսդրութեան մէջ, որովհետև և՛ դոքա, մանաւանդ գերմանական ցեղերը, սերտ յարաբերութիւններ ունէին Հռովմայեցիների հետ և սկիզբներում բաւականին ենթարկուեցան նոցա բարոյական, քաղաքական և լուսաւորութեան ազդեցութեան: Իսկ յունական ազգերի և մանաւանդ բիւզանդական իրաւաբանութիւնը և օրէնսդրութիւնը թէ՛ մինչև Յուստինիանոսը և թէ՛ յետոյ մինչև կայսրութեան անկումն զրեթէ կիսով չափ պարունակում են իւրեանց մէջ հռովմէական իրաւաբանութեան և օրէնսդրութեան խոշոր և զխաւոր մասները, իսկ Յուստինիանոսի օրէնսդրութիւնը գլխովին հռովմէական է:

Բայց ամսո՞ս որ՝ եւրոպական գիտութիւնը դեռ ևս սակաւ է ուսումնասիրել և քննել ասիական ազգերի իրաւաբանութիւնը և օրէնսդրութիւնը, թէպէտ և չէ թողել զոցա բոլորովին առանց ուշադրութեան, որպէս և նոյն ազգերի կեանքի միւս կողմերը: Այսպէս զորօրինակ մեր լեզուն, մատենագրութիւնը, պատմութիւնը, եկեղեցին, և այլն, գրաւած են իւրեանց վերայ, մանաւանդ ներկայ դարու սկիզբներից ի վեր, եւրոպացի գիտնականների ուշադրութիւնը, բայց նոքա դեռ ևս համարեա՞ ոչ մի խօսք չեն ասել հայկական իրաւաբանութեան և օրէնսդրութեան վերայ, հայոց ազգի հին իրաւաբանական զարգացման վրայ, և այլն: Եւ որ աւաւել ևս զարմանալին է և միանգամայն ցաւալին՝ նոյն իսկ հայ գիտնականները մինչև այսօր սակաւ են մտածել իւրեանց ազգային իրաւաբանութիւնը քննելու և իրաւաբանական աղբիւրները մշակելու վերայ, վասնորոյ մեր նոր մատենագրութիւնը, աղքատիկը ինքն լատիներէն, մանաւանդ աղքատ է իրաւաբանական շարադրութիւններով:

Տարաբախտաբար միևնոյն աղքատութիւնը մինք տեսնում ենք

և մեր հին մատենագրութեան մէջ, և այս կողմից սա զրեթէ բացառութիւն է կազմում հին ազգերի մատենագրութիւնների դասակարգում: Պատմական անյաջող հանգումները միշտ արգելք էին լինում հայոց ազգի բարոյական, մտաւորական և քաղաքական կանոնաւոր զարգացման: Մեր պետական բազմադարեան պեկոծեալ կեանքը անցաւ զրեթէ ապարդիւն անընդհատ և անհաւասար պատերազմների մէջ հզօր դրացիների և ասիական վայրենաբարոյ ազգերի հետ: Հայաստանի բոլոր ժողովուրդը ստիպուած էր բաժանուիլ երկու զլիաւոր դասակարգ— զինուորականներ և երկրագործներ. առաջին դասակարգը աշխատում էր ապահովացնել հայրենիքի քաղաքական պայքարը իսկ երկրորդը՝ նորա օրական պարէնը. իսկ միջին կամ երրորդ կոչուած դասակարգ (Le tiers état) զրեթէ բոլորովին չկար: Նրա ժողովուրդը գտնուում էր մի այլպիսի վիճակի մէջ դարերու ընթացքում: Նա չէր կարող ունենալ բարձրագոյն մտաւոր զարգացում: Օտար ազգի լուսաւորութիւնը նոյնպէս չէր կարողանում յաջողութեամբ մտնել հայաստանի մէջ, որովհետեւ Պարսկաստանի, Յունաստանի, Հռովմի և ուրիշ հզօր պետութիւնների յարաբերութիւնները նորա հետ զրեթէ միշտ թշնամական էին: Այս պատճառով փիլիսոփայութիւնը, աստեղաբաշխութիւնը, թուաբանութիւնը, բժշկականութիւնը, որպէս և գեղարուեստները բանաստեղծութիւնը, երաժշտութիւնը ձայնաւոր և զործիքաւոր, նրկարչութիւնը, քանդակագործութիւնը, ճարտարապետութիւնը, թատրոնը, և այլն, կամ բոլորովին չծաղկեցան հայաստանի մէջ և կամ ծաղկեցան շատ նուազ կերպով, երբեք չհասնելով այն բարձր աստիճանին, որին հասան զոքա զորօրինակ Յունաստանում կամ Իտալիայում: Հայոց ազգը հեթանոսութեան դարերում չմշակեց, չստեղծեց մինչև անգամ իւր սեփական մի ամփոփ զիցաբանութիւն կամ կրօնական վարդապետութիւն, այլ բաւականանում էր դուրսից եկամեաւ, օտար ազգերից փոխ առած կրօնով և չաստուածներով: Նոյն իսկ մեր հին մատենագրութիւնը հեթանոսութեան դարերում և քրիստոնէութեան ժամանակ մինչև հինգերորդ դարը ունեցաւ շատ նուազ զարգացում, իսկ յետոյ ծաղկեցան փոքր ի շատէ միայն նորա երկու ճիւղը— աստուածաբանութիւնը և պատմութիւնը: Ն. որ աւելի զարմանալին է՝ մեր մատենագրութեան մէջ հին դարերից սկսած մինչև մեր օրերը ամեն զիտութիւնից աւելի նուազ զարգացել է իրաւաբանական զիտութիւնը:

Մի ազգ, որոյ գիտութեան սկզբնաւորութիւնը կորչում է հնագոյն դարերու անյայտութեան մէջ, իսկ վերջը հասնում է մինչև հնգետասաներորդ դարը, մի ազգ, որ հաշվում է իւր կեանքի օրերը տասնաւոր և քսանաւոր դարերով և ժամանակակից է գրեթէ բոլոր հին և նոր ազգերին, մի այդպիսի ազգ պիտի անշուշտ ունենար իւր իրաւաբանական զարդացումն: Այդպիսի խիստ երկարատեւ պետական կեանքի մէջ, այն ևս մի կողմից՝ ունենալով անընդհատ մերթ թրշնամական և մերթ բարեկամական հաղորդակցութիւններ համարեա բոլոր հին և նոր քաղաքակիրթ ազգերի հետ, զորօրինակ Ասորեստանցիներին, Հրէաներին, Պարսիկներին, Յոյներին, Հռովմայեցիներին, Արաբացիներին հետ, և այլն, և եւրոպական ազգերի հետ Ալիքիկայի Ռուբինեանց թագաւորութեան միջոցին և մանաւանդ Խաչակիր պատերազմների ժամանակ, — միւս կողմից՝ ստիպուած լինելով միշտ հոգալ իւր ինքնապահպանութեան վրայ, հայոց ազգը իւր սեփական փորձերից և ուրիշ քաղաքակիրթ ազգերի օրինակներից պիտի մշակէր մի հաստատ պետական կազմակերպութիւն, կանոնաւոր կերպով զարգացած ամեն կողմից — զինուորական, քաղաքական, տնտեսական, և այլն: Նա պէտք է նոյնպէս մշակէր հարուստ և բազմակողմանի կերպով մի ամփոփ պիտութիւն պետական իրաւաբանութեան, նա պէտք է ունենար մի ամբողջ շարք օրէնսդիր անձինքների, նա պէտք է ունենար մի մեծ քանակութիւն օրէնսդրական խրմբագրութիւնների կամ ժողովածուների, նա պէտք է ծաղկեցներ ընդարձակ և հարուստ իրաւաբանական մատենապարտութիւն. մի խօսքով՝ նորա բազմադարեան իրաւաբանական կողմն պիտի զարգանար լայն և բազմակողմանի կերպով:

Բայց, ընդհակառակն, ի՞նչ ենք տեսնում: Չկայ Հայաստանի մէջ կանոնաւոր եղանակ պետական կառավարութեան. թաղաւորները ըստ մեծի մասին թոյլ են և զուրկ կառավարչական ընդունակութիւններից. երբեմն երկու և երեք տպստամբ թաղաւորներ կամ պատերազմում են միմեանց դէմ՝ ոտնակոխ անելով իւրեանց ընդհանուր հայրենիքը, և կամ իշխում են առանձին առանձին՝ բաժանելով ազգը և հայրենիքը. յաճախական գահընկէցութիւններ թաղաւորների, երբեմն ժառանգական և երբեմն անկանոն եղանակ գահակալութեան. երկարատեւ պարապութիւն գահի. անկումն թաղաւորութեան երեք չորս անգամ. բացակայութիւն կանոնաւոր և մշտական զօրքի. անկանոն եղանակ հարկահանութեան. անընդհատ

ապստամբութիւն նախարարների՝ և նոցա զինաւորուած պատերազմներ կամ միմեանց և կամ թագաւորի դէմ, և այլն: Ահա յատուկ գծերը հայոց ազգի պետական կեանքի՝ նորա բոլոր շարունակութեան ժամանակ:

Ինչպէս յայտնի է՝ Հայոց ազգը բաղկացաւ զանազան բնիկ և եկամուտ ցեղերից՝ ¹⁾ Այդ ցեղերը դարերու ընթացքում փոքր առ փոքր խառնուեցան միմեանց հետ և գոյացրին մի ամբողջութիւն— Հայոց ազգ, բայց այդ ամբողջութիւնը շատ երկար ժամանակ միայն արտաքին էր, քաղաքական էր: Եւ յիրաւի՝ թէպէտ հնագոյն դարերից սկսած Հայաստանի և Հայոց ազգի վրայ սկսեցին իշխել առաջ իշխանները և ապա թագաւորները, որոց գերագոյն պետական իշխանութիւնը ճանաչում էին իւրեանց վրայ բոլոր ցեղերը, բայց ներքին կեանքի մէջ այդ ցեղերից ամէն մէկը երկար ժամանակ պահպանում էր իւր զտուած, ինքնուրոյն գոյութիւնը գրեթէ իբրեւ մի առանձին քաղաքական մարմին: Իւրաքանչիւր ցեղը ամփոփուած նստած էր մի առանձին և բաւական ընդարձակ երկրի վրայ և կառավարվում էր իւր ցեղապետներով. և մի այդպիսի անջատուած դրութեան շատ նպաստում էր Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, բաժանուած բազմութիւն լեռներով, որք ամէն տեղ բաւականին արգելում են և դժուարացնում են դրացի ցեղերի միաւորութիւնը: Ցեղապետները, որք յետոյ նախարարներ կոչուեցան, շատ մեծ դեր էին խաղում պետական ընդհանուր կառավարութեան մէջ, իսկ իւրեանց նախարարութեան, այսինքն՝ կալուածքի կամ գաւառի մէջ և իւրեանց ցեղի վրայ նոքա վարում էին գրեթէ անսահման իշխանութիւն, վասն զի՝ որպէս պարզ երևում է մեր պատմագրութիւնների մէջ մնացած տեղեկութիւններից՝ նոքա ժողովում էին հարկը, վարում էին դատաստանը, պահում էին սեփական զօրք, և այլն: Այդ իրաւունքները և արածնութիւնները հետզհետէ դարձան ժառանգական և անցնում էին հօրից որդուն, բաժանելով շատ անգամ երկիրը աւելի մասն մասների: Եւ այդ հզօր նախարարների քաղաքական կախումն երկրի ընդհանուր միապետից (միահեծան իշխաններից և յետոյ թագաւորներից) շատ թոյլ էր և արտաքին, և արտայայտվում էր գլխաւորապէս հեռեեալ երեք պարտաւորութեան

¹⁾ Տես իմ յօդուածը Արարատի մէջ, 1872 թ. երես 197—203, 249—251, 312—319.

մէջ: 1. Իւրաքանչիւր նախարար պարտաւոր էր տալ թագաւորին հարկաւոր ժամանակ, զորօրինակ պատերազմի միջոցին, զօրք որոշեալ քանակութեամբ: Համապատասխանաբար իւր զաւառի բնակիչներին թուին, պահել այդ զօրքը իւր հաշուով և՛ եթէ կարելի էր՝ անձամբ կատարել զօրապետի պաշտօնը, և ահա՛ այս առանձին գունդերից կազմվում էր Հայաստանի ընդհանուր պետական զօրքը արտաքին թշնամու դէմ պատերազմ վարելու ժամանակ ¹⁾: 2. Իւրաքանչիւր նախարար պարտաւոր էր վճարել արքունի գանձարանին որոշեալ հարկ ²⁾: 3. Իւրաքանչիւր նախարար պարտաւոր էր մատուցանել թագաւորին ընծաներ գահը բարձրանալու ժամանակ, և նորա ու նորա զաւակների հարսանիքի առիթով: Բոլոր այդ պարտաւորութիւնների զանցառութիւնը համարվում էր ապստամբութիւն և քաղաքական մեծ յանցանք, և թագաւորները շատ անգամ զէնքով ստիպում էին նախարարներին կատարել իւրեանց պարտաւորութիւնները ³⁾:

Երկրի մի այդպիսի քաղաքական գրութիւնը, որ շատ նպաստում էր պետութեան կազմնւածքի թուլութեան և քայքայման, չէր կարող չդարձնել իւր վրայ կեդրոնական գերագոյն իշխանութեան ուշադրութիւնը: Եւ ահա՛ Վաղարշակ Ա. (150 թ. Քրիստոսից առաջ), որից միայն կարելի է համարել հայկական թագաւորութեան փոքր իշատէ կանոնաւոր կազմակերպութեան սկիզբը, իբրև օտար և զուրսից եկած թագաւոր՝ կամենալով ապահովացնել հայոց արքայական գահը իւր և իւր սերունդի համար, իսկոյն իւր բոլոր ուշադրութիւնը ժողովեց նախարարական իրաւունքի վրայ: Նա հարկաւոր համարեց որչափ կարելի է թուլացնել և ոչնչացնել այդ հզօր և գրեթէ անկախ իշխանների զօրութիւնը և իրաւունքները, և ընդհակառակն հզօրացնել կեդրոնական վարչութեան զօրութիւնը և իշխանութիւնը: Այդ նպատակով ճիշտ պատմական անդեկութիւններ ժողովելով նախարարական ցեղերի մասին՝ Վաղարշակ թագաւորը իսկոյն ձեռք զարկեց պետական կառավարութեան արմատա-

¹⁾ Եղիշէ (Թէոդոսիա, 1861 ամի) երես 112—113, Խորենացի (Վեհետիկ, 1843 ամի) եր. 251 և այլն, Յովհաննէս Կաթողիկոս (Մոսկուա, 1853 ամի) եր. 93, 97, և այլն:

²⁾ Թովմա Արժրունի, եր. 58:

³⁾ Թովմա Արժրունի, եր. 310, 317, և այլն, նաև այլ պատմագրութիւնների մէջ:

կան կերպարանափոխութեան: Զգուշութեամբ քողարկելով նախա-
րարների աչքից իւր իսկական նպատակը, որպէս զի անպատմութիւն
կամ ընդդիմութիւն չցոյց տան, նա տարածեց իւր բարենորոգու-
թիւնները (ըէֆօրմները) պետական կառավարութեան բոլոր ճիւղերի
վրայ — ղենուորական, բարեկարգական կամ ոստիկանական, սննդեւս-
կան, դատաստանական, և այլն: Նա ձշտութեամբ որոշեց նախա-
րարների իրաւունքները և պարաւորութիւնները, որպէս և նոցա
կալուածքների սահմանները, նա հաստատեց զանազան տեսակ պալա-
տական կարգ ու կանոններ, և այս բարեձև առիթով ստորադրեց
նախարարները արքունի զանազան ծառայութիւններին: Վերջապէս՝
որ զլիաւորն է՝ նա հաստատեց նոր նախարարութիւններ, ըստ մեծի
մասին աննշան ցեղերից կամ անձներից, համարեա առանց երկրի և
իրաւունքների, յանձնելով նոցա չնչին և ստոր պաշտօններ, զորօրի-
նակ պահպանել և կառավարել թագաւորի մուսանները, հաւանոց-
ները (որսորդութեան հաւեր), սպանդանոցները, սառցատները, և
այլն ¹⁾, շատացնելով իւր կուսակիցները, ինչպէս Անգղիայի թագա-
ւորները անում են այդ մինչև այժմ շնորհելով Պերի և Լորդի
տիրոջները, երբ կամենում են շատայնել իւրեանց կուսակիցները
Բարձր Պալատի մէջ (պետական Բարձրագոյն ժողով):

Թէպէտ նաև յետոյ մի քանի հեռատես և պետութեան կա-
նոնաւոր կազմակերպութեան վրայ մտածող թագաւորները, ինչպէս
զորօրինակ Արտաշէս Բ. ²⁾ և վերջին Տիգրանը ³⁾, հետևում էին մի-
ևնոյն քաղաքականութեան և հաստատում էին նոր նախարա-
րական ցեղեր. թէպէտ մի քանի անխոհեմ թագաւորները բռնու-
թեամբ կամենում էին ջնջել և թուլացնել մանաւանդ հզօր նոս-
խարարների ցեղերը, ինչպէս զորօրինակ Տիգրանը ⁴⁾ և Արշակ Բ. ⁵⁾.
և թէպէտ նոյն ձգտումն ցոյց էին տալի նաև Բագրատունի թագա-
ւորները ⁶⁾, բայց այնու ամենայնիւ հին նախարարական ցեղերը և
մանաւանդ նոցանից մի քանիսը, միշտ պահպանում էին իւրեանց

¹⁾ Խորենացի, եր. 76.

²⁾ Նոյն, եր. 124 և 135.

³⁾ Նոյն, եր. 143.

⁴⁾ Փոստոս Բիւզանդ. գիրք Գ. ԳԼ. 18 և գիրք Գ. ԳԼ. 14, և Խորե-
նացի, եր. 201.

⁵⁾ Խորենացի, 218—19.

⁶⁾ Յովհաննէս կաթողիկոս, եր. 141.

Հզօր դրութիւնը և ընդարձակ իրաւունքները, որն աւանդում էին ժառանգարար իւրեանց սերունդին: Այլ թէ՛ որչափ Հզօր էին հայոց նախարարները ոչ միայն Արշակունեաց, այլ և Բագրատունեաց և Ռուբինեանց թագաւորութեան ժամանակ, այդ երևում է նոցա յաճախական ապստամբութիւններից. մինչև անգամ նոցանից ոմանք երբեմն երբեմն անջատվում էին թագաւորին ստորադրուելուց և թագաւորում էին առանձին:

Այդ հզօր նախարարները իւրեանց հզօր դրութեան շնորհիւ, դրութեան՝ որ պատմական իմն վաւերացումն ստացել էր վարերու ընթացքում, վարում էին զրեթէ անսահման իշխանութիւն իւրեանց գաւառի ներքին զործերի և կառավարութեան մէջ: Նոքա կառավարում էին իւրեանց ժողովուրդը աւանդական կամ ժողովրդական իրաւունքով և հին սովորութիւններով, երբեմն երբեմն նոր կարգադրութիւններ անելով կամ բանաւոր պատուէրներով և կամ գրաւոր հրամաններով: Բայց այդ բանաւոր կարգադրութիւնները և գրաւոր հրամանները չէին կարող պարտաւորեալ օրէնքի զօրութիւն ունենալ յաջորդող նախարարների համար, որք լիազօր իրաւունք ունէին խափանել դոցա կամ փոխել, եթէ հարկաւոր էր այդ: Անորովհետև իւրաքանչիւր նախարարական կալուածքը կամ նախարարութիւնը ներկայացնում էր բաւականին ընդարձակ գաւառ, որոյ սահմանները էին ըստ մեծի մասին բարձր լեռներ, և այդ լեռները խափանում էին դրացի գաւառների բնակիչների մէջ մերձաւոր հարադրակցութիւնները, մանաւանդ որ չկային յարմար ճանապարհներ, ուստի գաւառների բնակիչները մնում էին զրեթէ բոլորովին անջատուած միմեանցից, և մի գաւառի աւանդական իրաւունքը և իւրաւաբանական ու այլ անսակ սովորութիւնները, մինչև անգամ խօսակցութեան լեզուն (բարբառ), շորերը, և այլն, բաւականին տարբերվում էին միւս գաւառներից, կրելով իւրեանց մէջ լինելութիւն յատկութիւններ: Այդ պատճառով և մի նախարարի բանաւոր կամ գրաւոր նոր կարգադրութիւնը հաղիւ թէ՛ հապարից մին անգամ անցնում էր միւս գաւառը և ընդունելութիւն գտնում այնտեղ:

Հայկական պետութեան այսպիսի աւատական (ֆեօդալական) կազմակերպութեան պաճառով կեդրոնական գերազդէյն իշխանութիւնը արտօյրադրվում էր միայն արտաքին կերպով: Թագաւորների բոլոր հրամանները և կարգադրութիւնները վերաբերվում էին անմի-

ջապէս ոչ թէ ժողովուրդին, այլ նախարարներին, որք ի կատար էին ածում իւրեանց գաւառներին մէջ, ուստի նոքա կարող էին պարու- նակել իւրեանց մէջ միայն որ և իցէ արտաքին, ժամանակաւոր բա- րեկարգութիւններ կամ հրահանգներ, և ոչ թէ արմատական վե- րանորոգութիւններ: Վասն որոյ կեդրոնական գերագոյն վարչութիւնը հազիւ թէ կարող էր կարիք ունենալ հրատարակել ընդհանուր օ- րէնքներ ամբողջ պետութեան համար, կամ կազմել օրէնսգրքեր և օրէնսդրական ժողովածուներ նոյն նպատակով: Իսկ թագաւորների հրովարտակները եթէ և պահպանում էին արքունի զեւանների (ար- խիմների) մէջ, հազիւ թէ արձանագրութեւն էին մի ընդհանուր մա- տեանի կամ օրէնսգրքի մէջ: Այս, Հայաստանը Հունեցաւ իւր Վիկուրգոսներ, Սոլոններ, Յուստինիանոսներ:

Իսկ եթէ յիրաւի հայոց թագաւորներից կամ իշխաններից մէկը, կամ մի մասնաւոր մարդ, մի օրէնսդէտ կամ մի մատենագիր, երբ և իցէ կազմէր օրէնքների խմբագրութիւն ամբողջ պետութեան կամ այս ինչ և այն ինչ նախարարութեան համար, ոչ ապաքէն մեր պատմագիրները, որք սովորաբար բաւականին մանրամասն օրէն նկարագրում են մասնաւոր իւրեանց ժամանակակից նշանաւոր անց- քերը, մի բան կ'իշխէին դորա մասին: Ի՞նչու մնացել են տեղեկու- թիւններ գործրինակ եկեղեցական Մաշտոցի մասին որ մի տեսակ ե- կեղեցական օրէնագիրք է և պահպանուել է հարիւրաւոր օրինակ- ներով, կանոնադրքերի մասին՝ որք նոյնպէս եկեղեցական օրէնսգրքեր են և գտնւում են բազմաթիւ օրինակներով, Մխիթար Գօշի Գա- տաստանագրքի մասին՝ որ խառն ժողովածու է եկեղեցական և աշ- խարհական օրէնքների և նոյնպէս պահպանուել է շատ օրինակնե- րով, իսկ հայոց պետական օրէնսգրքի կամ օրէնքների ժողովածուի մասին ոչինչ տեղեկութիւն չէ մնացել ոչ պատմագրութեանց մէջ և ոչ ձեռագիր օրինակներով:

Թէպէտ ոմանք կարծում են որ Վաղարշակը այնքան բարեկար- գութիւններ հաստատելուց յետոյ պիտի անշուշտ յօրինած և հրա- տարակած լինէր նաև մի օրէնսգիրք, և այս ենթադրութիւնը հիմ- նում են խորենացու ակնարկութեան վրայ, որ ասում է թէ նա հաս- տատեց օրէնքներ և կարգեց սովին տեղ դատաւորներ, բայց այդ կարծիքը ըստ մեզ չէ հիմնաւոր: Նախ որ՝ նոյն խորենացին, այս երեւելի գիտնականը և հանձարեղ պատմաբանը, այնպիսի մանրամաս- նութեամբ նկարագրելով Վաղարշակի բոլոր բարենորոգութիւնները,

բնաւ չէ յիշում որ նա յօրինած և հրատարակած լինի օրէնսդիրք կամ դատաստանագիրք. և երկրորդ՝ քննենք թէ ի՞նչ է ասում նա: «Եւ օրէնս իմն հաստատէ (վաղարշակ) ի տան թագաւորութեան իւրոյ, և ժամս որոշէ ելեմտից և խորհրդոց և խրախմանութեանց և զբօսանաց: Եւ կարգս զինուորութեանց, և նոցունց առաջինս և երկրորդս և երրորդս, և որ ի կարգին: Եւ յիշեցուցանողս երկուս ի ձեռն զրոյ. այլ ոմն զբարի յիշողութիւնն առնելով, և այլ ոմն զվրէժինդրութեանցն: Եւ բարւոյ յիշեցուցանողին հրաման տայ ի բարկութեան արքայի և յանիրաւ հրամանս՝ յիշեցուցանել զիրաւն և զմարդասիրելն: Իրաւարարս ի տան արքունի, իրաւարարս ի քաղաքս և յաւանս: Հրաման տայ քաղաքացեաց մարդկան արգոյ և պատիւ լինել քան զզեղջկաց, և զեղջկաց պատուել զքաղաքացիս որպէս զելչանս. և քաղաքացեաց մի՛ կարի առ զեղջկօքն պերճանալ, այլ եղբայրաբար վարիլ, վասն բարեկարգութեան և աննախանձող կենաց, որ է շինութեան և խաղաղութեան կենաց պատճառք. և որ ինչ նման այսոցիկ» ¹⁾:

Ահա պատմագրի այս խօսքերի վրայ հիմնուելով, ինչպէս վերը ասացի, մեր զխոնականներից ոմանք, զորօրինակ Մխիթարեան միաբան Հ. Ղուկաս Ինճիճեանը ²⁾, կարծիք են յայտնում որ վաղարշակը ուրեմն հրատարակած պիտի լինի մի օրէնսդիրք, բայց լաւ քննելով խորենացու վերոբերեալ խօսքերը՝ պարզ երևում է որ՝ վաղարշակի կարգադրութիւնները վերաբերվում էին աւելի արտաքին և պալատական բարեկարգութեանց: Իսկ եթէ նա յօրինէր նոր օրէնսդիրք պետութեան համար, կամ կազմէր հին օրէնքների ժողովածու և դատաստանագիրք, ո՞չ ապաքէն խորենացին կ'իշէր այդ յականէ յանուանէ, և միթէ կարելի է կարծել որ այս զխոնական հեղինակը մոռացման կամ զանցառութեան տար մի այդպիսի երեւելի գործը: Եւ նոյն իսկ իմն մասնիկը—Օրէնս իմն հաստատէ—մի անորոշութիւն է տալի և ցուցանում է որ խորենացին ակնարկում է ոչ թէ մի ամբողջ օրէնսդրութիւն, այլ մասնաւոր իմն օրէնքներ կամ աւելի լաւ ասել՝ կարգադրութիւններ բարեկարգութեան մասին: Պատմաբանի այդ անորոշ խօսքերից չէ երևում մինչև անգամ թէ՛ վաղարշակի հաստատած այդ Օրէնս իմն բանաւոր

¹⁾ Խորենացի, եր. 80—81.

²⁾ Հնախօսութիւն Հայաստանի, հատոր ք. եր. 302.

հրամաններ էին թէ զրաւոր—հրովարտակներով հաստատած—կարգադրութիւններ, որք կարող են և՛ բանաւոր կերպով հրամայուած լինել: Եւ եթէ ենթադրենք անգամ որ թագաւորի այդ բոլոր կարգադրութիւնները զրով հաստատուեցան, վասն զի թերեւ անյարմար պիտի լինէր բանիւ աւանդել նոցա և զժուար մտքումը պահելու համար, բայց այնու ամենայնիւ չէ պիտոյ խառնել երկու զանազան առարկաներ—այլ են հրովարտակներ պետութեան և մանաւանդ արքայական պալատի բարեկարգութիւնների մասին, և այլ է օրէնսդիրք, որոյ մէջ պիտի սահմանադրուած լինին զանազան քաղաքային, քրէական, և այլն, օրէնքներ, որպէս և այլ է դատաստանադիրք, որոյ մէջ ցոյց տուած պիտի լինի զանազան աստիճանի դատարանների կազմակերպութիւնը, զտօրինակ թէ՛ դատարանը քանի՞ դատաւորից բաղկացած պիտի լինի, ի՞նչպէս պէտք է ասեան կանչել յանցաւորը, զանգատաւորը, վկաները, ի՞նչ կարգով պիտի հարց ու փորձ անել նոցա, ի՞նչ ձևով երդուեցնել, և այլն, մի խօսքով պիտի բացատրուած լինին դատաստանակազմութիւնը և դատաստանաւարութիւնը: Թէպէտ հին ազգերի օրէնսդիրքը և դատաստանազիրքը երբեմն խառնուած կամ միաւորեցրած էին լինում միասին: Իսկ ինչ վերաբերվում է իրաւարարներին՝ թէպէտ խորենացին ասում է թէ Վաղարշակը կարգեց Քրաւարարս իսան արքունի, իր աւարարս ի քաղաքս և յաւանս, բայց այդ չէ նշանակում որ թագաւորը միևնոյն ժամանակ հաստատեց այդ իրաւարարների կամ դատաւորների համար, եթէ միայն կարելի է իրաւարարը ընդունել դատաւոր բառի բուն նշանակութեամբ, —նոր օրէնսդիրք կամ ժողովածու հին օրէնքների: Շատ կարելի է որ Վաղարշակը կարգեց զանազան քաղաքներում և աւաններում դատաւորներ, —թէպէտ զժուար կլինի այն ժամանակ հասկանալ թէ ի՞նչ է նշանակում դատաւոր թագաւորական պալատի մէջ ¹⁾), —բայց նոքա կարող էին վարուել հին օրէնքներով կամ աւելի լաւ ասել դատաստանական աւանդութիւններով:

¹⁾ Պ. Լմինը խորենացու ռաբբին թարգմանութեան մէջ սոյն բառերը թարգմանելով այսպէս «Начаеъ судей приговорѣ» (Երես. 86), այսինքն՝ դատաւորներ արքունի պալատի մէջ կամ պալատի համար, ոչ ինչ բացատրութիւն չէ տալի իւր ծանօթութեանց մէջ թէ ի՞նչպէս պէտք է հասկանալ պատմագրի այս մութը խօսքերը, Եթէ բառացի մտքով վերցնենք՝ յայտնի է որ ոչ հին և ոչ նոր ազգերի մէջ երբեք չեն եղած առանձին օրներ արքունի պալատում կամ պալատի համար:

Նայն խորենացին այնպիսի հետաքրքրողական մանրամասնութեամբ պատմելով մեզ երկրորդ Արտաշէսի գեղեցիկ բարեկարգութիւնները և ասելով թէ նորա ժամանակ, ինչպէս ասում են, չէ եղել Հայաստանում անգործ և անմշակ երկիր, ոչ լեռնային և ոչ դաշտային, և թէ՛ թէպէտ վաղարշակը և ուրիշ թագաւորները հաստատեցին գեղեցիկ կարգեր և սովորութիւններ, բայց չկային մեծամեծ արուեստներ և գիտութիւններ, շաբաթներ և ամիսներ և տարիների կանոնաւոր հաշիւ, նաւագնացութիւն ծովակների վրայ և ճանապարհորդութիւն գետերի վրայ, ձկնորսութեան գործիքներ, երկրագործութիւն ամենաեղ, և այլն, և այս բոլորը հաստատեց և բարեկարգեց Արտաշէսը ¹⁾ — խորենացին բնաւ չէ յիշում որ սոյն այս Արտաշէսը, յօրինած և հրատարակած լինի նոր օրէնսգիրք կամ ժողովածու հին օրէնքների: Սև եթէ այս զիտնական պատմադիրը պատահմամբ զանց է ասել կամ մոռացել է (որ դժուար է ենթադրել այդ) յիշել մի այլպիսի երևելի գործ, գոնեա ուրիշ պատմադիրները կ'յիշէին այդ, եթէ յիշուի վաղարշակը, Արտաշէսը կամ մի ուրիշ թագաւորը Արշակունեաց հարստութիւնից՝ յօրինած լինէր օրէնսգիրք կամ դատաստանագիրք: Ուստի գրեթէ դրականապէս կարելի է ասել որ՝ այդպիսի օրէնսգրքեր և դատաստանագրքեր ոչ թէ միայն չեն հասել մեզ և կորել են ուրիշ շատ գրքերի հետ, այլ չեն եղել բոլորովին:

Բաւական չէ այս՝ այլ եթէ դիմենք Բագրատունեաց թագաւորութեան ժամանակամիջոցին, որ աւելի մօտ է մեզ քան թէ Արշակունեացը և աւելի շատ պատմադիրներ ունի, մենք միևնոյն լուծութիւնը կտեսնենք պատմութեան մէջ հայկական օրէնսգրքի և դատաստանագրքի մասին: Ինքն ըստ ինքեան մի նուազ պետութիւն, ստիպուած անդադար պատերազմել արտաքին թշնամիների հետ և մաքառել ներքին երկպառակութիւնների դէմ, Բագրատունեաց թագաւորութիւնը հազիւ թէ կարող էր մտածել մի այնպիսի գործի վրայ, որ պտուղ է և պահանջողութիւն պետութեան ծաղկման, ներքին բարեկարգութեան և անդորրութեան: Այդ միջոցին մի քանի նախարարական ցեղերը առաւել ևս հզօրացան և իւրաքանչիւր նախարար շարունակում էր կառավարել իւր երկիրը գրեթէ ինքնիշխանաբար, վարուելով միշտ հին աւանդութիւններով և ժամանակաւոր

¹⁾ խորենացի, եր. 135 և 136.

կարգադրութիւններով: Զարմանալի բանը այն է որ թէպէտ այդ միջոցներին Հայաստանը շատ սերտ յարաբերութիւններ ունէր՝ մերթ թշնամական և մերթ բարեկամական՝ Բիւզանդեան կայսրութեան հետ, և թէպէտ նոյն միջոցներին բիւզանդական իրաւաբանութիւնը առանձին ընդարձակ զարգացումն ստացաւ թէ կայսերների կողմից հրատարակած նոր օրէնդրքերով և հին օրէնքների ժողովածուներով, թէ մասնաւոր գիտնականների կողմից խմբագրած օրէնսգրքերով և օրէնքների ժողովածուներով, և թէ իրաւաբանական մատենագրութեան մէջ, բայց և այնպէս Յունաստանը այս կողմից ոչինչ ազդեցութիւն չունեցաւ Հայաստանի վրայ: Եւ ոչ միայն մեր թագաւորներից և ոչ մէկը չմտածեց հետեւել իւրեանց ժամանակակից կայսրների օրինակին, զորօրինակ Վասիլ Ա. Մակեդոնացուն (867—886 թ.), Լևոն Խմաստասիրին (886—911 թ.), և այլն՝ որք այնպէս հարստացրին բիւզանդական իրաւաբանութիւնը հին օրէնքների վերաքննութիւններով և նոցանից նոր խմբագրութիւններ կամ ժողովածուներ կազմելով և բազմութիւն նոր օրէնքներ հրատարակելով, այլ մինչև անգամ ժամանակակից հայ գիտնականներից կամ հեղինակներից և ոչ մէկը չմտածեց զոնեա թարգմանել կամ քաղուածքներ անել նոցանից, և տհա՛ Մխիթար Գօշը, ինչպէս կ'սեսնենք յետոյ, բողոքում է բարձրաձայն թէ՛ հայերը չունին լավէն ին օրէնքներ:

Բայց այնու ամենայնիւ հայ նոր գիտնականներից ոմանք, կարծես թէ ղիտմամբ աչքերը փակելով պատմութեան առաջիկ, հաւատացնում են մեզ թէ՛ Բագրատունեաց հարստութեան ժամանակ յօրինուած կար արդէն պետական օրէնդիրք, որով վարվում էր պետութիւնը. և արդիսի կարծիքը հաստատում են ոչ թէ ժամանակակից պատմագիրների վկայութեան վրայ, կամ մեզ հասած օրէնսգրքի և կամ զոնեա նորանից մնացած հատուածների վրայ, որք չկան ամենեւին, այլ թող ենթադրութիւնների վրայ: Այսպէս զօրօրինակ Հ. Ինժինճեանը ասում է. «Յաղագս օրինաց Բագրատունեաց ժամանակին թէ պէտքի պատմագրաց մերոց չունի մք ինչ ծանօթութիւն, բայց ի գրեանց գտելոց յիշով քաղաք Լեւոն հաստանի իմանամք թէ հայկազունք զաղթեալք յԱնի քաղաքէ և յայլոց կողմանց Հայաստանի ի Լեւոն հաստան, ընդ իւրեանս տարեալ ունէին մատեան օրինաց, որով վարէին յայնժամ ի Հայաստան: Զայն մատեան Սիգիսմունդոս Ա. թագաւոր լեհաց որ ի

1518 թ. թարգմանել ի լատին բարբառ, որ գտանի՝ առ մեզ¹⁾։ Ի յառաջաբանում թեան այն մատենին օրինաց այսպես խօսի Սիգիսմունդոս. «Թէպէտ զհայկազունս լէօպօլսեցիս, կամ որ նոյն է իլվով-
«ցիս՝ զհայաստեալս մեր, մինչև ցայժմ պահեալ ունէաց իւրեանց
«հայկական արտօնութեամբ և օրինօք, որովք նախորդք մեր ըն-
«կալեալ և հաստատեալ ունէին, այլ ի ծագիլ հակառակութեան
«իրիք ի մէջ նոցա և քաղաքի, կարևոր թուեցաւ զայն վեր օրի-
«նաց իւրեանց՝ որ գրեալ էր ի բարբառ հայկական որով և ինքեանց
«միայն էր ծանօթ, թարգմանել տալ նոցա ի լատին բարբառ և
«այնպէս մեզ աւանդել առ իշտալ տեղի ինչ տարակուսանաց կամ
«նենգելոց, որպէս զի և մեք քնդ խորհրդականս մեր ողջախոհ
«խորհրդով քննեալ մէ ինչ ինչ փոփոխեալ, վերստին հաստատեալ
«ցուք»։ Յետ զայս գրելոյ՝ ապա յանուանէ յիշելով զՅովհաննէս
«Թադաւոր Բագրատունեաց, բերէ զպատուէր նորս այսպէս. «Յովհանն-
«նէս շնորհօքն Աստուծոյ Թադաւոր Հայոց ի ժամանակս բարեշնորհ
«տէրութեան իւրոյ սահմանեաց» յաւուրս կիւրակէից ոչ բա-
«նալ դատաստան, ոչ առնուլ տուրն, ոչ պահանջել դրամ ի պար-
«տապանէ, և այլ պահանջութիւնս վասն կիւրակէից։ Յետ այնորիկ
«ասէ. «Բարեյիշատակ և բարեացապարտ Թէոդի Թադաւորի Հայոց
«և այլոց Թադաւորաց և իշխանաց ուղղափառաց Հայոց» հրա-
«ման է առնել արդարութիւն և իրաւունս ամենեցուն, քաղաքաց,
«աւանաց, գիւղից, և այլն։ Այսչափ յիշատակութիւնք
«յայտ առնեն թէ և Բագրատունիք ունէին օրէնս
«և մատենան (օրինաց²⁾)»։

Սեզ ոչ սակաւ պարմանում է Հ. Ինճիճեանի, մի այդպիսի
գիտնական և հնախուզութեան մէջ հմուտ հեղինակի, դոյնպիսի
անտեղի կարծիքը, որ հիմնում է թոյլ ենթադրութեան վրայ։ Եւ ահա
ինչպէս կարելի է բացատրել սոյն հարցի էութիւնը։

Նախ որ ինքն Հ. Ինճիճեանը խոստովանում է և վկայում է թէ
ժամանակակից պատմագրութեանց մէջ չկան ոչինչ տեղեկութիւններ
որ Բագրատունեաց ժամանակ յօրինուած լինի կամ ժողովածու հին
օրէնքների կամ նոր օրէնագիրք. ուրեմն այս կողմից վիճաբանութեան
տեղիք չէ մնում մեզ։

1) Այսինքն՝ Վենետիկի Միլիթարեանների մատենադարանի մէջ։

2) Հնախուզութիւն Հայաստանի, Հատ. Բ. Եր. 305.

Ներկորդ՝ ի՞նչու հմուտ հեղինակը ոչինչ ուշադրութիւն չէ դարձնում թէ ոչ անուան վրայ և յանձն չէ առնում մի թիթե (1) աշխատանք բացատրել մեզ թէ ո՞վ է այդ թէ ոչ թագաւորը Հայոց: Ինչպէս յայտնի է ազգային պատմութիւնից՝ մենք բոլորովին չենք ունեցել ոչ Բագրատունի թագաւորների մէջ, և ոչ նոցանից առաջ կամ յետոյ, թէ ոչ կամ թէ ոչ կամ թէ ոչորոս անունով թագաւոր: Արդ՝ մի չեղած թագաւոր ի՞նչպէս կարող էր հրատարակել նոր օրէնսգիրք կամ հին օրէնքների ժողովածու: Բայց զուցէ անունների շփոթութիւն կայ. տեսնենք: 1. Յայտնի է որ՝ յունաց թէոդոս Բ. կայսրը հրատարակեց 438 թ. մի օրէնսգիրք, որ յայտնի է Codex Theodosianus (Օրէնսգիրք թէոդոսի) անունով և որի մէջ ամփոփուած են եկեղեցուն և եկեղեցական կառավարութեան վերաբերեալ պետական օրէնքները: Բայց առաջին՝ մենք չունինք պատմական տեղեկութիւններ որ՝ այդ օրէնսգիրքը իւր հրատարակուելու ժամանակ կամ յետոյ երբ և իցէ թարգմանուած լինէր հայերէն կամ ամբողջապէս և կամ հատուածներով, և թէպէտ Մխիթար Գօշի դատաստանագրքի մի քանի օրինակների վերջում կան յաւելուած քաղուածքներ Յունաց կայսրների եկեղեցական օրէնսգրքերից, ուր կայսրների անունների մէջ յիշած է և թէոդոսը, բայց բաղդատութիւնը ցուցանում է որ դոքա թարգմանուած են ոչ թէ նոյն թէոդոս կայսրի վերոյիշեալ Codex Theodosianus Օրէնսգրքից, այլ Լեոն Խաւրացու, Կոնստանդին Կոպրոնիմի, Վասիլ Մակեդոնացու, Լեոն Խմաստասիրի, և այլն, օրէնսգրքերից: Ներկորդ՝ դժուար է ենթադրել որ Լեհաստանի հայերի ձեռքին մնացած լինէր թէոդոս կայսրի Codex-ի թարգմանութիւնը ամբողջապէս կամ հատուածներով, և դորամասին ոչինչ տեղեկութիւն չպահանջուէր պատմագրութեանց մէջ. առաւել ևս դժուար է ենթադրել որ՝ Լեհաստանի հայերը շփոթած լինին թագաւորների անունները և յունաց թէոդոս կայսրը կոչած լինեն հայոց թագաւոր. վերջապէս՝ փոքրինչ ցած մենք կտեսնենք որ Լեհաստանի հայերի օրէնքների մէջ մի բառ անգամ չկայ թէոդոսի Կօդէքսից հանած: 2. Կարելի է ենթադրել որ ուրիշ տեսակ շփոթութիւն կայ անունների մէջ: Վերոյիշեալ հատուածի մէջ յիշած Յովհաննէս թագաւորը, որ յայտնի է թանձրամիտ մականունով, թագաւորում էր իւր եղբոր Աշոտի հետ միասին մինչև Աշոտի մահը, և յետոյ մի քանի տարի՝ առանձին մինչև իւր մահը 1042 թ.: Այս Յովհաննէսը, և մասամբ իւրիւր եղբայր Աշոտը,

յայտնի են իբրեւ հայրենեաց դաւաճաններ և ազգի մատնիչներ, վասն զի Յովհաննէսը՝ վախճանալով Վասիլ կայսրի արշաւանքներին՝ զրով խոստացաւ նորան՝ յանձնել նորան իւր մահից յետոյ մայրաքաղաք Անին և իւր փոքր թաղաւորութիւնը, եթէ կայսրը հանգիստ կ'ընդունէ նորան քանի որ կենդանի է: Թէ որպիսի ազդակործան հետեւաներ ունեցաւ թանձրամտի (յիւրաւի թանձրաւի) այդ զիրը յայտնի է ամենքին և վերաբերվում է պատմութեան. բայց թէ նա կամ Աշոտը հայկական օրէնագիրք հրատարակած լինին՝ ամենեւին չէ յայտնի պատմագրութիւնների մէջ: Վերջապէս՝ Թէ ո՞ր և Աշոտ այնպիսի տարբեր բառեր են որ՝ դժուար է ենթադրել որ Լեհաստանի հայերը պատահամբ շփոթէին այդ անունները:

Մնում է ըստ իս՝ միակ և հիմնաւոր բացատրութիւն, որ է հետեւեալը:

Երբ հայերը, քաղաքական դառն և անտանելի տառապանքներին ստիպուած՝ սկսեցին մեծաքանակ խումբերով գաղթել իւրեանց սիրելի հայրենիքից և հեռաւոր օտար երկրներում որոնել անդորրութիւն հոգու և մարմնու, շատերը գնացին և Լեհաստան: Առաջին անգամ մերայինք գաղթեցին Լեհաստան 1046—1064 թուականների մէջ, երբ յիշեալ Յովհաննէս թանձրամտի գրաւոր պայմանի շնորհիւ՝ Յունաստանը պատերազմով և դաւաճանութիւններով տիրեց Անի քաղաքին և նորա նահանգին. բայց այդ անգամ դայթականների թիւը աւելի շատ էր: Նրկորդ անգամ հայերը, համեմատաբար աւելի մեծ քանակութեամբ, գաղթեցին Լեհաստան 1064 թուականից յետոյ, մանաւանդ Անի քաղաքից, երբ Արիասլանը առաւ և աւերեց այդ հրաշալի մայրաքաղաքը: Վերջապէս, երրորդ անգամ շատ մեծ բազմութեամբ գնացին հայերը Լեհաստան 1239 թուականից յետոյ, երբ Անին բոլորովին աւերեցին Թաթարները ջարմաղան խանի առաջնորդութեամբ: Դուրս առաջ գնացին Հաշտարխանի կողմերը, բայց այնտեղ ևս մեծամեծ նեղութիւններ կրելով Թաթարներից, ելան և երկու ճիւղ բաժանուելով գնացին, մինը Ղրիմ, միւսը Լեհաստան: Որովհետեւ այդպէս շատացան հայերը Լեհաստանի գաւառներում և մանաւանդ Իլով (Լէմբերգ), Կամենից, և ուրիշ մի քանի քաղաքներում, ուստի Լեհաց թագաւորները հարկաւոր և օգտակար համարեցին իւրեանց երկրի և քաղաքականութեան համար պարզեւել նոյա զանազան իրաւունքներ և արտօնութիւններ և թոյլ տալ որ նոքա վարուին իւրեանց ազգային

օրէնքներով և աւանդութիւններով, մանաւանդ որ տեղական լի-
զուէն էլ չէին խմանում: Այսպէս գործօրինակ կազմիր Մեծը 1344 թուին
կամենից քաղաքի հայերին և 1356 թուին իշխով քաղաքի հայե-
րին հրովարտակով արտօնութիւն պարգևեց ունենալ իւրեանց ա-
ռանձին հայկական դատաստան, որով և նոքա հաստատեցին իւր-
եանց յատուկ դատարաններ տասնեւերկու հայ դատաւորներով: Այդ-
պիսի արտօնութիւններ տալու ժամանակ Ղեհաստանի թագաւորները
կրկնում ենք, պէտք է թոյլ տային հայերին կառավարուել զոնեա
առժամանակ իւրեանց երկրի հին օրէնքներով և աւանդութիւննե-
րով, ինչպէս սովորաբար անում են տէրութիւնները երբ տիրում են
մի նոր երկրի կամ ստանում են զաղթական նոր ժողովուրդ: Հայերը
ինչպէս երևում է, վարվում էին ակիզքներում, միայն նախնի աւան-
դութիւններով, և Ղեհաստանի տէրութիւնը չէր հաստատել նոցա
համար յատուկ որեւիցէ օրէնագիրք. բայց երբ բնիկ ժողովուրդը սկսեց
նախանձով նայել հայերի արտօնութիւնների վրայ, կրք ծագեցան
հայերի և տեղական քաղաքային վարչութիւնների մէջ զանազան
ապարճախութիւններ և վէճեր, ինչպէս յիշում է և ինքն Սիգիս-
մունդոս թագաւորը, այն ժամանակ տէրութիւնը հարկաւոր համա-
րեց աւելի ճշտութեամբ որոշել նոցա իրաւունքները, վասնորոյ պա-
հանջեց հայերից որ նոքա ներկայացնեն իւրեանց հին ազգային
օրէնքները: Ուրեմն հայերը ստիպուած էին կամ թղթի անցնել
իւրեանց հին դատաստանական աւանդութիւնները և մօտակայ ժա-
մանակների հայոց թագաւորների կարգադրութիւնները, և կամ ցոյց
տային մի որեւիցէ հին օրէնագիրք: Արդ՝ վերոյբերեալ հասուածի
խօսքերից՝ «Յովհաննէս շնորհօքն Աստուծոյ թագաւոր
Հայոց ի ժամանակս բարեշնորհ տէրութեան իւրոյ
ՍԱՀՄԱՆԵԱՅ» — պարզ երևում է որ Ղեհաստանի հայերը ներկայա-
յրին իւրեանց նոր տէրութեան ոչ թէ որեւիցէ մի ամբողջ հին օրէ-
նագիրք կամ դատաստանագիրք այլ միայն ինչ ինչ քաղուածներ,
ապր թէ ոչ նոյն խօսքերը պիտի դրած լինէին առաջին դէմքով
ինչպէս սովորութիւն ունին թագաւորները, Այն է՝ — «Ես Յովհան-
նէս շնորհօքն Աստուծոյ ՍԱՀՄԱՆԵՄ կամ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻ»,
կամ — «Մեք Յովհաննէս..... ՍԱՀՄԱՆԵՄԻ կամ ՍԱՀՄԱՆԵ-
ՑԱՔԻ»: Այլապէս չէ կարելի բացատրել և այն պատմական սխալը և
շփոթութիւնը անունների, որը տեսաւք Թէոդ թագաւորի մասին:

ները, որը նոքա ներկայացրին Սիգիսմունդոսին ի հաստատութիւն: Սորա համար հարկաւոր է քննել այդ օրէնքները, և այն ժամանակ առաւել ևս կմերկանայ Հ. Ինճիճեանի և նորա հետևողների կարծիքի սխալ լինելը: ԴՈՒՔՍ. ՈՉ ԱՅԼ ԻՆՉ ԵՆ. ԵԹԷ ՈՉ ՔԱՂՈՒԱԾՔ ՄԻԻԹԱՐ ԴՕՇԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐԻՅ: Բացատրենք:

Գերմանացի գիտնական Ֆերդինանդ Բիշօֆ (Ելվովի) համալսարանի ուսուցչապետ (պրօֆէսոր), տպագրեց Վիէննայում 1862 թուին լատիներէն լեզուով և երկու թերթ գերմաներէն յառաջաբանութեամբ մի փոքր տետրակ 50 երեսով—*Լեհաստանի Սիգիսմունդոս թագաւորից հաստատած հայկական օրէնսդիրք՝ սոյն վերնագրով* «Դաս ալտե Ռէխտ դէռ Արմէնիէն Լեմբերգ»¹⁾, այսինքն է, «Հին իրաւունք (օրէնք) Լեմբերգի հայերի»: Գիտնական հեղինակը իւր համառօտ յառաջաբանութեան մէջ աւսում է ի միջի այլոց հետեւեալը²⁾: «Օրէնքների (յօդուածների) մե-

¹⁾ Das alte Recht der Armenier in Lemberg, Von Dr. Ferdinand Bisschoff, Vienne 1862.

²⁾ Աւելորդ չենք համարում մէջ բերել այստեղ այդ յառաջաբանութիւնը ամբողջութեամբ, որ շատ հետաքրքրելի է և տակաւին չէ թարգմանած հայերէն:

«Շատ առաջ, երբ Լեմբերգը դեռ չէր կազմում՝ ըստ գերմանական իրաւունքի՝ առանձին համայնք, բնակվում էին նորա մէջ Հայեր, որ Ռուսիաների և Հրէաների պէս կազմում էին մի առանձին հասարակութիւն և կառավարվում էին իւրեանց տանուտէրներով կամ դատաւորներով և աւագանիներով, նոցա զխաւոր պարագամունքն էր վաճառականութիւն, որ վարում էին օտար երկրների և մանաւանդ Արեւելքի հետ, և ապրում էին իւրեանց հետ բերած բարքով, սովորութիւններով և իրաւունքներով, որ շատ անգամ հաստատեցին Լեհաստանի թագաւորները՝ աւելացնելով նոր նոր և նշանաւոր իրաւունքներ և արտօնութիւններ:

Իւրեանց զարգացման ընթացքում նոքա շատ անգամ ընկնում էին հակառակութեան մէջ տիրապետող գերմանական քաղաքային հասարակութեան հետ, մանաւանդ դատաստանական իրաւասութեան մասին, որոց համար վարում էին նոքա շատ տաք և զայրացած վէճ երկու դարօնց աւելի շարունակ *): Մինչդեռ Հայերը՝ հիմնուելով հին աւանդու-

^{*)} Համեմատիր այս և հետեւեալը իմ յօդուածիս հետ, «Das alte Recht der Armenier in Polen» (Հին իրաւունք (օրէնք) Լեհաստանի Հայերի) Աւստրիական թերթի մէջ մատենագրութեան մասին (լրագիր՝ Oester. Blättern...) յաւելուած Վիէննայի լրագրին (Wiener Zeitung) 1857 ամի, № 28, 33, 37, և 39. (Ժանօթ. Բիշօֆի):

Ճագոյն մասը առած է Հին և Նոր կտակարանից, իսկ մնացած մասը պարունակում է իւր մէջ մի առանձին բարք և հայացք կեանքի վրայ: Նորա յօդուածներէց մի քանիսը նման են ուրիշ ազգերի մանաւանդ գերմանական օրէնքներին: Առաջին վեց գլուխը վերա-

թեան վրայ՝ չէին կամենում ճանաչել ոչ մի այլ իրաւասութիւն դատաստանական՝ բացի իւրեանց դատաւորներից և աւագանիներից, քաղաքային վարչութիւնը՝ հիմնուելով գրաւոր ապացոյցների վրայ պնդում էր թէ՛ Հայերը պիտի ստորագրուին քաղաքապետին, կաղնմը Դ. Թագաւորի մի հրովարտակը 1469 թ. սրոյեց ստորագրել Հայերը քաղաքապետի իշխանութեան, միայն թէ նա պարտաւոր էր դատաստանի ժամանակ կանչել Հայոց աւագանիները և նոցա վճռահատութեամբ դատել: Յետոյ տուած հրովարտակների մէջ 1476, 1510 և 1518 թուակ, այս վճիռը յայանուած էր աւելի որոշ կերպով, այնպէս որ Հայերը ստորագրուեցան քաղաքապետին և քաղաքային դատարանին, բայց՝ միայն որոշեալ դէպքերում այն է՝ եթէ գործը վերաբերւում էր անշարժ կալուածքներին, բռնաբարութեան, մարդասպանութեան և վիրաւորութեան և կամ գողութեան՝ նոցա դատում էր քաղաքապետը քաղաքային դատաւորների հետ միասին Մագդէբուրգի օրէնքով, իսկ բոլոր ուրիշ դէպքերում թէպէտ նոցա դատում էր նոյնպէս քաղաքապետը, բայց փոխանակ քաղաքային դատաւորների՝ Հայոց աւագանիների հետ և Հայոց օրէնքներով:

Դեռ 1518 թուին դատապահական իրաւասութեան մասին յարուցած վիճաբանութեան պատճառով Սիգիսմունդ Ա. Թագաւորը հրամայեց Հայերին որ թարգմանին իւրեանց օրէնքները հայերէնից ռուսներէն կամ լատիներէն և ներկայացնեն նորան հետեւեալ ընդհանուր (պետական) ժողովի ժամանակ (սէյմ): 1519 թուին Աստուածածնի Աւետման օրը Հայերը ներկայացրին իւրեանց օրէնքները լատիներէն թարգմանութեամբ թագաւորին կրակովում, իսկ նոյն 1519 թ. Պենտէկոստէի (Հոգեգալստեան) շաբաթ օրը հաստատեց դայն թագաւորը իւր հաստատողական հրովարտակի մէջ թագաւորը ասում է թէ՛ շատ կարեւոր համարեց որ հայերէն գրած և այդպէսով միայն Հայերին հասկանալի օրէնքները լատիներէն թարգմանուէին, որպէսզի նոքա նոյնպէս հասնէին նախկինէն քաղաքապետին և այն մարդիկներին, որք վճեր կուներնան Հայերի հետ: Եւ թէ՛ իւր խորհրդականներին հետ հասուն կերպով կը աղատելուց յետոյ՝ նա փոխել է և մշակել մի քանի այսօրուածներ և պետական խորհրդարանի համաձայնութեամբ տալիս է Հայոց օրէնքներին իւր հաւանութիւնը և հաստատութիւնը: Հաստատած օրէնագիրքը ռուս տալը գլուխ առանց համարի և հարիւր քսան և չորս յօդուած համարով և վերնագիրներով, որք պա-

գրում են Հայոց թագաւորներին, միւս մի քանիսը պարունակում են իւրեանց մէջ անշուշտ շատ հին օրէնքներ, իսկ սոյն այս իրաւաբանական գրութեան վրա հաւանական է որ պատկանում է այն ժամանակին, երբ Հայերը գաղթեցին Լեհաստան, և յամենայն դէպս եղած է վերոյի-

րոշակում են ըստ մեծի մասին բովանդակութիւնը. յօդուածները շատ երկար չեն, իսկ մի քանիսը և շատ կարճ են: Մեծ մասը վերաբերւում է մասնաւոր (անձնական) և պատժական օրէնքներին, մի քանիսը դատաստանականին, միւսները՝ ոստիկանականին (պօլիցիականին): Այս իրաւաբանական գրութեան վրա շատ նշանաւոր և ուշադրութեամբ արժանի աղբիւր է իւր ժամանակի հասարակութիւնը, իրաւունքը և պիտոյթեան դրութիւնը իմանալու համար:

Եօդուածների մեծագոյն մասը առած է Հին և Նոր կտակարանից, իսկ մնացած մասը պարունակում է իւր մէջ մի առանձին տեսակ բարձր և հայեացք կեանքի վրայ: Նորա յօդուածներից մի քանիսը նման են ուրիշ աղբիւրի, մասնաւոր դերմանական օրէնքներին: Առաջին վեց գլուխը վերագրում են Հայոց թագաւորներին, միւս մի քանիսը պարունակում են իւրեանց մէջ անշուշտ շատ հին օրէնքներ, իսկ սոյն այս իրաւաբանական գրութեան վրա հաւանական է որ պատկանում է այն ժամանակին, երբ Հայերը գաղթեցին Լեհաստան, և յամենայն դէպս եղած է վերոյիշեալ արքայական հրովարտակներից առաջ, որք խաւիանեցին Հայերի սեփական դատաստանական իրաւասութիւնը: Հայոց աւագանիները և հոգեւորականները ունէին նորա մէջ անշուշտ ոչ սակաւ մաս նախկնութիւն: Միմեանց հետեւող յօդուածներից մի քանիսը կապ ունին միմեանց հետ, իսկ ընդհանուր դատաւորութեան մէջ չէ երևում մի որոշ նախագիտութեամբ կարգ: Շատ անգամ Սիգիսմունդ թագաւորի նշանաւոր փոփոխութիւնները մտցրած են յօդուածների մէջ, իսկ դրանք երբ օրէնսգիրքը չէ կորցրած իւր նախկին կերպարանքը:

Այնքան բայելի է որ այս օրէնսգիրքը ոչ միայն Լեմբերգի, այլ և ուրիշ տեղերի (Լեհաստանում) Հայերը ընդունած էին այս երևում է հորոշմից որ նորա ձեռագիր օրինակները գտնուած են զանազան տեղերում: Նորա ձեռք զարդարած և նոյն իսկ Սիգիսմունդ թագաւորից պատրաստած քննարկը հայերէն և լատիներէն լեզուով գտնվում է Տիսոս Զիալիսկի կոմսի մօտ, ինչպէս ասում է պ. Վինցէնց (Վիկենտիոս) Պօլ մեծահռչակ բանաստեղծը:

Սոյն վերոյիշեալ լատիներէն ձեռագիր գտած եմ իսպանող Լեմբերգում: Մէկը, որ ունի 26 (կամ 13 կիսածալ) մագաղաթեայ թերթի միմեանց կաշու վազմով և լայն լուսանայքներով, գտնվում է Լեմբերգի քաղաքային գրիւնարում (արխիւ): Այս գրքի Լեհաստանի թագաւորութեան

շեալ արքայական հրովարտականքից առաջ, որք խափանեցին Հայերի պետական դատաստանական իրաւասութիւնը: Հայոց աւագանիները և հոգևորականները ունէին նոցա մէջ անշուշտ ոչ սակաւ մասնակցութիւն: Միմեանց հետևող յօդուածներից մի քանիսը կապ ունին միմեանց հետ, բայց ընդհանուրի դասաւորութեան մէջ չեն երևում:

Փոխ—քարտուղարի՝ Պրօէմիալ Պետրոս եպիսկոպոսի ստորագրութիւն, ուրեմն բնագրի հետ համեմատած և նոյն ժամանակ պատրաստած ձեռագիրէ, երևի թէ քաղաքային վարչութեան գործադրութեան համար: Սոյն ձեռագրից է արած մեր այս տպագրութիւնը:—Իսկ երկրորդը գտանվում է Լեմբերգի կայսերական և թագ. համալսարանի մատենադարանում և ունի 42 թուահամարած և նմանապէս բոլոր լայնութեամբ գրած թղթի քառածալ թերթ մագաղաթի կազմով. առաջին երեսի վրայ կայ այսպիսի վերնագիր. Statuta juris Armenici per Sigismundum primum Regem Polonie pientissimum approbata et confirmata iussuque ac mandato ejusdem Regiae Majestatis ex lingua illorum nativa in latinum sermonem translata et hic fideliter ex exemplari descripta (Օրէնքներ Հայոց իրաւանց Լեհաստանի բարեպաշտ Սիգիսմունդ առաջին թագաւորից հաւանութիւն ստացած և նորա հրամանով հաստատած, և նորա թագաւորական մեծութեան հրամանով նոցա մայրենի լեզուից լատիներէն թարգմանած և բնագրից ուղիղ ընդօրինակած): Առաջին և երրորդ թերթի վրայ գրուած խօսքերը Conuent. Leopold. Carmelit. discalceat. նշանակում են՝ ձեռագրի տիրոջ անունը, ձեռագրի՝ որ հաղիւ թէ աւելի նոր է քան թէ առաջինը: Սոյն երկրորդ ձեռագրից նշանակուած են այստեղ (ներքև) ծանօթութիւնների մէջ տարբերութիւնները:

1601 թուին Հայոց աւագանիների տնօրէնութեամբ Հայոց օրէնագիրքը թարգմանուեցաւ լեհերէն¹⁾: Այդ թարգմանութիւնը պարունակում է իւր մէջ Լեմբերգի Հայոց պատմութեան վերաբերեալ ուրիշ հատուածների հետ միասին մի կանոնագիրք թղթի վրայ գրուած, որ անշուշտ չէր կարող հանդէս գալ տասնևեօթներորդ դարուց առաջ, գուցէ և աւելի ուշ, որ և գտանվում է Օստրինսկի մատենադարանի կառավարիչ պ. Բէլովսկիու մօտ: Պ. Բէլովսկին մտաբերում է որ տեսել է մինչև տասը օրինակ այդտեսակ ձեռագրի Գալիցիայում և ռուսական Լեհաստանում:

Այբուբենական կարգով դասաւորած մի լեհերէն թարգմանութիւն

1) Իմ վարչավ եղած ժամանակ (1878 թվաբում) շատ որոնեցի այս լեհերէն հրատարակութիւնը թէ արքունի թանգարաններում և մատենադարաններում և թէ մասնաւոր գրավաճառանոցներում, բայց ինձ ամենևին չյաջողեցաւ գտնել գէթ մի օրինակ:

մի որոշ հասնագիծ կամ կարգ: Շատ անգամ Սիգիսմունդ թագաւորի նշանաւոր փոփոխութիւնները մտցրած են յօդուածների մէջ, բայց դորանով օրէնսդիրքը չէ կորցրած իւր նախկին կերպօրանքը: Գերմանացի գիտնականի այս խօսքերից սրազ երևում է որ նա ամենեւին փաղափար չէ ունեցել Միխիթար Գօշի դատաստանագրքի մասին, ապա թէ ոչ՝ նա ուղիղ կասեր որ իւր հրատարակած Լեմբերգի Հայոց Օրէնագիրքը քաղուած է ուղղակի նորանից: Բայց և այնպէս՝ նա անհամեմատ աւելի մօտ է ճշմարտութեան, քան թէ Հ. Ինճիճեանը. նա միայն առաջին վեց դուխն է վերագրում Հայոց թագաւորներին, մինչդեռ սա վերագրում է նոցա ամբողջ օրէնսդիրքը: Բիշօֆը շատ լատ է նկատել որ իւր օրէնսդրքի յօդուածներից շատերը վերցրած են Աստուածաշունչից, բայց ոչ թէ անմիջապէս այնտեղից, ինչպէս նա կարծում է, այլ միջնորդութեամբ Միխիթարի դատաստանագրքի, որը յիրաւի անմիջապէս քաղել է Ս. Գրքից: Եւ թէ մի գերմանացի գիտնականին, որ չգիտէ Հայերէն լեզուն, ներել է անել սխալներ, ամենեւին ներել էր այնպիսի մեծ սխալ անել Հ. Ինճիճեանին, որը յանձն չէ առել մի թեթեւ աշխատութիւն, բնորոշաւ իւրեանց մատենագրարանում եղած, ինչպէս ինքն է վկայում, լատիներէն բնագիրը Միխիթար Գօշի դատաստանագրքի հետ: Այս կողմից ճշմարտութեան աւելի մօտեցաւ և անել յաջողակ կարծիք յայտնեց դոքտոր Գրիգոր Արծրունին (այժմ խմբագրապետ Մշակի), որ համառօտ տեղեկութիւն տալով Հայկական Աշխարհ ամսագրի մէջ Բիշօֆի վերոյիշեալ հրատարակութեան մասին, ապա թէ՛ «Հաւաքողու արժանի աղբիւրից մենք իմացանք, որ մեծ մասով այս օրէնքները քաղուած են XII դարի Հայ հեղինակից, Միխիթար Գօշից գրուած օրէնսդրութիւնից»¹⁾: Թէպէտ Պ. Արծրունին միայն ուրիշն է լսած կարծիքն է հաղորդում, բայց և այնպէս այդ կարծիքը շատ հիմնաւոր է:

Ես բաղդատեցի մի առ մի Բիշօֆի հրատարակած Լեմբերգի Հայոց օրէնսդրքի յօդուածները Գօշի դատաստանագրքի հետ և ահա ինչ երևեցաւ:

1. Առաջին տասը գլխից, որք չունին թուահամարներ, երկ-

Հայոց օրէնսդրքի միատեղութիւն քաղաքային հին դիւանի (արխիւի) ցանկի մէջ: Բայց ես իզուր սրտնայի, ինչպէս և այլ շատ բան:

Իսկ ուրիշներէն թարգմանութեան հեղինակը անգամ չգտայ:

¹⁾ Հայկական Աշխարհ, 1870 թվ., № 5 և 6 (միասին):

րորդը, այն իսկ որ կրում է վերնագիրս՝ «բարեյիշատակ» և բարեացապարտ թէոդի. Թագաւորի Հայոց... և այլն է համառօտ բովանդակութիւն Մխիթարի յառաջաբանութեան չորրորդ զլիւի:

Երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ զլուսները քաղուած են ընդ յառաջաբանութեան վեցերորդ զլիւից:

Վեցերորդ զլուսը քաղուած է յառաջաբանութեան ևօթներորդ զլիւի սկզբից:

Եօթներորդ զլուսը հանած է դատաստանագրքի երկրորդ մասնի ձԱ (101) յօդուածից:

Ութերորդ զլուսը քաղուած է դատաստանագրքի զանազան տեղերից, զորօրինակ, երկրորդ մասնի ՂԸ (98) յօդուածից:

Իններորդ զլուսը աւանդ է դատաստանագրքի Առաջին մասնի ձԻԱ (121) յօդուածից ինչ ինչ փոփոխութիւններով:

Վերջապէս՝ Տասներորդ զլուսը է դատաստանագրքի Առաջին մասնի ձԻԳ (123) յօդուածը շատ սակաւ փոփոխութիւններով:

2. Թուահամարած 124 յօդուածից 4ը հանուած են Մխիթարի Յառաջաբանութիւնից, 4ը դատաստանագրքի Առաջին մասնից, 105 յօդուած երկրորդ մասնից, և միայն 8 յօդուած, որպէս և Առաջին զլուսը՝ տասը անհամար զլիւններից՝ քաղուած են արիշ տեղերից:

Բիշօֆի տետրակի յօդուածները իւրեանց թուահամարներով համապատասխանում են Մխիթարի դատաստանագրքի յօդուածների դասաւորութեան հետեւեալ կերպով:

Բիշօֆ.	Մխիթար ԳՕՀ.	Բիշօֆ.	Մխիթար ԳՕՀ.
1.	Բ. 1)	8.	Թ. 101.
2.	Գ. 57	9.	Ժ. 11.
3.	Դ. 27	10.	ԺԲ. 34
4.	Ե. 27	11.	ԺԳ. 81
5.	Զ. 33	12.	ԺԴ. 44
6.	Է. 12	13.	ԺԵ. 61
7.	Ը. 28	14.	ԺԸ. 84
	38		74

*) Դատաստանագրքի յօդուածների համարները, որք աստղանիշ *) ունին՝ պատկանում են Առաջին մասին, իսկ որք չունին՝ պատկանում երկրորդ մասին:

15. 1. Բառն ժէ. Ժգուր արդարեւ 51. 2. ուրիշ գա ծէ. արդար
 16. 1. արդար 1. Բառն Ժգու արդար 52. 2. արդար արդար արդար
 17. 1. Բառն Ժգու արդար 53. 2. արդար արդար արդար
 18. Իբ. 54. ԿԱ. Բիմի
 19. 1. Բառն արդար Իբ. Ժգու արդար 55. 2. արդար արդար (*)
 20. 2Ե. արդար 56. Ժգու Բառն արդար
 21. 1. Բառն Ժգու արդար 57. 2. արդար արդար
 22. ԻԵ. 58. արդար արդար
 23. արդար Ժգու Բառն արդար 59. արդար արդար
 24. ԻԵ. 60. արդար արդար (101) Բառն
 25. արդար Ժգու Բառն արդար 61. 2. արդար արդար
 26. արդար ԿԱ. (ԲԲ) Ժգու Բառն 62. արդար արդար (*) արդար
 27. արդար արդար Ժգու Բառն արդար 63. 2. արդար արդար
 28. արդար արդար արդար 64. արդար արդար (101) Բառն
 29. արդար արդար արդար 65. Բառն արդար
 30. արդար արդար արդար 66. 2. (ԲԲ) արդար արդար
 31. Բառն արդար ԿԱ. արդար 67. Բառն արդար
 32. արդար արդար արդար 68. արդար արդար
 33. Բառն արդար ԿԱ. արդար 69. արդար արդար
 34. Բառն արդար ԿԱ. արդար 70. արդար արդար
 35. ԽԱ. 71. 2Գ. արդար
 36. արդար արդար արդար 72. արդար արդար
 37. արդար արդար արդար 73. Բառն արդար
 38. ԽԴ. 74. Բառն արդար
 39. արդար արդար 75. արդար արդար
 40. ԽԶ. 76. արդար արդար
 41. ԽԵ. 77. արդար արդար
 42. ԽԸ. 78. արդար արդար
 43. ԽԹ. 79. արդար արդար
 44. ԽԱ. 80. արդար արդար
 45. ԽԲ. 81. արդար արդար
 46. ԽԳ. 82. արդար արդար
 47. ԽԴ. 83. արդար
 48. ԽԵ. 84. արդար
 49. ԽԶ. 85. արդար
 50. ԽԵ. 86. արդար

87.	ձր.	106.	ձր.
88.	ձթ.	107.	Ա. (մի կտոր)
89.	ՂԸ.	108.	} ուրիշ տեղից.
90.	ձԺԱ.	109.	
91.	ԺԹ.	110.	
92.	ձԺԱ.	111.	
93.	ձԺԳ.	112.	
94.	ձԺԵ.	113.	} ուրիշ տեղից.
95.	ձԺԻ.	114.	
96.	ձԺԸ.	115.	
97.	ձԺԹ.	116.	
98.	ձԻ.	117.	
99.	ձԻԱ.	117.	} ուրիշ տեղից.
100.	ձԻԲ.	119.	
101.	ձԻԳ.	120.	} Յառաջ. Զ. (մի մի կտոր).
102.	ձԻԴ.	121.	
103.	ԾԳ. *	122.	ուրիշ տեղից.
104.	ձԻԵ.	123.	Յառաջ. Է. (մի կտոր).
105.	ձԻԶ.	124.	նոյն Ը. (մի կտոր սկզբից):

Ահա այս բոլոր յօդուածներէից մի քանիսը վերցրած են դատաստանագրէից զիւթէ բառ առ բառ, մեծադոյն մասը ենթարկուած է քիչ կամ շատ փոփոխութիւնների, մի քանիսը աւելի համառօտած են և մի քանիս ընդհակառակն աւելի ընդարձակած են: Սոյն փոփոխութիւններից մի մասը արեւ են երևի ինքեանք լեմբէրզի հայերը յարմարեցուցանելով իւրեանց կեանքին, ժամանակին և զրութեան. միւս մասը արեւ է լեհաստանի տէրութիւնը, յարմարեցուցանելով իւր տեղական օրէնքներին, ինչպէս վկայում է և Բիշօֆը ասելով թէ՝ «Հատ անդամ Սիգիսմունդ թագաւորի նշանաւոր փոփոխութիւնները մոցրած են յօդուածների մէջ»: Վերջապէս, Բիշօֆի տետրակի մէջ շատ յօդուածների տակ կան փակագծի մէջ ծանօթութիւններ, որք բացատրում են նոյն յօդուածների զործադրութեան եղանակը, եթէ զործը կամ վէճը պատահի լեհաստանի հայերի և

ուրիշ քրիստոնեաների մէջ: Այդ ծանօթութիւնները թերևս նոյնպէս Սիդիսմունդն է աւելացրել:

Ս'եր բաղդատութեան ճշտութիւնը և նորա վրայ հաստատած մեր կարծիքի ճշմարտութիւնը վերջնական կերպով հաստատելու համար յառաջ բերենք մի քանի յօդուածներ Գօշի Դատաստանագրքից և Բիշօֆի տետրակից:

Մխիթար.

Բիշօֆ.

Մասն Բ. յօդ. Բ.

Յօդուած առաջին. Capitulum primum.

Եթէ իշխանք և այլ Եթէ ոք դուրս կգայ Si quis Regii aut
ի թագաւորական տա- (զանցառնէ) թագաւոր- domini fuerit excess-
նէ յանցաւորք թագա- րի կամ (իւր) տիրոջ ius. contra Regiam
ւորի լիցին, և կամ իրաւունքից ընդդէմ Majestatem aut domi-
այլ նուաստք՝ իշխանի, Արքայական Մեծու- num suum, demere-
րատ դատաստանի է գլխի թեան կամ իւր տի- bitur talis collum,
յանցաւորացն մահու- րոջ, այդպիսին ար- filij vero eius et fra-
գորդիս, և զեղբարս ի ժանի է մահու, իսկ tres locum paternum
ժառանգութիւն նոցա նորա որդիքը և եղ- non obtinebunt prop-
կացուցանել, և մի՛ բայրները չպիտի ստա- ter excessum crimi-
պատճառաւ հարց որ- նան փոխանակ հօր, nosum patris eorum,
ղիք զրկիցին՝ եթէ հա- իւրեանց հօր յանցան- pueri vero bona pa-
մաբարոյք նոցա չիցեն, քի փոխարէնը, և որ- terna non perdunt,
զի իւրաքանչիւր ի մե- դիքը չպիտի կորցնեն si cum patre in tali
ղըս իւր մեռցի, ըստ հայրական գոյքը, եթէ consilio criminoso non
տէրունական հրամա- հօր հետ այդպիսի fuerint, et similiter
նին:

յանցաւոր խորհրդի fratres predicti exces-
մէջ մասնակից չեն ե- soris si vero fuerint
ղել, որպէս և յիշեալ in consilio prefato,
յանցաւորի եղբայրնե- tunc quilibet eorum
րը. իսկ եթէ մասնա- iuxta fac tum pati
կից լինին յիշեալ խոր- debet.

հրդին (յանցանքին),
այն ժամանակ նոցա-
նից ով որ կլինի, գոր-
ծին համեմատ պիտի
պատժուի:

Մասնութ. Երկրորդ.

Յօդ. Երկրորդ.

Capitulum secundum

Ազգան յԱրարչէն Սարգկային Ազգը Humanum genus
եղև մարդկայինս բնո՞ւ. Աստուած ազատ ստեղծեց deus liberum creavit
Թիւն, այլ ծառայել ձեց և արաւ, բայց ու et fecit, verum quia
տէրանց յաղաղակիտո՞ւ րովհետև հարկաւոր են necessarij sunt dominis
յից եղև հոգոյս և ջը իւրեանց տէրերին ծա՞ suis servi ad servien-
լոյ. և յայս ազատ ծա՞ ծառայելու dum propter terram
կարծեմ իրաւաստան, հողի և ջրի համար, et aquam, simile hoc
գին Թողեալ զտէրունին այտոյիս մի օրէնք հայ jus est quando aliquis
ազատէ ուրեք կամենա՞ որ տէրք մի գիւղացի colonus seu R m e t
յիկալ Ստայրս Թէ յայտմ կամ կամ է Թ իւր hro domino suo nic-
ոջ ներքէնք ի խեղճանց տիրոջ՝ ուրիշ տեղ տիւ՝ hil movendo a domi-
նոս բնակատէ գգնա՞ խաղրուի իւր տիրոջեց, no suo ubi vult tran-
ցնայն անդրէն զգնա՞ որտեղ կամի կարող է sire potest, si vero
նալ զկնի. Եւս հոգնա՞ փոխադրուիլ իսկ է Թէ aliquis by dominorum
հոգնա՞ յաղաղակ են որդիք տէրք չէ կամենում istud tollerare nollet
ծնեալք յայտարարեալ Թող տալ այդ, այ՝ scilicet libere emit-
անդ: Եւս յայտարարեալ տիրոջ ազատ կացուցա՞ tere eundem subdi-
նել իւր ստորագրեալը tum suum volens
(ստորունի) կամենալով eundem retinere in
պահել նորան իւր իւ՝ dominio huius modi do-
րաւաստեթեան (իշ՝ mini non fuerint pro-
խանութեան) տակ, այն creati habent liber-
ժամանակ որդիք հօր tatem eundi et se
մահաց յետոյ, է Թէ transferendi sub alios
նորանոյն տիրոջ իշ՝ dominos ubi volue-
խանութեան տակ չեն rint.
ծնուած, ունենալա՞
տուր Թիւն գնալու առ՞
փոխադրուելու որով չ
տէրերի մօտ որտեղ չէ
կամենան:

(1) Կամ է Թ անձանութեան և հաւանական է որ հայերէն լինի, բայց իբրև մի դաւառական բան, իւր հիմնական փոքր ինչ նման է վրացերէն կամ կամ ղ մա (ցձ, յիցնակի, ցձ յձ, ցձ յձ), որ նշանակում է ստորուն, ճորտ: Սակայն, կարելի է որ սա լինի դաւառական բան լեհերէն լեզուի:

Մասն. Բ. Գոր. Դ.

Յօդ. երրորդ.

Capitulum tercium.

Սպանութիւն ի ման- Եթէ մանուկները Si pueri inter se
կողմս եղեալն եթէ որ միմեանց մէջ կռիւ contencionem fece-
սպանն ի վեր քան ըզ արին և մանուկներից rint et unus puero-
ԲԺ (12) ամն է իբր մէկը սպանեց միւսին rum alterum occide-
կատարեալ արին լիցի եթէ սպանուած մա- rit si puer occisus
է քստ անմիջապէս նուկը տասներկու տա- ultra duodecim an-
նեցի. իսկ խոնարհաց բեկանից անց (մեծ) nos habuerit tunc ca-
զայր, որպէս ԺԱ. (11) լինի, այն ժամանակ put debet solvere,
և Ժ. (10) ամենից, պէտք է տուժէ զուխը sicut pro virilis et
կէսն լիցի. իսկ ի վայր ինչպէս մեծ և կատա- integri hominis ca-
քան զԺ (10) րոցներից բեալ մարդու զլիս pite. si vero ille oc-
մի լիցի մասն: Եթէ զի համար. իսկ եթէ սպա- cisus puer habuerit
թէ պէտ յայլ յամ- նուած մանուկը լինի minus quam duode-
ցանս քան զԺԵ (15) տասներկու տարեկանից cim annos, hoc est de-
ի խոնարհ հրամայէ պակաս, այսինքն, տասը cem vel undecim,
զմեղս մանկութեան մի կամ տասնումէկ տա- tunc pro capite ejus
լիշէ կանոնք (այսին- բեկան, այն ժամանակ medietas capitis sol-
քըն կանոնք հրամա- նորա համար պէտք է vi debet, si vero puer
լին), այլ յաղաղա ա- վճարէ տուգանքի կէսը. occisus habuerit mi-
բեան. այդպէս իրաւու- իսկ եթէ սպանուած nus quam decem an-
նըս համարեցաք. և մանուկը լինի տասը տա- nos, tunc tercia pars
թէ պէտքն աւ յամե- բեկանից փոքր, այն ժա- capitis solvi debet.
նայն դատաստանս ի մանակ տուգանքի եր- si vero puer habens
տեղիս տեղիս կարծի բորդ մասը պէտք է վճա- quindecim annos fue-
արտաքոյ կանոնացու- ը: Իսկ եթէ մանուկը rit homicida et exces-
ընդդէմ, որպէս արանց տասնուհինգ տարեկան serit contra statutum
և կանանց ի դատաս- լինելով կատարից մար- istud, tunc pro ca-
տանս, սակայն ի քըն- դասպանութիւն և գոր- pite integro solutione m
նութենէ վարդապե- ծեց ընդդէմ սոյն կա- faciet amicis illius oc-
տաց զլիշատակն ու- նոնին, այն ժամանակ cisi, sicut superius
նելով համարձակեցաք: ամբողջ զլիս համար scriptum est.

պիտի վճարէ տուգանքը

սպանուածի բարեկամ

ներին, ինչպէս վերը

գրուած է:

Մասն Բ. Եօդ. ԻԲ. Զօդ. տասնևութերորդ. Capitulum decimum
octavum.

Եթէ գնիցէ որ ծա- Եթէ մի Հայ գնէ Si aliquis Arme-
նաց աշխատողի և կամ ծառայ կամ աղախին nus emerit servum
աղախին, եթէ յանձն Հեթանոսներ և այդ vel ancillas serviles
առնուն մկրտիլ ընդ ծառաները (սարուկ paganos istique servi
փրկանօք լիցին, զնոյ ները) իւրեանց ծա- tempore servitutis eo-
չափ ծառայեալք՝ աշխու թեան ժամանակ rum Baptismi sancti
վատք լիցին. ապա թէ ընդունին սուրբ մկր- sacramenta suscepe-
ոչ կամիցին (տեաքք)՝ տու թեան խորհուրդը, rint, tunc talimodo hu-
վաճառել իշխան լիցին, այն ժամանակ այդպիսի jus modi servi debent
այլ մի յաղաղս ինչ պով դոյնպիսի ծառա- esse liberi a servitute
աղատելոյ Հեղգասցին ները պիտի լինին ա- tanquam pecunias pro
ի մկրտել իսկ մկրտե- վատ ծառայութիւնից, eis datas emerentur.
լոցն աղատիլ և կամ որպէս թէ նոքա վճա- si vero tales servi
նչ, նոյն լիցին որպէս ի բեցին իւրեանց Համար utriusque sexus paga-
բնէ քրիստոնէից, նմա- տուած փողը. իսկ եթէ ni sacrum baptismum
նապէս և աղախնաց, այդպիսի Հեթանոս suscipere noluerint,
ծառաները երկու սեռի tunc in isto casu do-
ևս սուրբ մկրտութիւն minus eorum pleni-
ընդունել չկամեան, potens erit, ipsos ad
այն ժամանակ այդպիսի placitum suum ven-
դէպքում նոցա տէրը dere cui voluerit.

ունի լիակատար իրա-
ւունք վաճառել նոցա
իւր ուղեցածին պէս
ուժոր կամենայ:

Մասն Բ. Եօդ. ԼԵ. Զօդ. երեսունևմերորդ. Capitulum tricesi-
mum primum.

Եթէ Հարկանիցէ Եթէ եղբ սպանէ Si bos occiderit
ցուլ զիով կամ զոչ- կով կամ ուրիշ եղ- vaccam aut aliud ju-
խար կամ զինչ այս- ջիւրաւոր անասուն կամ mentum cornutum
պիտի և սպանանիցէ, ոչխար և տէրը չգիտէր vel arietem et hos-
իբր զի ոչ գիտէր (տէ- նոյն կզի բնութիւնը, pes nesciverat con-
րըն) զցուլն Հարկանող՝ այն ժամանակ նոյն սպա- suetudinem ejusdem

զկէն զնոյն տուգանես նուաճ անասունի գնի bovis tunc medieta-
 ցի. և փոքրագոյն կենս կէսը պիտի վճարէ, իսկ tem precij illius ani-
 դանին սպանեալն՝ իւր եթէ այդպիսի (սպա- malis occisi solvere
 բուժ տեսնեն լիցի, նուաճ) անասունը փոքր debet. si vero tale ju-
 իսկ մեծն բաժանիցի լինի, այն ժամանակ mentum parvum fuc-
 յորժամ զոյգ զգինն նորա համար ոչինչ rit, tunc pro tali ni-
 ունիցին և վաճառիցի չպիտի վճարէ. իսկ եթէ chil solvi debet, si
 հարկանողն: իսկ եթէ մեծ անասուն սպանուի vero magnum pecus
 բողոքեալ իցէ և չլիցի եղից, այն ժամանակ occisum per bovem
 ի միջոյ բարձեալ զբո- այդպիսի սպանուած fuerit, tunc tale pe-
 վանդակն տուգանեսցի: անասունը պիտի վա- cus occisum vendi
 նոյն լիցի և յանուր- ճառուի և փողը նորա, debet et pecunie illi
 բըսն, այսինքն, ի բեռ- որոց պատկանում են quorum pecora fue-
 նակիրսն: անասունները, հաւա- rint equaliter inter se
 սոր պիտի բաժանեն parcientur. Si vero
 իւրեանց մէջ: իսկ եթէ scivit illius bovis in-
 գիտէր նոյն կատարի domiti consuetudinem
 (անսանձ) եղի վնասա- nocivam et non alie-
 կար սովորութիւնը և navit a se, tunc in-
 չհեռացրեց իւր մօտից, tegrum valorem pro
 այն ժամանակ պիտի occiso jumento per-
 վճարէ սպանուած ա- solvet, ita Jus dic-
 նասունի ամբողջ գինը. tat.

այդպէս է հրամայում

օրէնքը:

Մասն Բ. Եօդ. 25.

Յօդ. վաթսունևինն-
 րորդ.

Capitulum sexagesi-
 mum nonum.

Եւ եթէ անուշոյն Եթէ ոմն նոր կին Si aliquis noviter
 ոք կին նորոգ, մի մնոցէ առնէ, այդպիսին չպիտի uxorem duxerit, tali
 ի պատերազմ և մի՛ գնայ պատերազմ որ non licebit ad bellum
 անկցին ի վրայ նորա նորան այնտեղ ոչինչ proficisci, propterea
 և մի՛ ինչ իրք, ան- անբաղդութիւն և վնաս ne sibi ibi aliquid ad-
 պարտ լիցի, ի տան իւր չպատահի, ուստի այդ- versi et nocivi contin-
 բում ուրախ արասցէ պիտի նոր պսակուածին gat, ideo talem novi-
 զկին իւր զոր էառ: օրէնքը ազատում է պա- ter uxoratum jus a

Մարդասէր է Աստուած, տերազմից, որ իւր նոր bello liberat, ut cum կամի զի մի՛ անկեալ ի ամուսնացած կնոջ հետ sua uxore nova spon- պատերազմին՝ սուգ լինի ուրախանայ իւր տան sa gaudeat in domo տարածամ, յաղաքս ու մէջ, որովհետեւ Աստ- sua. pauperes enim րոյ անմեղադրելէն մի- ուած սիրում է աղ- deus diligit et non անգամայն, կամ ամ քատներին (ժողովուր- sinit deus ut in eorum բարտաւանեալ յանդ- զին) և չէ թողնում domo ita cito post գնի ի ճակատել և կամ Աստուած որ նոյաւտան novas nuptias aliquid երկրայի զանգիտեալ: մէջ նոր հարսանիքից novi molestie tristi- Այս իրաւունս պահե- յետոյ այդպէս շուտով tieque emergat, ideo լի է զօրավարաց առ մի նոր տարաբախտու- tali novo uxorio nul- զօրս: թիւն և արտմութիւն lus imputare debet.

պատահի, ուստի այդ-

պիսի նոր ամուսինը ոչ

ոք չպիտի հաշուէ (զօր-

քի համար):

Ահա այսպէս ուրեմն աներկբայելի է որ՝ Լեհաստանի հայերը ներկայացրին նոյն երկրի տէրութեան ի հաստատութիւն ոչ թէ մի հին հայկական օրէնսգիրք, այլ Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքից մի քաղուածք, առաւելապէս նորա Նրկրորդ մասնից, այսինքն աշխարհական օրէնքներից: Դժուար չէ կարծել որ՝ նոյա ձեռքին կա- յին այդ Դատաստանագրքի օրինակները, որովհետեւ ինչպէս կտես- նենք փոքր ինչ յետոյ՝ Մխիթարը սկսեց գրել այն 1184 թուին և ինքն մեռաւ 1213 թ., իսկ Զարմաղան խանը աւերեց Անին 1239 թուին, որից յետոյ հայերը գաղթեցին մեծ քանակութեամբ իւ- րեանց հայրենիքից զանազան կողմեր, որպէս և դէպի Լեհաստան: Եւ որովհետեւ Կաղիմիր թագաւորը միայն 1350 թուականներին պար- գեւեց իւր հպատակ հայերին ինքնավարութեան զանազան արտօնու- թիւններ, իսկ Սիգիսմունդը հաստատեց նոյա ինքնավարութեան օրէնսգիրքը 1519 թուին, հայերը կարող էին կամ իւրեանց հետ տարած ունենալ Գօշի Դատաստանագրքի օրինակները, կամ յետոյ պատահամբ ձեռք բերել, և կամ՝ երբ տէրութիւնը պատուիրեց նոյա ներկայացնել իւրեանց ազգային օրէնսգիրքը՝ նոքա որոնեցին և գտան այն: Իսկ ինչ վերաբերվում է այն հարցմունքին թէ՛ ապա ուրեմն ճրտեղից են մտած Լեմբերգի հայերի օրէնսգրքի մէջ հայոց Յովհաննէս և Թէոդ (?) թագաւորների անունները, քանի որ դոքա

յեն յիշած Դատաստանագրքի մէջ և ի՞նչու նոքա կեղծեցին և ուղիղ Հայտնեցին թէ՛ իւրեանց ներկայացրած օրէնսգիրքը քաղուած է Մխիթարի Դատաստանագրքից, առ այս կարելի է տալ հետեւեալ պատասխանը. հայերը կարող էին հարկաւոր համարել կեղծել փոքր ինչ գործը և իւրեանց օրէնսգիրքը սքօղել հայոց թագաւորների անուններով, վախենալով որ՝ չեցէ թէ այլապէս տէրութիւնը չը հաստատէր, մանաւանդ որ Լեմբերգի և Լեհաստանի ուրիշ քաղաքների տեղական վարչութիւնները ինչպէս վկայում է Միգիսմունդը իւր հրովարտակի մէջ և Բիշօֆը իւր վերոյբերեալ յառաջաբանութեան մէջ, վիճում էին նոցա հետ նոցա արտօնութիւնների մասին և աշխատում էին խափանել նոցա ինքնավարութիւնը:

Մի այդպիսի կեղծումն զիտակցաբար կամ անզիտակցաբար պատահեցաւ և ուրիշ անգամ: Երբ Ռուսաց կատարինէ կայսրուհին հաստատեց հայերի համար Նոր Նախիջևան քաղաքը Դօն գետի մօտ և կամենալով պարգևել նոցա, որպէս պարգևուած էր և Հաշտարխանի հայերին, ինքնավարութեան արտօնութիւնները հայկական օրէնքներով պահանջեց նոցանից կազմել մի խմբագրութիւն կամ ժողովածու իւրեանց հին ազգային օրէնքների և իրաւաբանական աւանդութիւնների, նոքա թարգմանեցին Լատիներէնից յունաց Յունտինիանոս կայսեր օրէնքներից շատ յօդուածներ և թեթեւ փոփոխութիւններով յարմարեցնելով իւրեանց վարք և բարքին և մի քանի նոր յօդուածներ աւելացնելով ներկայացրին հանդերձ ռուսերէն թարգմանութեան տէրութեան ի հաստատութիւն իբրեւ հայոց օրէնսգիրք կամ դատաստանագիրք, և տէրութիւնը հաստատեց այն: Այդ Դատաստանագրքի մէջ, որը ձեռագիր է և պահպանվում է այժմ Նոր Նախիջևանի քաղաքային վարչութեան գիւանում (արխիվ) ¹⁾ կայ սկզբից բաւական ընդարձակ յառաջաբան պրոլոգով և տեղ տեղ աղաւաղած ոճով, ուր ի միջի այլոց ասած է այսպէս:

«Նախ թէ որպիսի մատենաց ²⁾ գրեցաք զսոյնս և՛ որպիսի վաղնջական սովորութեանց. զիտելի է զի օգոստաւիանու և բարեպաշ-

¹⁾ Պ. Բժիշկ Սահակ Աւաջալեանցը, Նոր Նախիջևանի ներկայ քաղաքագլուխը միջոց տուաւ ինձ մանրամասնօրէն ծանօթանալ այդ դատաստանագրքի հետ, վստահորոյ իմ խորին շնորհակալութիւնս յայտնում եմ յիշաւ մեծապատիւ պարոնին:

²⁾ Ես արտագրում եմ յառաջաբանի տողերը բառառբառ անփոփոխ թողնելով նորա քերականական թերութիւնները:

տօն կայսրն Յուստինիանոս ժողովեաց զնախնի թագաւորաց և կայսե-
րաց հրովարտական և քաղաքական օրինաց կացուցմունս, որպիսիք
էին զմեծին Կոստանդիանոսի, Թէոդորոսի, Լէոնի, Արկադեայ, Հո-
նօրեայ, Զենոնի, Անաստասեայ, Մարտինիքայ, Գրացիանոսի, և այլ
մեծազօր թագաւորացն, և ի մի վայր հաւաքեալ ինքնին կայսերա-
կան վեհանձնութեամբն վերահասու եղեալ զթերին լրացուցանելով
հաստատեաց լիակատար և ամբողջ դատաստանագիրք, և հրամայեաց ա-
մենայն ազգաց և զաւառաց, որք կային ենթ հրամանի իւրոյ վարիլ
նովաւ զամենայն իրաւունս և դատաստանս առանց զանցառութեանս
եւ նոյն դատաստանագիրքն հրովարտակաւ առաքէ
զերկիրն Հայոց զի նովաւ վարեացին զամենայն ի-
րաւունս և դատաստանս, որ և ընկալեալ Հայոց
զդատաստանագիրն՝ արարին նովաւ իրաւունս և դա-
տաստանս ցորքան գոյր տէրութիւն և իշխանու-
թիւն Հայոց մինչև ի ժամանակս ճիգս ¹⁾:

«Երկրորդ՝ զոր աղագաւ վերոյդրեցեալ մատեանն իրաւանց ոչ է
ծանօթ ինքեանց Հայոց և ոչ զիտեն ամենեքին: Առ այս զիտելի է
զի ցորքան կայր տէրութիւն և իշխանութիւն Հայոց, յորում ժա-
մանակի վարեցեալ լինիւր սովաւ ամենայն գործս իւրեանց, յայնժամ
ծանօթ էր ամենեցուն և զիտէին ամենեքեան. իսկ յորժամ զաղա-
րեցաւ իշխանութիւն և տէրութիւն Հայոց և անկան Հայք ընդ
լծով ծառայութեան այլազգաց և եղև ցիր և ցան ի զանազան կող-
մանս երկրի, այնուհետև..... և այլն:

«Երրորդ, այնոքիկ Հայք որք բնակին ի ներքոյ իշխանութեան
Պարսից ի Մեծն Հայաստան և ի կողմանս Պարսկաստանի, մանաւանդ
բնակիչք արքայանիստ քաղաքին Շօշայ, այսինքն, Ասպահանայ, Թէ-
պէտ ունին ազատութիւն վարելոյ զգործս իրաւանց ըստ Հայոց կա-
նոնաց ի ամենայն պատահմունս բացի արևան դատաստանի, սակայն
նոքա ևս ոչ վարին դատաստանադրով..... Սակայն ի մէջ նոցին
Առաջնորդք եկեղեցւոյ և գլխականք նոցա և այնոքիկ, որք վասն

¹⁾ Այս նոր և տարօրինակ պատմական տեղեկութիւնը հաստատու-
թիւն չէ գտնում մեր պատմադրութիւններէից և ոչ մէկի մէջ. իսկ Մխի-
թարի դատաստանագրքի մի քանի օրինակների վերջում եղած քաղուածք-
ների մասին, որք համաձայն Յուստինիանոսի և այլ կայսրների օրէնքնե-
րից, բացառութիւն կտաւ փոքր ինչ յետոյ:

գործոյ վաճառականութեան շրջին յերկիրն քրիստոնէից, գիտեն իչ միայն զոյն դատաստանական մատենից ամենայն ազգաց քրիստոնէից, այլ և յատկապէս տեղեակք են դատաստանագրքէն Հայոց և բազումք ի նոցանէ պահեն զնոյնն:

«Եւ որքան աճեցան և յաւելան բնակիչքն յազգէ Հայոց յերկիրն Ռուստաց, այնքան ևս զօրացաւ և ծաւալեալ փայլեցաւ առ ռատ մարդասիրութիւն և պայելութիւն ողորմածագունեղ կայսերացն առ ազգն ի ամենայն պատահմունս, մանաւանդ այնու զոր յամի տեսուն 1763 և 24-երորդ աւուր յամենան սեպտեմբերի ամենաողորմածագունեղ և հզօրագունեղ կայսրուհի Եկտերինէ Ալէքսէովնայն ինքնակալուհին ամենայն ռուստաց շնորհաց հրովարտակ կայսերական զի Հայք ուր ուրեք բնակեալ կան վասն ազօթից և պաշտաման կրօնից իւրեանց շինեցին եկեղեցի որքան հարկաւոր իցէ.....

«Եւ քանզի ի բազմանալ Հայոց յերկիրն Ռուստաց անցեալ յամի տեսուն 1746 և օթնուտասներորդ յամենան սեպտեմբերի ի կառավարութենէ Սինաթի ըստ խնդրոյ ազգին Հայոց հրամայեցեալ եղև հաստատել ի քաղաքն Աստրախան յատուկ իրաւարան վասն Հայոց ազգի և հսովմէացեոց կրօնիւքն կաթողիկոց, յոր դատաւորք ընտրեցին ի հասարակութենէ նոցին և արասցին իրաւունս ըստ Հայոց կանոնաց որպէս և հաստատեալ եղև և կոյ մինչև ցայժմ: Եւ նոյն ազատութիւն ևս քան զիս հաստատեաց ամենապայծառ և ողորմածագունեղ կայսրուհի Եկտերինէ Ալէքսէովնայն ինքնակալուհին ամենայն ռուստաց անցեալ յամի տեսուն 1765 երեքտասներորդում յամենան յունվարի կայսերական սեփական ձեռքն ստորագրելով զի թողեալ լինցի ազգին Հայոց վարել զիրաւունս ըստ օրինաց իւրեանց.....

«Յօժարութիւն յանձին կալաք աշխատել և գաղափարել զայս մատենան իրաւանց ի դատաստանական մատենէ բարեպաշտ կայսերն Յուստիանոսի (Յուստինիանոսի): Եւ թէ զոր ազագաւ ոչ համարեցաք բաւական վարիլ հին գրեցելովքն այլ նոր ի նորոյ դաւադարեցաք ի նմանէ: Առ այս գիտելի է նախ զի օրինակք դատաստանագրքին կայսերն Յուստինիանոսի զոր աստ գտան իւր Հայոց լեզուաւն որք էին գրչազիր չորք զիրք ի բազում բանս էին անհամեմատ միմեանց և ոչ էին ամբողջ այլ պաւստոտեալ և իբր թէ ի յասն մատենց մի մասն հազիւ մնացեալ... վասն այսորիկ մեք բազում հեռեւողութիւն գործածելով գաւաք զբուն դա-

տատանադիրք կայսերն Յուստինիանոսի տպեցեալ
լաթին լեզուաւ և թարգմանեցաք ինման է զմատենս
զայս երկար ժամանակ աշխատու թիւն կրելով յ¹⁾։

¹⁾ Ձեռագիր դատաստանագիրք Ն. Նախիջևանի, յառաջաք. եր. 1, 2, 3, 6, 7 և 8։ Այս դատաստանագիրքը ներկայացնում է մեծադիր Աստուածաշունչի չափով մի ձեռագիր կազմած և հաստ թղթի վրայ գրած. երեսը բաժանած է երկու էջ և վայելչագրութիւնը թէև հաստագիր, բաւական զեղեցիկ է։ Դատաստանագիրքը բաժանուած է երեք մասն. առաջին մասն ունի 23 գլուխ և 956 յօդուած, երկրորդ մասն ունի 15 գլուխ և 103 յօդուած, և երրորդ մասն ունի 14 գլուխ և 88 յօդուած. ուրեմն բոլոր Դատաստանագիրքը ունի 1147 յօդուած։ Առաջին մասնի և ընդ նմին ամբողջ Դատաստանագրքի վերնագիրն է՝ Դատաստանական սահմանադրութիւն բարեպաշտ կայսերն Յուստինիանոսի. երկրորդ մասնի վերնագիրն է՝ Յաղագս պարտաւորութեան դատաւորաց. դատաստանական պաշտօնէից և այլ դատաստանական կարգաց. իսկ երրորդ մասնի է՝ վասն կիրառութեան դատաստանական գործոց։ Հայերէն ընդգիրը ունի և ռուսերէն թարգմանութիւն, բայց հասցրած է մինչև առաջին մասնի 13 գլուխը. ձեռագիրը չէ կազմած, ձեռքը վատ է և չատտեղ ջնջուածներ ունի, բայց թարգմանութեան ոճը բավական հմուտ է և լաւ։ Թէ ամբողջ Դատաստանագիրքը չէ քաղուած Յուստինիանոսի օրէնքներից, այլ շատ յօդուածներ աւելացրած են ուրիշ տեղերից կամ նոր շարադրած, այդ երևում է նոյն իսկ գլուխների ցանկից և յօդուածների խմբաւոր. օրինակի համար մէջ բերենք մի յօդուած. եթէ մահատական կամ հրէայ ըմբռնեցէ զսք ի քրիստոնէից և բռնութեամբ թլփատեցէ զնա ընդ նմա ևս վարեցի որպէս վերոյ ի համարն 65 գրեցեալ է վասն ներքինեցուման (այսինքն՝ երրորդ մասն ընչից տուգանք, ձաղկեսի և յաքսորս 10 տարի) (մասն Ա., գլ 12, յօդ. 66.)։ Երկրորդ է. որ. Յուստինիանոսի ժամանակ մահմետականութիւնը դեռ ամենեկին չկար, որովհետև նա վախճանուեցաւ 565 թ., իսկ մահմետը ծնուեցաւ 571 թ.։ Դատաստանագրքի մէջ և մանաւանդ երկրորդ և երրորդ մասնում պարզ երևում են ռուսական օրէնքների ազդեցութիւնը։ մինչև անգամ ռուսերէն բառեր կան մտած։ Յանկացողների համար դնում ենք այստեղ Դատաստանագրքի ցանկը՝

Մ Ա Ս Ն Ա.

- ԴԼ. 1. վասն հայհոյութեան ընդդէմ Աստուծոյ և արհամարհողացն զՍ. եկեղեցի 8 յօդուած։
» 2. վասն քրեական մեղաց, այսինքն ապստամբութեան ընդդէմ արք. մեծութեան 22 »

Այն խօսքերից, որ իրամամբ փոքր ինչ ընդարձակօրէն քաղեցինք, պարզ երևում է, որ Ն. Նախիջևանի հայերը ներկայացրին ռուս տէրութեան իբրև հայկական հին օրէնքներ և դատաստանական աւանդութիւններ մի այնպիսի օրէնագիրք կամ դատաստանագիրք, որոյ յօդուածների մեծագոյն մասն թարգմանուած էր Յուսիւնիանոսի օրէնքներից: Ն. դարմանալին այն է որ տէրութիւնը, պարզ տեսնելով թէ ինչ աղբիւրից է քաղած բոլոր դատաստանագիրքը,

Գլ. 3. Վասն պարտականութեան	40
» 4. Վասն սանադի	22
» 5. Վասն ձեռաց սանադից	8
» 6. Վասն գրավառութեան	19
» 7. Վասն երաշխանորութեան	17
» 8. Վասն տղոսեաց	18
» 9. Վասն կտակի և ժառանգութեան	77
» 10. Վասն հողաբարձութեան	26
» 11. Վասն ծառայից գնելոց	50
» 12. Վասն զոդութեան և աւաղակութեան	73
» 13. Վասն պատժոց	109
» 14. Վասն վաճառականութեան	36
» 15. Վասն վաճառականութեան կարգաց	178
» 16. Վասն վճառահատական իրաւանց	25
» 17. Վասն ստանալոյ գնդեորդի	12
» 18. Վասն բաժանման որդւոյ ի հօրէ	8
» 19. Վասն բաժանման եղբարց	12
» 20. Վասն նշանի	9
» 21. Վասն բաժանման ամուսնացելոց	10
» 22. Վասն կանոնաւոր շինուածոց	26
» 23. Վասն իրաւանց	109

Մ Ա Ս Ն Բ.

Գլ. 1. Վասն դատաստանակ. անձանց	2
» 2. Վասն դատաւորաց	30
» 3. Վասն վերահասու—լինելոց գործոց	15
» 4. Վասն դատաստանի բացորոշեալ տեղեաց	5
» 5. Վասն ատենադիրի	7
» 6. Վասն օրինակողի	3
» 7. Վասն թարգմանչի	3
» 8. Վասն մտանելոյ յատեան դատաստանչի	

Հաստատեց այն իբրև Հայոց օրէնքներ: Եւ Ն. Նախիջևանը կառավարվում էր իւր այդ կեղծեալ Հայկական դատաստանագրքով, որի մէջ աւելի քիչ բան կայ Հայկական, քան թէ Ղեմըէրզլի Հայերի օրէնագրքի մէջ, զրեթէ մի դար մինչև 1869 թ., երբ տէրութեան նոր օրէնքի պօրութեամբ փակուեցաւ Հայոց Մագիստրատը և բացուեցան սովորական դատարաններ և այլ պետական հաստատութիւններ ¹⁾: Ուրեմն, եթէ Ն. Նախիջևանի և Աստրա-

Գլ.	9. վասն դատելի աւուրց	3 յօդ.
»	10. վասն ծածուկ պահելոյ զդատաստանական գրեանան	5 »
»	11. վասն ըստ առ ւստի	14 »
»	12. վասն ատենապետի	3 »
»	13. վասն գրքարանի	1 »
»	14. վասն բանտապետի	5 »
»	15. վասն դատաստանական պաշտօնէից	3 »

Մ Ա Ս Ն Գ.

Գլ.	1. վասն իրաւանց և դատաստանի	2 յօդուած
»	2. վասն գատախազի	3 »
»	3. վասն պատասխանողի	6 »
»	4. վասն տալոյ ժամանակ պատասխանողին	5 »
»	5. վասն փոխանորդ կարգելոյ	9 »
»	6. վասն արդի	8 »
»	7. վասն պատասխանւոյ	2 »
»	8. վասն ապացուցութեան	4 »
»	9. վասն յանձնառութեան	3 »
»	10. վասն վկայից	7 »
»	11. վասն գրով վկայութեանց	5 »
»	12. վասն երդման	8 »
»	13. վասն հարցման և հարկանելոյ	9 »
»	14. վասն կարգաւորութեան	7 »

¹⁾ Մի ուսն հեղինակ՝ Ալէքսէեզ (Алексеѣв), հրատարակեց 1870 թովն մի փոքրիկ աշխատասիրութիւն՝ վերնագրովն Армянскій Судебник (Հայոց Դատաստանագիրք), Դա Է Ն. Նախիջևանի Դատաստանագիրքը՝ Հեղինակը իւր յառաջաբանութեան մէջ նշում է թէ՛ Նոր Նախիջևանի հայերը 1769 թ. Ապրիլի 30-ին Ներկայացրին Սենատոր Շախմատովին, որ կայսերական հրամանով բացում էր Օթէսնայի դատաստանական շրջանում (որին պատկանում էր դատաստանական գործերի համար և Նոր Նախիջևանը) նոր դատարաններ՝ փակում էր հերբը, որոց մէջ և Ն. Նախիջևանի Մագիստրատը) իւրեանց հայկական օրէնագրքի

խանի հայերը թարգմանելով Յուստինիանոս կայսեր օրէնագրքի մեծ մասը՝ կոչեցին այն որևիցէ պատճառով հայկական օրէնագիրք և ներկայացրին ռուս տէրութեան, և նա հաստատեց այն իբրև արդարև մի հայոց օրէնագիրք, ինչ զարմանք՝ եթէ Ղեմբերգի հայերը նոյնպէս կոչեցին իւրեանց օրէնագիրքը հայոց թագաւորների օրէնագիրք, և Ղեհաստանի տէրութիւնը ընդունեց այն իբրև այդպիսի և հաստատեց: Նոքա ի հարկէ աւելի իրաւունք ունէին այդպէս վարուելու, որովհետև նախ՝ նոցանից կամենում էին խել իւրեանց սրտօնութիւնները, երկրորդ՝ նոքա քաղել էին իւրեանց օրէնքները մի հայկական դատաստանագրքից, այն ևս առաւելապէս նորա երկրորդ մասնից, ուր աշխարհական օրէնքներն են ամփոփած, երրորդ՝ նոցա ձեռքին կարող էր լինել Մխիթարի դատաստանագրքի մի այնպիսի օրինակ, որից պարզ չէր երևում թէ ով է գրքի հեղինակը և ուստի նոքա հեշտութեամբ կարող էին կարծել թէ այդ հին թագաւորական օրէնագիրք է, և չորրորդ՝ նոքա կարող էին մտածել որ Մխիթարը իւր երկրորդ մասը քաղել է հին թագաւորական օրէնքներից, մանաւանդ որ նոյն մասնի առաջին և երկրորդ յօդուածների մէջ խօսվում է նաև թագաւորական իրաւունքների վրայ:

Վերջացնելով մեր միջանկեալ խօսքը Ղեհաստանի հայերի ազգային օրէնքների և Գօշի դատաստանագրքի մէջ եղած յարաբերութեան մասին, պէտք է աւելացնենք որ՝ Պատմութիւն հայերէն դպրութեանց գրքի մէջ հեղինակը, խօսելով Մխիթարի դատաստանագրքի վրայ ասում է. «Չեւագրաց մէջ երբեմն համառօտած ալ կգտնանք աս գիրքս ըստ պիտոյից տեղւոյն. ինչպէս Անւոյ գաղթականքն ալ ի Ղեհա՝ թարգմաներ են թաթարերէն և լատիներէն. հոգինս տպագրուեցաւ մօտերս ի

ռսերէն թարգմանութիւնը չքեղ կազմով: Իսկ շարադրութեան մէջ Ղեղինակը համառօտ քննութիւն է անում և քաղուածօրէն յառաջ է բերում մի քանի յօդուածներ Դատաստանագրքից, առաւելապէս քաղաքային իրաւունքների մասին: Թէպէտ պ. Ալեքսեւիլը շատ լաւ տեսնում է, որ այդ Դատաստանագրքի մեծագոյն մասը թարգմանած է Յուստինիանոսի օրէնքներից, ինչպէս ինքը իւր ծանօթութիւնների մէջ ցուցանում է նաև համապատասխանող յօդուածները նորա Օրէնագրքից, բայց և այնպէս կոչում է նորան Հայոց Դատաստանագիրք, թերևս այն պատճառով որ Նախիջևանի հայերը գործածում էին նորան իբրև իւրեանց օրէնագիրք:

վիէնա¹⁾։ Վերջին խօսքերով հեղինակը ակնարկում է երևի Յիշօ՞Յի վերոյիշեալ հրատարակութիւնը։ Բացի սորանից հեղինակը շատ մօտ է ճշմարտութեան. նա ուղղակի ասում է թէ Լեհաստանի հայերը թաքման են ցիւն թաթարերէն և լատիններէն Միթարի դատաստանագիրքը, և ոչ թէ ունէին իւրեանց հետ Բագրատունեաց թագաւորներից մնացած հայկական օրէնագիրք, ինչպէս սխալ են թաղրելէր, կրկնում ենք, Հ. Ինճիճեանը։

Իսկ ինչ վերաբերվում է թաթարերէն թարգմանութեան՝ ես պէտք է ասեմ որ Լեհաստանի հայերը հաղիւ թէ հարկաւորութիւն ունէին թարգմանել Գօշի դատաստանագիրքը թաթարերէն, վասն զի նոցա զաղծելու ժամանակ Հայաստանում թաթարի լեզուն դեռ այնքան չէր տարածուած որ, նոքա իւրեանց հետ տարած լինէին այդ բարբաւը, Ասորախանի երկրում նոքա քիչ մնացին որ՝ այնտեղ սովորած լինէին, իսկ Լեհաստանում եթէ իւրեանց մայրենի լեզուն մոռացելէին, առաւել ևս շուտով պիտի մոռանային թաթարերէնը, ըստ որում Լեհաստանում այդ լեզուն չէր տարածուած և չունէր զործածութիւն։ Ընդհակառակն, թաթարերէն թարգմանելու հարկաւորութիւնը կարող էին ունենալ Ղրիմու թերակղզին զաղծած հայերը, վասն զի այնտեղ՝ նոքա՝ նախ՝ թաթարի խաների իշխանութեան տակն էին և երկրորդ՝ մոռանալով մայրենի լեզուն խօսում էին թաթարերէն։ Շատ կարելի է որ՝ ինչպէս Լեհաստանի տէրութիւնը և յետոյ Ռուսաստանի տէրութիւնը պահանջեցին իւրեանց հպատակ հայերից նոցա ազգային օրէնքները և հաստատեցին, նոյնպէս պահանջեց Ղրիմու թաթարի տէրութիւնը իւր հպատակ հայերից նոյնը, ուստի նոքա պիտի թարգմանէին թաթարերէն։ Այս վերահաստատվում է նաև նորանով որ թաթարերէն թարգմանած դատաստանագրքի օրինակները ունին յատկապէս Ղրիմու, և ոչ թէ Ասորախանի կամ ուրիշ տեղերի թաթարական լեզուի ոճը։ Այսպէս զորօրինակ ես գտայ 1877 թ. Փարիզի ազգային մատենադարանի մէջ ուրիշ հայերէն ձեռագրների հետ²⁾ մի ութածալ կազմած

¹⁾ Պատմութիւն հայերէն գպրութեանց, Վիէնա, 1865 թ. եր. 566.

²⁾ Տես իմ յօդուածը Փարիզի հայերէն ձեռագրների մասին, Արարատ, Փետրվար, 1878 ամի։

ձեռագիր ընդ № 40 հայերէն գրերով և թաթարերէն բառերով²⁾։ Այլ էր մի քնդուած օրէն թարգմանութիւն Գօշի դատաստանագրքից և ունէր այսպիսի վերնագիր, Դատաստանագիրք Հայոց Լեմբերգի։ Ձեռագրի սկզբում գրած էր Մխիթարի յառաջաբանութեան տասը գլխի թարգմանութիւնը, յետոյ հաստատական հրովարտակ Սիգիսմունդ թագաւորի 1518 թուին։ Բոլոր ձեռագիրը յատկապէս Ղրիմու թաթարերէն է և շատ աղաւաղած ոճով, այնպէս որ խիստ մեծ դժուարութիւնով կարելի էր լինում հասկանալ միտքը։ Խառնուած էին նաեւ շատ բառեր հայերէն և լատիներէն։ Ինքս աղբերեջանի (երեւանի նահանգում գործածելի) թուրքերէնը իմանալով և դժուարանալով հասկանալ Ղրիմու թաթարերէնը, խնդրեցի մի և Պօլսեցի հայ ուսանողից, որ զիտէր իւրեանց տաճկերէնը, օգնել ինձ ձեռագիրը կարդալու, բայց նա ինձանից աւելի դժուարացաւ հասկանալ նորա լեզուն։ Ձեռագիրը աւարտած է 1568 թուին փետրուարի 15-ին Լէօպօլ (Լեմբերգ) քաղաքում ոմն Գրիգոր Լախսկոպոսի օրով, որ կոչուած է յիշատակարանի մէջ Վասեցի և Վարագացի։ Ազգից յետոյ, առաջին թերթի երկրորդ երեսի վրայ, որ շատ խզբած է գրչով, գրած է մէջտեղում պարզ կերպով՝ «Զգիրս զայս գրեցաւ ձեռամբ Յովհաննէսին Էջմիածնեցւոյ ՌճԾԵ. (1706 թ.) թուին օգոստոսի Թ. (9) ի հիւլուպէ (արդեօք՝ Լէօպօլ)։ Բայց թէ՛ հարազատ է այս մակագրութիւնը թէ ոչ դժուար է որոշել միայն նկատեցի որ ամբողջ ձեռագրի վայելչագրութիւնը շատ նման էր Էջմիածնի Մատենադարանի մէջ եղած Մխիթարի դատաստանագրքի № 490 օրինակի ձեռքին։ Ձեռագրի մէջ Գօշի յառաջաբանութեան 22 երեսը դատարկ էր, որով ուրեմն մի երես պակաս է։ Սոյն թաթարերէն դատաստանագիրքը ունի 124 յօդուած և այս կողմից բոլորովին նման է Բիշօֆի վերոյիշեալ լատիներէն հրատարակութեան, բայց ունի վերջում նաեւ մի փոքր յաւելում։ Բաղդատելով ամբողջ ձեռագիրը Մխիթարի դատաստանագրքի հետ, ես համոզուեցաւ որ նա յիրաւի սորանից է հանած երբեմն բառաբառ և երբեմն փոփոխութիւններով, և այս կողմից ևս շատ նման լինելով Բիշօֆի լատիներէն բնագրին, շատ հաւանական է որ նորա նման

²⁾ Bibliot. Nation. Catalogue de Manuscrits Armén., Supplément, № 40.

օրինակից թարգմանած լինի, այդ հաստատվում է նաև ձեռագրի վերնագրով, ինչպես վերը յիշեցի, այսպէս, Գ ա տ ա ս տ ա ն ա գ ի Ր ք Հ ա յ ո ց Վ ե մ բ է ր գ ի ռ։ Բայց այսպիսի մօտիկ նմանութիւնը, մինչև անգամ թարգմանութեան տեղը (Վեմբէրգ), չեն մերժում մեր այն կարծիքը, թէ՛ թաթարերէն թարգմանութիւնը հարկաւոր էր աւելի Ղրիմեւ, քան թէ Վեհաստանի հայերի համար, իսկ թարգմանութիւնը կարող էին կատարել և Վեմբէրգում լատիներէն լեզու իմացողները Ղրիմեւ հայերի համար, որոց մէջ թերևս չկար այդ լեզուն իմացող, իսկ լատիներէն բնագիրը կարող էին աւելի վաւերական համարել, քան թէ հայերէն բնագիրը, իբրև թաղաւորի հրամանով հաստատուած։

Մեր բոլոր վերոյբերեալ թէև փոքր ինչ երկար, բացատրութիւններից պարզ հաստատվում է որ՝ Բագրատունեաց թագաւորութեան ժամանակ չկար յօրինած կամ խմբագրած հայկական նոր օրէնսգիրք կամ ժողովածու հին օրէնքների։ Թէպէտ այս մի ցաւալի երևոյթ է և պատիւ չէ բերում մեր թագաւորութեան, բայց ճշմարտութիւնը չէ պիտոյ ծածկել—գիտութիւնը ազգասիրութիւն չէ ճանաչում։ Ինքն Մխիթար Գօշը բացարձակապէս վիայում է շատ տեղ իւր դատաստանագրքի մէջ թէ՛ մինչև իւր ժամանակը հայերը չունէին ոչինչ օրէնսգիրք կամ դատաստանագիրք։ զորօրինակ իւր յառաջաբանութեան երկրորդ գլխի մէջ նա զարմացմամբ ասում է. «Ի բազում ժամանակաց հեռէ տարակուսեալ յաղագս սորին լինէի իոցոտելով ի նախատէն զմեզ մերոց և օտարաց ազգաց..... և ես զարմացեալ յաղագս այսորիկ լինէի թէ՛ զԷմբրդ յառաջնոց հարանց մերոց ոչ կարդեցաւ (դատաստանագիրք), և զնոյն գիտացեալ պատճառ..... կամ ոչ որ հրաւիրեաց և անձամբ ոչ որ իշխեաց զարհուրեալք ի պարսաւանաց, և կամ ի հալածանաց ժամանակին և ի խռովութեանց անպարապ պատահեցան, կամ ընդ տէրութեամբ անկեալ այլոց ազգաց, նոցունց վարեցան դատաստանաւ, և թէպէտև ամենայն պատահեաց ըստ ժամանակիս, և նոյն պատճառ որպէս յաւուրս հարցն մերոց ոչ աւանդել զբով դատաստան բացի միոյն յաւատարմէն..... Բայց սակայն հարկաւոր եղև գրել որպէս վերագոյն ցուցաւ։ Չէ կարելի ամենեւին ենթադրել որ Մխիթարը ակնարկում է այստեղ ոչ թէ աշխարհական օրէնսգիրք, այլ եկեղեցական կանոնագիրք, վասն զի նախ շատ հաւանական է որ նորա ժամանակ արդէն կային հարուստ կամ հա-

մառօտ կանոնադրքեր. յայտնի է որ Յովհաննէս Գ. կաթողիկոս Խմաստասէրը՝ որ և Օձնեցին (717—728 թ.), ինչպէս վկայում են մի քանի պատմագիրները ¹⁾, կազմեց եկեղեցական կանոնագիրք ժողովելով նորա մէջ առաքեալների և հին ժողովների, այլև նորանից առաջ եղած հայոց ժողովների կանոնները. և երկրորդ՝ նորան, Գ. օշին, լաւ յայտնի էին, ինչպէս երևում է իւր դատաստանագրքից, Ս. գրիգոր Լուսաւորչի, Ս. Սահակի և այլ հայոց հայրապետների և եկեղեցական ժողովների կանոնները, որպէս և այն կանոնները յունաց հայրապետների և ժողովների, զորս ընդունել էր և գործածում էր մեր եկեղեցին:

Բացի սորանից՝ Մխիթարը, որպէս երևում է նորա յառաջաբանութիւնից, շատ ջանք է գործ դրել աղբիւրներ ժողովելու համար և զանգատովում է որ չէ գտել աղբիւրներ: Նա մի առ մի ցոյց է տալի այն բոլոր աղբիւրները, որտեղից նիւթ է քաղել իւր դատաստանագրքի համար, բայց նոցա մէջ չէ յիշում հայոց աշխարհական կամ թագաւորական օրէնսգիրք կամ դատաստանագիրք և կամ դորան նման մի բան: Եւ որովհետեւ Բագրատունեաց թագաւորութեան վերջը և Անեցիների գաղթականութիւնը Ալիսաւանի արշաւանքից յետոյ շատ մօտ էին Մխիթարի ժամանակին, ուստի անկարելի է կարծել որ նա, այն մարդը՝ որը այնպիսի ջանքով աղբիւրներ էր որոնում իւր աշխատասիրութեան համար, չիմանար կամ չիարողանար խմանալ թէ՛ Բագրատունեաց ժամանակ եղել է որ և իցէ թագաւորական օրէնսգիրք կամ դատաստանագիրք, և կամ թէ Անեցիք տարել են իւրեանց հետ մի այդպիսի բան: Իսկ եթէ նա խմանար այդ, անշուշտ կ'յիշէր իւր դատաստանագրքի մէջ զոնեա մի տեղ, մանաւանդ երկրորդ մասնում, ուր խօսում է աշխարհական օրէնքների վրայ:

Արդ՝ եթէ մեր այս բոլոր բացատրութիւններից յետոյ, դժուար կ'թուի ոմանց մեր կարծիքը, որով ասում ենք թէ՛ ՄԻՆՁԵՒ ՄԻԻԹԱՐ ԴՕՇԸ ԶԿԱՐ ՀԱՅՈՅ ՄԷՁ ՈՐԵՒԻՑԷ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ ՕՐԷՆՍԳԻՐԲ ԿԱՄ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐԲ, նոյնչափ դժուարին է հաստատել, զոնեա այժմ, թէ՛ ԿԱՐ. ժամանակը գուցէ կատուգէ մի օր այս երկու կարծիքից մէկը:

Բայց մենք պիտի աւելի հեռու գնանք, մենք պիտի աւելաց-

¹⁾ Տես Զամէեան, հատ. Բ., եր. 395—96.

ներք տասել որ՝ մինչև անգամ և՛ Մխիթարից յետոյ, մինչև անգամ և՛ Նիլիկիայի Ռութինեանց թագաւորութեան ժամանակ, հայերից ոչ ոք, ոչ թագաւորները և իշխանները, և ոչ մասնաւոր ուսումնական մարդիկ, չմտածեցին յօրինել նոր ազգային սեփական օրէնսգիրք կամ դատաստանագիրք, կամ խմբագրել ժողովածու հին հայկական օրէնքներից և իրաւաբանական աւանդութիւններից: Հայոց ազգը, այս բազմադարեան կաղնին, իւր դարաւոր և բազմաշարժար կեանքի ընթացքում սպառելով գրեթէ իւր բոլոր ոյժերը և զօրութիւնը և դիմելով փոքր առ փոքր իւր քաղաքական ինքնիշխան զոյութեան արեւմուտքին, վերջին ճիգը թափելու ժամանակ, վերջին շունչը արձակելուց առաջ, ընձիւղում է մի նոր պետութիւն՝ Միջերկրական ծովի հիւսիսային—արեւմտեան ափերի մօտ—Նիլիկիայում: Աշխարհագրական բարեյաջող դիրքը, Եւրոպայի հետ վարած յարաբերութիւնները, պէտք է՝ ըստ երեւութին՝ նպաստէին հայերին կազմել և զարգացնել մի հզօր պետութիւն: Բայց սեփական ուժերի և զօրութեան նուազած և սպառուած զրութիւնը, այլ և անընդհատ անհաւասար պատերազմները հզօր թշնամիների հետ, տուն բոլորովին հակառակ հետեւանքներ: Թէպէտ այդ նոր, հերթով չորրորդ, հայկական թագաւորութիւնը տեւեց երկու հարիւր տարուց աւելի, բայց նա չստացաւ ոչ ներքին կանոնաւոր կազմակերպութիւն և զարգացում, և ոչ արտաքին հզօր դրութիւն և կամ նշանաւոր ազդեցութիւն բուն Հայաստանի քաղաքական վիճակի վրայ: Եւ թէպէտ Նիլիկիայի նախարարները չունէին ոչ այն իշխանութիւնը և ոչ այն իրաւունքները և քաղաքական հզօր դրութիւնը, ինչ որ ունէին Հայաստանի հին նախարարները Բագրատունեաց և Արշակունեաց ժամանակ, և նախարարական իրաւունքը գրեթէ բոլորովին անհետացած լինելով՝ պետական վարչութիւնը և կեդրոնական գերագոյն իշխանութիւնը պիտի կարիք ունենար և հարկաւորութիւն զգար հանել նոր օրէնքներ և յօրինել մի ընդհանուր օրէնսգիրք և դատաստանագիրք ամբողջ թագաւորութիւնը կառավարելու համար, բայց նա չկատարեց այդ՝ այլ բաւականացաւ վարել իւր ներքին գործերը ժողովրդի իրաւաբանական սովորութիւններով, Մխիթար Գօշի համառօտացրած դատաստանագրքով և օտար պետութիւններից, զորօրինակ Անաիոքից վերցրած և հայերէն թարգմանած օրէնքներով, արտաքին առեւտրական գործերի համար—առանձին զաշնադրութիւններով եւրոպական տէրութիւն-

ների կամ վաճառականական ընկերութիւնների հետ, իսկ ընդհանուր պետական գործերի համար—արքայական հրովարտակներով: Եւ թէ յիրաւի Ռուբինեանց պետութիւնը չունէր իւր սեփական օրէնսգիրք և դատաստանագիրք, ահա՛ դորա ապացոյցը:

Սայր Աթոռի մատենադարանում ես գտայ 1869 թուին մի ձեռագիր Դատաստանագիրք № 491 աշխարհաբառ լեզուով, որը ընդօրինակած է՝ ինչպէս երևում է յիշատակարանից՝ 1618 թուին Կարմիր վանքում Վարդան արեղայի ձեռքով: Զեռագրի առաջին երեսի վերայ կայ այսպիսի վերնագիր. Օրէնք յաղթող թագաւորաց քրիստոնէից՝ Կոստանդիանոսի, Քէոքոսի թագաւորաց հռոմոց: Յետոյ սկսվում է յառաջաբանութիւնը օրէնքի և պատժի վերայ, երկու թերթի չափ, և ապա գալիս է մի նոր յառաջաբանութիւն կամ լաւ ասել յիշատակարան հետեւալ խօսքերով: «Դատաստանագիրք: Օրէնք և կանոնք ընդհանրական եկեղեցականաց և աշխարհականաց. Փրանկաց և ամենայն ազգաց ի մի տեղ հաւաքեալ:

«Հրամայէ աստուածահայրն Դաւիթ, երանեալ են անբիծք ի ճանապարհի..... (սաղմոսից ութը տուն): Եւ այլ շատ ի վերայ իւրանց կու պրնդէ մարգարէն: Առ որս ես Սմբատս՝ որ չեմ արժան և մեղաւոր ծառայս Աստուծոյ, որդի Կոստանդեայ թարաւորահօր և եղբայր թագաւորի բարեպաշտին Հեթմոյ: Բազում աշխատանօք աշխատեցայ ի Դատաստանագիրքս ծերացեալ մօք և ձեռօք ի հին և ի դժուարաբառ և յանհասկանալի գրոց, վասն զի այլակերպած էր և հեռացած ի հին հայ բառէն ի նորոյս՝ հանց որ իսկի չէին հասկանալ և ոչ յօգտել գայր: Եւ բազում աշխատութեամբ փոխեցի զսա ի մեր հեշտալուր և ի սովորական բառս ի թուականութեանս հայոց ԶԺԴ (1265 թ.) ամին ի հայրապետութեանն Կոստանդեայ և ի թագաւորութեանն բարեպաշտին Հեթմոյ և որդւոյ սորա: Առ որս աղաչեմ զամենեւեան վասն սիրոյն Քրիստոսի որ մեղաց թողութիւն խնդրեցէք պարոնիս մերոյ Սմբատայ, զի սա ետ մեզ փոխել ի յիւր լուսաւորեալ գրոցն: Եւ արդ գրեցի զսա վասն հաստատութեան սրբոյ եկեղեցւոյ և գոյանալոյ երկրի: Եւ ապա վասն աշխարհական դատաստանաց և դատաւորաց. և համառօտաբար զսիրտ բանիցն: Զորս աղաչեմ անմեղադիր լինել իմոյ նուաստութեանս, վասն զի ոչ էր իմ բան, և ձեռօք իմովք աշխատեցայ և փոխեցի ի զսա ի դառն և ի չար ժամանակի: Յառաջ պատեհ համարեցաք զվիճակեալ դա-

տաւորացն զրել. բուն յառաջ զթագաւորացն, վասն զի յԱստուծոյ կարգեցաւ թագաւորութիւնն և յԱստուծոյ տեղին է համարած: Եւ զնոյին դատաստանն և զերաւունքն զրեցաք և ապա զկարգաւորաց և զաշխարհականաց, զայր և զինոջ»:

Ուշադրութեամբ կարդալով սոյն խօսքերը՝ մենք տեսնում ենք որ այստեղ կայ երկու մարդու յիշատակարան, Սմբատի և մի անյայտ անձի, որոյ մասը սկսվում է խօսքերով Առ որս աղաչեմ և այլն: Այդ անյայտ անձն միայն ընդօրինակել է Սմբատի ձեռագրից, ինչպէս պէտք է եղրակացնել նորա խօսքերից՝ զի սա (Սմբատ) ետ մեզ փոխել (ընդօրինակել). ի յիւր լուսաւորեալ զրոցն, որովհետեւ փոքր ինչ առաջ ինքն Սմբատը պարզ ասում է թէ, բազում աշխատութեամբ փոխեցի (թարգմանեցի) զսա ի մեր հեշտալուր և ի սովորական բառս: Նոյն անյայտ զրիչը արել է նաև ինչ ինչ փոփոխութիւններ դատաստանագրքի յօդուածների դասաւորութեան մէջ, քան թէ ունեցել է Սմբատի ձեռագիրը, առաջ զնկով յունաց կայսերների օրէնքներից քաղուածքները և Անտիոքու օրէնքները և յետոյ Մխիթարի դատաստանագրքից:

Իսկ թէ ո՞վ էր Սմբատը—այդ պարզ բացատրում է նոյն յիշատակարանի սկիզբը—Որդի Կոստանդեայ թագաւորահօր և եղբայր թագաւորի բարեպաշտին Հեթմոյ: Այս Սմբատը յայտնի է մեր պատմութեան մէջ Սպարապետ և Գուռդստաբլ մականուններով և նշանաւոր հանդիսացաւ ոչ միայն պատերազմական քաջութիւններով իբրեւ զօրապետ, այլ և իւր թէպէտ համառօտ բայց շատ հետաքրքրողական պատմութիւնով կամ լաւ ասել՝ տարեգրութիւնով, ուստի նա կոչվում է նաև Պատմագիր: Թէպէտ ոչ ինքն Սմբատը իւր յիշեալ Տարեգրութեան մէջ և ոչ այդ պատմութեան տպագրողները՝ Ռսկան Յովհաննիսեան Երեւանցի, որ տպեց այն Մոսկուայում 1856 թ., և Կարապետ վարդապետ Շահնազարեան, որ տպեց նոյնը Փարիզում 1859 թ., նաև ոչ Չամչեանը և ոչ այլ պատմադիրներ չեն յիշում որ Սմբատ Սպարապետը յօրինած կամ թարգմանած լինի մի այդպիսի դատաստանագիրը, բայց վերոյբերեալ յիշատակարանը և մի քանի այլ ապացոյցները, որը կ'յիշեմ իսկոյն, աներկբայելի են կացուցանում որ սոյն այս դատաստանագրքի աշխատասիրութիւնը պատկանում է նորան:

Մեր օրինակը № 491 պարունակում է իւր մէջ բացի ուրիշ

զրուածքներից, զորօրինակ եկեղեցական կանոններից, և այլն, զլիա-
ւորապէս երկու բան, Անտիոք քաղաքի օրէնքների թարգմանութիւնը
և Միսիթարի դատաստանագրքից հանած քաղուածքը աշխարհիկ
ոճով: Բաղդատելով սոյն քաղուածքը Գօշի դատաստանագրքի հետ,
մենք տեսնում ենք որ Սմբատը թարգմանել է ոչ թէ բառ առ բառ,
այլ ըստ մեծի մասին իւրաքանչիւր յօդուածի միայն իմաստը՝ եր-
բեմն մի բան աւելացնելով կամ պակասացնելով, և դասաւորել է
յօդուածները աւելի յարմար կերպով քան թէ դասաւորուած են
բնագրի մէջ, նմանները միասին խմբելով, զորօրինակ հոգևորական-
ների կամ ժառանգութեան վերաբերեալները միասին, և այլն: Մէջէ
մէջ ինքն Սմբատը աւելացրել է իւր կողմից մի քանի խօսքեր, զոր-
օրինակ ԼԳ (34) յօդուածի սկզբում նա ասում է. «Բայց ինչ
Սմբատայ ծառայիս Քրիստոսի յոյժ հարկ եղև յայս
տեղիս գտանել զսրբոյն Սահակայ նախնոյն մերոյ
գրեալ սահմանն և անտի ճշմարտի զուղղութիւն
սահմանիս: Եւ զայս անտի կուգրեմ յասկից յառաջ
համառօտ»: Եւ ապա համառօտութեամբ յառաջ է բերում
Ս. Սահակի կանոններից մի քանիսի բովանդակութիւնը, առնելով
նոցա ուրիշ տեղից և ոչ թէ Գօշի դատաստանագրքից: Մի ուրիշ
տեղ նա ասում է. «Եւ ի յայս տեղս ոչ կարացի ես Սըմ-
բատս զինչ Սուրբն Իսահակի հոս (այստեղ) օրինօք
ի հին և ի նոր կտակարանաց պնդել էր և խրատէր
գրել. զի թէ զամէնն գրել էի նա կարի շատ էր»: Այս-
պիսի յաւելումներ կան և այլ շատ:

Մի քանի տարի սորանից առաջ, այն է՝ 1870 թուին, Արմ-
բատ պատմագրի սոյն դատաստանագրքի մի օրինակ գտել էր և Կ. Պօլսի
մի քահանայ Տէր Յովհաննէս Մկրեան (փոխանորդ պատրիարքի),
որոյ մասին նա տպել էր մի յօդուած Արմաշու վանքից հրատարա-
կուող Յոյս ամսագրի մէջ: Այդ յօդուածը կարդացի ես ամբող-
ջապէս արատապաճ Կ. Պօլսի Օրագիր թերթի մէջ ¹⁾, որ և ա-
ւելորդ չեմ համարում մէջ բերել այստեղ ամբողջութեամբ: Հ. Մրկ-
րեանը զրուում է:

«Օրինագիրք և դատաստանագիրք մեր Ռուբինեանց Հեթում և
Լէոն թագաւորն երի:

¹⁾ Օրագիր, 1870 թ., 21 ապրիլի, № 151.

«Այս օրինադիրքը մագաղաթի վրայ գրուած է Հայոց 92 (1331 թուին Փրկչ.) թուին ձեռամբ Սարգիս անուն զրչի, հրամանաւ Լեոն թագաւորի Հայոց՝ որդւոյ ի Քրիստոս հանգուցեալ թագաւորին Ոչնի: Եւ հեղինակ կամ թարգմանիչն է Սմբատ ծառայ Աստուծոյ Գունդստապլ Հայոց և որդի Կոստանդիայ և եղբայր բարեպաշտ թագաւորին Հայոց Հեթմոյ, և տէր Պապառօնին, որ Անտիոքայ բրինձները գրած և հաստատած են եղեր, այն եւրոպացի իշխանները՝ որոնք խաչակրութեան ժամանակ մեր երկիրը գալով հոն հաստատեցան և մեր թագաւորաց հետ խնամութիւն ու ազգականութիւն ունեցան:

«Արդ՝ ես մինչև ցայժմ չէի լսած և տեսած, որ ծանօթ եկեղեցական կանոնադրերէն և Մխիթար Գօշի դատաստանադրէն զատ, Հայոց թագաւորութեանց ժամանակ գործածուած ուրիշ մէկ օրինադիրք մը կեցած լինի: Ազգային պատմութեանց մէջ այսպիսինչան մը տեսած չեմ, և ոչ վիենետիկ Մխիթարեանը, երբ Գօշի դատաստանադրոց վրայ 1848-ին Բաղմովէպին մէջ տեղեկութիւն հրատարակեցին, Սմբատայ անունով օրինադիրք մ'ալ կենալը նշանակեցին, որ եթէ զիտցած ըլլային անշուշտ նոյն դատաստանադրոց վերայ խօսած ատենին երկու տողով կճանուցանէին, ինչպէս կ'նշանակեն Լամբրոնոցւոյ անուամբ օրինադրի մը վրայ: Եւ այս Սմբատ Գունդստապլ Հայոց, որդի Կոստանդիայ և եղբայր թագաւորին Հայոց Հեթմոյ, նոյն ինքն է Սմբատ Սպարապետն Հայոց՝ որ Տարեգիրք անունով պատմութիւն մը ունի գրած իւր ժամանակի անցից վրայ, զոր տպագրեց ի Փարիզ 1859 թ. Կ. Շահնապարեան ¹⁾, որոյ ոչ յառաջաբանին և ոչ ծանօթութեանց մէջ բնաւ տեղեկութիւն մը չը տար՝ թէ այս Սմբատ Սպարապետը օրինադիրք մ'ալ ունի շինած, որով կ'իմացուի թէ բազմահմուտ Շահնապարեանցն ալ տեսած կամ լսած չունի եղեր: Ինչպէս որ նոյն ինքն Սմբատ Սպարապետն ալ որ այս օրինադիրքը Հայոց 92 Դ. (1265 թ.) թուականին թարգմանած է *), այսինքն՝ իր Տարեգիրքը գրելէն 11 տարի յառաջ, այս մասին տեղեկութիւն չտար իր պատմութեան մէջ:

¹⁾ Երևում է որ՝ Հ. Մկրեանը տեղեկութիւն չէ ունեցել Ոսկան Թովհաննիսեանցի տպագրութեան մասին, որը վերը յիշեցինք: ²⁾ «Եւ ես լսածուիմ աշխատութեամբ փոխեցի՝ զսա ի մեր հեշտալուր բառս ի թուականութեանս Հայոց 92 Դ. ...»

Բայց որքան որ այսպիսի յիշատակութիւն մը չկայ թէ մեր պատմագրաց դրուածոց և թէ նոյն ինքն Սմբատայ Տարեգրոց մէջ, սա ստոյգ է որ մեր ձեռքը հասած օրինագիրքը միւլենոյն Սմբատ Գուհիստապլի կամ Սպարապետի է, որ Տարեգիրքը շինեց, ինչպէս որ այս երկու գրեանց մէջ յիշուած թուականներն և իւր թագաւորաց անուններն ալ կապացուցանեն: Միայն թէ ինչպէս Սմբատ Սպարապետը կըմէ՝ այս օրինագիրքը թարգմանութիւն ըլլալով՝ «ԱՅՆ ԱՆՍԻՋԷՆ՝ ՈՐ ԱՆՏԱՔՈՅ ԴԻՏՈՒՆ ԵՒ ԻՄԱՍՏՈՒՆ ԻՇԽԱՆԱՅԻՆ ԷԻՆ ԳՐՈՎ ՀԱՍՏԱՏԵԼ», կհասկցուի թէ՛ չէ սա հարազատ հայկական օրինագիրք, որով վարէին թագաւորք մեր թէ Սմբատ Սպ. առաջ եղած Ռուբինեանք և կամ թէ անոր քան գնոսին Բագրատունեայք, այլ Փրանկի շինանայ շինած, կամ եւրոպական օրէնքներէ հաւաքածոյ մը, որ մեր Ռուբինեան վերջին թագաւորները ու իշխանները իրենց օտարասիրտութեամբ ընդունեցին: Ի վերայ այսր ամենայնի, Սմբատ Սպ. եկեղեցականաց վերաբերեալ կանոններուն մէջ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի և Սահակի կանոններն ալ գրած ըլլալով, կրնայ կարծուիլ թէ՛ Սմբատ, որքան որ այս օրէնքները Փրանկերէնէ թարգմանեց, դարձեալ ազգային քաղաքական և եկեղեցական սովորութիւն եղած կանոններն ալ անոնց մէջ յարմարեցուց, և եղաւ ազգային օրինագիրք մը՝ որով վարեցան հայք մինչև ցվերջ թագաւորութեան իւրեանց ցամառ 1375, այսինքն 100 տարւոյ չափ ժամանակ: Լեզուն խիստ աղաւաղեալ է և կերևի թէ Սմբատ Սպ. դիտմամբ գործածած է այդ դձեհիկ լեզուն՝ ամենուն դիւրիմաց ընելու համար, ինչպէս ինքն ալ կըսէ՝ «փոխեցի զսա ի մեր հեշտալուր բառս», ինչպէս կտեսնուի սորա մէջ թաթար, պարսիկ և եւրոպական բարբառներ:

Արդ՝ Հ. Մկրեանի վերոյբերեալ գրուածքից պարզ երևում է որ նորա գտած Օրինագիրքը բոլորովին նման է մեր № 491 դատաստանադրքին: Իսկ ինչ վերաբերվում է նորա այն կարծիքին,

Բ. յիշատակարանն ի սկիզբն կանոնաց՝ «վասն թագաւորաց և իրաւոց նոցին», Ծանօթ. Հ. Մկրեանի:

Կա Յիշատակարանի սոյն խօսքերը բառ առ բառ նման են մեր օրինակի խօսքերին, որ վերը մէջ բերինք:

որով նա ենթադրում է թէ՛ իբր Սմբատը թարգմանել է միայն Անտիոքի օրէնքները և աւելացրել է նոցա վրայ միայն մեր հայրապետաց կանոնները և աշխարհական դատաստանական սովորութիւնները, դորանից երևում է որ Հ. Մկրեանը յանձն չէ առել մի թեթեւ աշխատութիւն — բաղդատել իւր օրինադիրքը Մխիթարի Դատապետանագրքի հետ. և թէ նա կատարէր այդ բաղդատութիւնը՝ կհամոզուէր որ իւր գտած Օրինադիրքի երկրորդ մասը վերցրել է Սմբատ Գօշի Դատաստանագրքից և միայն թեթեւ յաւելուածներ է մտցրել Ս. Սահակի և ուրիշ կանոններից, ինչպէս ցուցինք վերը: Սորա ապացոյցն է նոյն Յոյս ամսագրի 52 համարում նոյն Օրինադիրքի մասին տպուած յօդուածը, ուր յառաջ բերուած էին Սմբատ Պատմագրի յառաջաբանութիւնները և ուրիշ խօսքերը, որպէս և օրէնքների կամ յօդուածների ցանկը: Բաղդատելով այդ տեղեկութիւնները մեր N° 491 օրինակի հետ, տեսայ որ մերի մէջ պակաս են Սմբատի հետեւեալ խօսքերը:

«Աստանոր սկիզբն առնեմք ողորմութեամբ և օգնականութեամբ մեծին Աստուծոյ ի զիր արկանել զսովորութիւնքն և զանսիզն զգաւրոնութեան մայրաքաղաքին Անտիոքա. զիր լիճ ճորտերուն և զպարոնացն սովորութիւնն և զերաններն զոր ունին առ իրար. և են զլուսիք թէ (17) ի ցանկէ ածած: Զորս խնդրեցի ես Սմբատ ծառայ Աստուծոյ և Գունդուստապլ. հայոց և որդի Կոստանդեայ և եղբայր բարեսրաշա թագաւորին հայոց Հեթմոյ, և տէր Պապառօնին, ի մեծազարմ իշխանէն և յարեան մերձաւորէն մերոյ ի Սիր Սիմուն յԱնտաքոյ Գունդուստապլէն: Եւ ինքն ունէր զոր ի Բրինձ Պրմնդին ժամանակն Սիր ֆեռառաւ ընդելին և Սիր Թուման մարաջխան և այլ իմաստուն և զիտուն իշխանայքն Անտաքոյ էին գրով հաստատել: Եւ հանդուցեալն ի Քրիստոս Սիր Մանէլ Գունդուստապլն իր հայրն էր առել ի նացմէ և իր որդւոյն Սիր Սիմունին պարգեւել և ինքն վասն իմ սիրոյս և հաւասիր ինձ պարգեւեց. և ես աշխատեցայ և փոխեցի ի հայ լեզուս: Եւ արդ վասն զի սովորութեամբ այն անսիզովն կողմնայր ազգս մեր և դարպասս հայոց և օխաղումն ինչ կուգայր մեզ վասն տղատութեան և վրանդութիւնք ողորմ և պղերզանք ինչ վասն հարցանելոյ անդ զմեծամեծ դատաստանն: Եւ ես ուժգին տենչմամբ և բազում աշխատութեամբ զաւրկս և հալածեցայ ի փոխին. և երբ փոխեցի ես յուղարկեցի դարձեալ ի յԱնտաքոյ դարպասն որ գիմնդղլմեցին և հաստատեցին

իւրեանց ձեռնգրերովն և վկայութեամբն ու ստոյգ է և ըզորդ բան բանի: Եւ արդ՝ որ կամի ճշմարտութեամբ ուղղել զանսիպս և զերաւունքս, նայ այս է ըզորդ անսիգն Անտաքոյ: Եւ արդ՝ որք օգտիք կամ շահիք սովաւ, ինձ Սմբատայ մեղաց թողութիւն հայցեցէք: Եւ որ վզենկիք՝ դուք չէք յիսնէ վզենկիլ, այլ ի յիրաւանցն. ես անդատապարտ եմ: Եւ եթէ որ վատ ասէ ի վզենկելոցն, նա Աստուծոյ իրաւանցն ասէ և ոչ ինձ:

Սոյն խօսքերից պարզ երևում է որ՝ Սմբատ, տեսնելով որ Վիլիկայի հայկական պետութիւնը չունի իւր սեփական արդային օրէնքներ և օրէնսդիրք, այլ վարվում է մասամբ օտար սկսուած թիւնների օրէնքներով, որք յայտնի չէին ժողովրդի մեծ մասին, և մասամբ արդային հին իրաւաբանական աւանդութիւններով, շատ հարկաւոր և օգտակար է համարում թարգմանել հայերէն, այն ևս ժողովրդական պարզ և ամենքին հասկանալի ոճով, Անտիոքի օրէնսդրքի մի մասը, որը դորանից առաջ մտել էր արդէն գործածութեան մէջ, և միացնել նորա հետ Մխիթարի Դատաստանագրքի համառօտութիւնը, նոյնպէս թարգմանելով զբաւառից աշխարհաբառ, վասն զի այդ Դատաստանագրքը նմանապէս անհասկանալի էր դարձել ժողովրդի համար զրոյց ոճի պատճառով:

Վերոյբերեալ յիշատակարանից կամ յառաջաբանից յետոյ Յոյս ամսագրի յօդուածի մէջ կար Սմբատի Օրինագրքից հանած չորս ցանկ, որոց վերջինը ունենալով 177 (ձէէ) զուլս բոլորովին նման էր մեր № 491 օրինակի ցանկին թէ՛ յօդուածների թուով, թէ՛ նոյա դասաւորութեամբ և թէ՛ բովանդակութեամբ, բացի անշան տարբերութիւններից ոճի մէջ: Եւ որովհետեւ, ինչպէս վերը յիշեցի, մեր օրինակի այդ մասը քաղած է Գօշի Դատաստանագրքից, ուրեմն և՛ չ. Մկրեանի օրինակի մէջ նոյն մասը հանած է միւսնոյն Դատաստանագրքից:

Սմբատի Դատաստանագրքի առաջին մասը, այսինքն՝ Անտիոքի Ասիղը վենետիկի Մխիթարեան միաբանութիւնը հրատարակեց 1876 թուին հայերէն և ֆրանսերէն լեզուով ¹⁾, որոյ ֆրանսերէն յա-

¹⁾ Այս է վերնագիրը. Assises d' Antioche reproduites en francais et publiées au sixième centenaire de la mort de Sempad de Connétable, leur ancien traducteur arménien, dédiés à l' Academie des Inscriptions et Belles—Lettres de France, par la société Mekhitariste de Saint—Lazare. Venise, 1876.

ռաջաբանութեան մէջ ասած է ի միջի այլոց այսպէս. «Բայց իւր ճարեգրութիւնից և Նամակներից՝ Սմբատը մեզ համար թողել է երկու աւելի մեծադիր գրուածներ. և թէպէտ ինքն չէ նոցա հեղինակը, բայց և այնպէս արժանի է ամենայն յարգանաց: Երկուքը ևս են՝ այսպէս ասել՝ հաւանմանք, նոքա խօսում են մի և նոյնանման առարկաների վրայ. մինը է Անսիզ Անտիոքայ, միւսը կարելի է անուանել Անսիզ Հայոց»¹⁾:

Յետոյ, յայտնելով կարծիքը թէ հայերը, Արշակունեաց ժամանակ գործածելով զրացի ազգերի օրէնքները ունէին անպատճառ և իւրեանց սեփական օրէնքներ, յիշեալ յառաջաբանութեան հեղինակը աւելացնում է. «Բայց ոչինչ այստեսակ գրքուածքի հետքեր չեն գտնուած մեզանում, և հնագոյն գրուածքը է ժողովածու Օրինաց Բիւզանդեան կայսրութեան (Bas—Empire), և ոչ թէ թէոքոսեան կամ Յուստինեան օրէնսգրքերից, այլ աւելի նորագոյն կայսրների—Լեոնի, Կոստանդնի և Եռինէի (Թագուհու): Շատ հաւանական է որ մեր Բագրատունի թագաւորների դատաստանը գործածում էր այս բիւզանդական օրէնքները (նաեւ ազգային սովորութեանց հետ»²⁾:

Ապա՝ խօսելով Մխիթարի Դատաստանագրքի վրայ նոյն յառաջաբանութիւնը շարունակում է. «Բայց մեզ համար աւելի հետաքրքրականը այն է, որ այս հայկական Օրէնսգիրքը (դատաստանագիրքը) նոյնպէս գործածելի էր մեր հայրենակիցների դատարանների մէջ Կիլիկիայում: Եւ նոյն Գունդատապը (Սմբատ) ոչ միայն մոծեց այն այնտեղ, այլև վերափոխեց թարգմանելով իւր հասարակ ժողովրդական լեզուով, մի քանի փոփոխութիւններ կամ յաւելուածներ աւելացնելով, և յարմարեցուցանելով տէրութեան և իւր երկրի պիտոյքներին: Մի համառօտ յառաջաբանի մէջ Սմբատը յուշանում է թուականը՝ 1265 և պատճառը իւր աշխատութեան. «Ես գրեցի, ասում է նա, այս Գիրքը Օրինաց Սուրբ Կեղեցու դատաւորների և թագաւորների գործածութեան համար, բաւական անաչով համառօտացնել խօսքերի իմաստը»: Մխիթարի Դատաստանագիրքը

¹⁾ Յառաջաբ. Փրանսերէն, եր. VII - VIII.

²⁾ Նոյն, եր. XVII.

կարող էր գործածուիլ զուցէ՝ իբրեւ օրինակ հասարակ դատարաններում: Բայց Կիլիկիայի Թագաւորութեան բարձր դատարանների համար, որը (Թագաւորութիւնը) վաղուց կազմակերպուած էր Արեւմտեան Ֆէօդալական սովորութեանց և աւանդութեանց համաձայն, հարկաւոր էին բոլորովին այլ օրէնքներ: Մեքատը, որ զիտէր այդ փորձով, չդժուարացաւ իւր ընտրութեան մէջ և որպէս բնական էր, ինչպէս յայտնում է և ինքն, Անտիոքի Անտիպը նախագահ համարեց միւս օրինադրքերից՝¹⁾:

Վերոյբերեալ քաղուածքներից երևում է որ նախ՝ Վենետիկ Մխիթարեանցների օրինակը Օրէնագրքի, որոյ յօրինողը կամ խմբագրողը նոյն Մեքատ Սպարապեանն է, բոլորովին նման է Հ. Մկրեանի և մեր № 491 օրինակներին, և երկրորդ որ՝ Ռուբինեան պետութիւնը չէ ունեցել, բայց Մեքատի Կատաստանագրքից, ոչ առաջ և ոչ յետոյ, մի ուրիշ սեփական օրէնագիրք կամ դատաստանագիրք հայկական օրէնքների և իրաւաբանական սովորութիւնների:

Այսպէս ուրեմն մեր բոլոր վերոբացատրեալ հետազօտութիւններով հաստատուում է, որպէս կարծում ենք, աներկբայի կերպով, այն մեր կարծիքը թէ՝ հայկական պետութիւնը ոչ Մխիթար Գօշեց առաջ և ոչ նորանից յետոյ չուներ իւր սեփական ազգային օրէնագիրք և դատանական ազգային իբրեւ ժողովածու հայկական հին և նոր օրէնքների, վասն զի դժուար է ենթադրել, կրկնում ենք՝ դարձեալ, որ լինէր մի այդպիսի բան և դէթ մի պատմադիր չյիշէր դորանմասին: Այս երևոյթը չպիտի շատ զարմացնէ մեզ, որովհետեւ կան այդպիսի օրինակներ և ուրիշ ազգերի մէջ. զորօրինակ վրաց ազգը, հայոց ազգի պէս մի հին ազգ, նորա դրացի և նորանից աւելի երկարակեաց իւր քաղաքական ինքնիշխանութեամբ իբրեւ կազմող մի անկախ պետութիւն, նոյնպէս չունէր իւր պետական ընդհանուր և կանոնաւոր օրէնագիրք և դատաստանագիրքը, մինչև 18-րդ դարու սկիզբը, երբ Վախթանգ Բ. Թագաւոր կազմեց իւր տէրութեան համար մի ժողովածու գանազան օրէնքների, որ և կոչեց «վրացերէն» Սամար Թաւա Սիդնի (სამართაჲნი სიძნისი) — Դատաստանագիրք կամ Գիրք իրաւադատութեան: Վերջապէս, Պարսկաստանը և Տաճկաստանը, այս հզօր պետութիւնների, թէև ունին

¹⁾ Յառաջ. եր. XIX.

անթիւ և անհամար օրէնքներ առանձին առանձին, բայց մինչև այժմ չունին մի կանոնաւոր կերպով խմբագրած ժողովածու պետաւ կան ընդհանուր օրէնքներ:

Առհասարակ՝ պարզ երևում է որ՝ մեր ազգի և պետութեան իրաւաբանական և օրէնսդրական զարգացումն շատ նուազ է եղել և ճնշուած է մնացել նախաբարական իրաւունքի և դրացի պետութիւնների, մանաւանդ Յունաստանի և Պարսկաստանի, օրէնքների ազդեցութեան տակ: Այլապէս չէ կարելի բացատրել և այն զարմանալի աղքատութիւնը, որը տեսնում ենք այս կողմից մեր հին մատենագրութեան մէջ: Մինչդեռ բաւականին շատ են դրեթէ ամեն տեսակ գիտութեան վերաբերեալ և մանաւանդ պատմական և աստուածաբանական գրուածքները, մենք ոչ միայն չունենք՝ բացի Գօշի Գատաստանագրքից և եկեղեցական կանոնագրքերից՝ մի ամբողջ շարադրութիւն զուտ իրաւաբանական բովանդակութեամբ, որը խօսէր ազգային օրէնսդրութեան և իրաւաբանական սովորութիւնների վերայ, կամ պետական, քաղաքական, քրէական, և այլ տեսակ իրաւունքների վերայ, այլ չունինք այսպիսի խնդիրների մասին փոքր ի շատէ գոհացուցիչ տեղեկութիւններ մինչև անգամ և մեր պատմագրութիւնների և միւս տեսակ երկասիրութիւնների մէջ: Ծշմարիտ է՝ մեր հին հեղինակներից մեծազոյն մասը բոլորովին ուրիշ տեսակ ուղղութիւն ունին և իբրև հոգևորական անձինքներ կամ գրել են վերացական աստուածաբանական քննութիւններ և մեկնութիւններ, կամ՝ յայտնել են իւրեանց կրօնական ջերմ գգացմունքները եկեղեցական բանաստեղծութեան մէջ, և կամ վերջապէս՝ նկարագրել են պատմական անցքերը, ըստ մեծի մասին իւրեանց ժամանակակից ազգային թշուառութիւնները և դառն տառապանքները, համարեա ամենեւին չմերձենալով ընտանեկան և հասարակական կեանքի երևոյթներին, —բայց և այնպէս պէտք է նորա գոնեա երբեմն երբեմն յիշէին ինչ ինչ տեղեկութիւններ և՛ իրաւաբանական երևոյթների մասին, ինչպէս անում են այդ գործրինակ, յունաց և մանաւանդ հռովմայեցւոյ պատմագիրները և մինչև անգամ վիպասանները և բանաստեղծները: Եւ նոյն իսկ այն սակաւութիւ տեղեկութիւնները, որք հասուկտոր և կարծես թէ պատահմամբ մտել են մեր պատմագրութեանց մէջ ժողովրդի կեանքի իրաւաբանական երևոյթների մասին, չեն այնչափ նշանաւոր և մանրամասն, որ կարողանային զէթ գոհացուցիչ բաւարարութիւն տալ մեզ

գոնեա այս կամ՝ այն մասնաւոր խնդրոյ մասին: Ուստի՝ մենք այժմ՝
 դրեթէ ամենեւին չենք կարող գոնեա մօտաւորապէս որոշել թէ՝ ի՞նչ
 տեսակ կազմակերպութիւն և ընթացք ունէին մեր պետութեան
 վարչական, զինուորական, քրէական, քաղաքական, քաղաքային,
 տնտեսական և այլ մասները: Զգիտենք՝ կա՞ր արդեօք և ի՞նչ տեսակ
 էր բարեկարգական կամ՝ ոստիկանական հաստատութիւն (պօլիցիա)
 իւր բազմութիւն ճիւղերով. պետական վարչութիւնը ի՞նչպէս էր ա-
 պահովացնում հասարակական անդորրութիւնը, ի՞նչ միջոցներ էր
 դործ դնում բնութեան հարուածների՝ հեղեղի, տարափոխիկ ցաւի,
 հրդեհի, սովի դէմ և այլն: Նոյնպէս չգիտենք թէ՝ ո՞րպիսի կազմա-
 կերպութիւն ունէր պետութեան տնտեսական վարչութիւնը, ի՞նչ
 տեսակ հարկ կար ժողովրդի վերայ՝ զլիսահարկ, ծխահարկ, թէ՝ հո-
 ղահարկ, ո՞վ էր որոշում հարկերի չափը և ո՞վ էր ժողովում տէ-
 րութեան հարկապահանջները (մենք խօսում ենք ընդհանուր պե-
 տական հարկերի վերայ, որովհետեւ՝ ինչպէս իւր տեղում յիշեցինք՝
 դատաւարական հարկերը ժողովում էին նախարարները), կապալառու-
 ները թէ՛ ինքն հասարակութիւնը. և ո՞վ էր հարկատու և ո՞վ ա-
 զատ հարկից: Զգիտենք՝ ի՞նչ դրութեան մէջ էր վաճառականու-
 թիւնը և ի՞նչ օրէնքներ կային դրա մասին, ազատ էր ամենի հա-
 մար թէ՛ սահմանափակում՞ էր զանազան արդէլքներով սեփական
 հսկատակների և օտարահպատակների համար. ի՞նչ կազմակերպու-
 թիւն ունէին եղած մաքսատները և բաժատները: Մի խօսքով՝ թէ՛-
 պէտ այժմ դժուար է որոշել ճշտութեամբ թէ՛ ի՞նչ տեսակ կազ-
 մակերպութիւն ունէր պետական տնտեսականութիւնը (ֆինանսները),
 մի պետութեան կանոնաւոր զարգացման և բարգաւաճութեան այս
 զլիսաւորադոյն միջոցներից մէկը, բայց և այնպէս՝ ի նկատի առնելով
 ինչ ինչ պատմական ցուցմունքներ՝ կարող ենք ասել վստահօրէն որ՝
 դա եղել է միշտ ստորին վիճակի մէջ: Եւ թէպէտ պատմադրու-
 թիւնները յիշում են երբեմն երբեմն թաղաւորական պաշտօնների
 մեծածախս հոյակապութիւնը, նոցա ներքին շքեղութիւնը, արքայա-
 կան հանդերձների և թագերի թանկագնութիւնը, պալատական
 խնջոյքների պերճութիւնը և շուայութիւնը, օտար թաղաւորներին
 և նոցա դեսպաններին տուած երեւելի և հարուստ ընծաները, բայց
 այս բոլորը չէ ցուցանում թէ՛ ո՞րքան կանոնաւոր էին փող կամ
 հարկ ժողովելու միջոցները և ո՞րպիսի իրաւաբանական հիմունքների
 վերայ հաստատուած: Եթէ՛ այդ միջոցները կանոնաւոր լինէին և մի-

Լնոյն ժամանակ ոչ-ճշողական, ժողովրդի մէջ պէտք է տարածուէր, գոնեա խաղաղ ժամանակներում, նիւթական բարեկեցութիւն և հարստութիւն. բայց մենք չենք տեսնում ժողովրդի կողմից գոնեա մի նշան հարստութեան. չնայելով իւր կրօնական խորը ջերմեռանդութեան վերայ՝ պատմութիւնը բնաւ չէ յիշում որ ինքն ժողովուրդը հանգանակութեամբ չենէր իւր ծախսով եկեղեցի կամ վանք, այլ ընդհակառակն՝ նոցա շինողները միշտ թաղաւորներն են և առաւելապէս նախարարները, բաւականին մեծ հարստութեան տէր մարդիկ, որովհետեւ նոքա էին ստանում ժողովրդից գաւառի կամ նախարարութեան մէջ ներքին հարկերը և երևի թէ բաւական դատարկում էին ժողովրդի զրպանները:

Միևնոյն պահասութիւնը կարևոր տեղեկութիւնների մասին տեսնում ենք պետական կեանքի զլխաւոր երակներին—քրէական և քաղաքային ¹⁾ իրաւունքների վերաբերութեամբ: Զգիտենք թէ՛ ո՞վ էր մշակում և խմբագրում քաղաքային և քրէական օրէնքները՝ ինքն թաղաւորը թէ՛ կամ առանձին օրէնադրական ժողով կամ ծերակոյտ, ինչպէս զորօրինակ Հռովմում. արքայական հրամանները և հրովարտակները ընդհանուր և հաստատուն օրէնքների նշանակութիւն և գորութիւն ունէին, թէ՛ մասնաւոր և տեղական. Նոյնպէս զիտենք թէ՛ քաղաքներում, առանձնում և գիւղերում ի՞նչ տեսակ դատաւորներ կային քաղաքային և քրէական գործերի համար և առանձին առանձին թէ՛ երկու տեսակ գործերը ևս կարող էր քննել և վճռել միևնոյն դատաւորը. ատենական տեղերը և դատարանները միանձնական էին թէ՛ բաղմանձնական. դատաւորները պետական էին թէ՛ ընտրողական ժողովրդից, ժամանակաւոր թէ՛ ցմահ, ստանում էին նոքա ուժիկ և ուժից, կային արդեօք ստորին, միջակ և բարձր դատարաններ մէկի վճռի դէմ՝ միւսին բողոքելու համար: Զգիտենք՝ որպիսի օրէնքներ կային անշարժ կալուածք գնելու, վաճառելու, զրաւ դնելու, կապալով և վարձով տալու, պարգևելու

1) Մենք ունինք երկու բառ՝ քաղաքական և քաղաքային. որովհետեւ առաջինը ստացել է այժմ նշանակութիւն իբրեւ պոլիտիկական (политический, politique), ուստի մենք երկրորդը կամենում ենք զործածել մարդոց առևտրական, ընտանեկան, հասարակական, և այլն յարաբերութիւնները ցոյց տալու համար, այն նշանակութեամբ, ինչպէս ռուսաց гражданский (гражданское право) կամ ֆրանսիական civil (droit civil):

Համար, ուրիշի կալուածքը անխափան տիրապետութեամբ սեփականացնելու համար, ժառանգութիւնը բաժանելու, կտակը վաւերացնելու կամ վաւերական համարելու համար, մեռած և անյայտացած կամ վատնող ծնողների մատաղահաս զաւակների վերայ խնամակալութիւն և հոգարարձութիւն հաստատելու համար, և այլն: Նոյնպէս չգիտենք թէ՛ ի՞նչ տեսակ պատիժներ կային քրէական յանցանքների համար՝ մարդասպանութեան, աւազակութեան, զոյրութեան, և այլն, ի՞նչ տեսակ պատիժներ տէրութեան դէմ ցուցած յանցանքների համար՝ ապստամբութեան, թաղաւորի պատիւը անարգելու, և այլն:

Մինչև անգամ միջազգային իրաւունքի մասին չունինք կարեւոր և զոհացուցիչ տեղեկութիւններ, թէպէտ սա աւելի սերտ կապակցութիւն ունի պատմութեան հետ: Մեր պատմագրութեանց մէջ տեսնում ենք միայն նորա արուաքին կողմը՝ մենք տեսնում ենք ինչպէս հպտոց տէրութիւնը ուղարկում է օտար տէրութիւնների մօտ դեսպաններ և ընդունում է նոցա դեսպանները, կապում է այս կամ այն տէրութեան հետ խաղաղութեան դաշնադրութիւն պատերազմից յետոյ և կամ միաբանական դաշնակցութիւն մի ուրիշ տէրութեան դէմ պատերազմ վարելու համար: Տեսնում ենք նոյնպէս որ՝ մեր տէրութիւնը որոշում է պատերազմից յետոյ ստացած կամ տուած գաւառների սահմանները, փոխում է գերիները, վճարում է կամ ստանում է պատերազմական տուգանք, և այլն: Բայց թէ՛ կայրօն արդեօք առանձին դաշնադրութիւններ ճանապարհական հաղորդակցութեանց, արտաքին վաճառականութեան, օտարահպատակների դրութեան, հպատակութիւնը ընդունելու կամ փոխելու, և այլ շատ այսպիսի գործերի համար, — չունինք ոչինչ ճիշտ տեղեկութիւններ: Եւ անճարացած պէտք է դիմենք օտար ազգերի պատմութեան և մատենագրութեան, բայց և այնտեղ կգտնենք կամ հարեանցի և հատուկաոր աղնարկութիւններ և կամ փաստերի աղճատմունք գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար:

Մինչև անգամ մեր լեզուն, այնպէս հարուստը պատմական, աստուածաբանական և առհասարակ գրեթէ ամենայն տեսակ զիտութեանց մտքերը յայտնելու համար, չափազանց աղքատ է իրաւաբանական բառերով և ոճերով, իսկ այս բանը գլխաւոր ապացոյցներից մէկն է թէ՛ որպիսի ստորին վեճակի մէջ է մնացել ազգային ընդհանուր իրաւաբանական զարգացումն և նորա իրաւաբան

նութիւնը, որովհետեւ երբ չկայ առարկայ, չկայ միտք—լեզուն չէ ստեղծում և նոցա արայայտող բառերը: Եւ յիրաւի՝ որ զիտու թիւն աւելի է զարգանում մի ազգի մէջ, նորան վերաբերեալ բառերով և ոճերով աւելի հարստանում է լեզուն, ինչպէս զորօրինակ՝ զարմանալի կերպով հարուստ է լատինական լեզուն իրաւաբանական բառերով և դարձուածներով, որովհետեւ հռովմէական իրաւաբանութիւնը հասաւ իւր զարգացման բարձրագոյն կէտին:

Ի հարկէ մենք չենք կամենում այս բոլորով ասել թէ՛ առհասարակ հայկական թագաւորութիւնը ապրել է իւր բազմադարեան պետական կեանքի ընթացքում անանց իրաւաբանութեան և օրէնքի, առանց դատարանների և դատաւորների: Ո՛չ. կային անշուշտ օրէնքներ և մանաւանդ իրաւաբանական աւանդութիւններ, կային դատարաններ և դատաւորներ, հասարակական բարեկարգութիւնը և անդորրութիւնը պահպանող պաշտօնեաներ, հարկապահանջներ, և այլն. բայց թէ՛ Ռրալիսի կաղմակերպութիւն ունէր այս բոլորը և Ռրալիսի փոփոխութիւններ և կատարելագործութիւններ էին անում զանազան թագաւորները զանազան ժամանակ, ահա՛ այս և սոցա նման թանկագին տեղեկութիւնները պակաս են տարաբախտաբար մեր հին գրքերի մէջ:

(Կշարունակուի.)

ՎԱՀԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԱՍԱՍՄԵԱՆՅ

ՎԱՆԻՑ ՄԻՆՁԵԻ ՏԻԳՐԻՍԸ

Գ Ո Ր Ծ Գ . Պ Ա Ո Ւ Լ Ի ¹⁾

Վանայ լճից փոքր ինչ հեռու ցամաքի վերայ արևմուտքից համարեա ուղիղ դէպի արևելք բարձրանում է մի լեռի և զորչազոյն կրաժայռ, որի հիւսիսային կողմը բաւականին թեքուածութիւն ունի, այնպէս որ հարկ է հղել նորա բարձրութեան երկու երբորդ աստիճանների վերայ մի պարսպով ապահովացնել ներքնաբերդը. իսկ հարաւային կողմը իջնում է բոլորովին ուղղահայեաց պատի պէս, որի ստորոտից սկսած վան քաղաքի խիտ տները տարածւում են վաշտի մէջ և կազմում մի անկանոն քառանկիւն: Երբ մենք այդեստանից գալով ժայռի արևելեան անկիւնից ծռւում ենք՝ բացւում է մեր առաջ «Աթ—մէյդանը» ²⁾ մի ընդարձակ հրապարակ: Այստեղ ժայռին կպած «Դաւլըիժի դռնից» մենք ներս չենք մտնիլ: Զարմանքով և հաճութեամբ ենք նկատում այստեղ քաղաքի աղբերը դիզուած քառակուսի ձևով և պատրաստուած այգիները տանելու ³⁾: Քաղաքի պարսպի ուղղութեամբ, որ վերոյիշեալ դռան մօտ միանում է ժայռի հիւսիսում ձգուող պարսպին և որը այստեղից սկսելով կրկնապատկւում ու միջանկեալ ⁴⁾ խրամներով շրջապատում է քա-

¹⁾ Von Wan bis an den Tigris bei Hesn Refa. Von G. Pauli (Westermann's Monats—Hefte, 1878 April und Mai).

²⁾ Այստեղ մի այսպիսի անունով հրապարակ գոնէ ինձ յայտնի չէ:

³⁾ Բնակիչները զգուանքով էին մօտիկ անում զորա վերայ, և հետեալ բար այժմ հրամայուած է ժայռի ետեւ դիզել աղբը: Ծ. ԹԱՐԳՄ.

⁴⁾ Խրամը ոչ թէ երկու պարիսպների մէջն է գտնուում, այլ նոցանից դուրսը:

դաքը, անց կենալով բազմակերպ և խուռն ամբոխի միջով՝ հասնում ենք մի երկրորդ դրան: Մենք կամենում էինք ուղղակի ամերիկացի քարոզիչների մօտ գնալ, բայց մեզ նախ և առաջ մաքսատան ընդարձակ բակը տարան, ուր ոչ մեր ներկայացրած սուլթանի ֆերմանը և ոչ մեր առաջարկած «բախշիչը» կարողացան հետազոտութիւնից ազատել մեր բեռները: Հետաքրքրութիւնից մեր շուրջ խռնուող ամբոխի մէջ շատ ապահով չէր այս գործողութիւնը, ինչպէս և իսկապէս առանց փոքր կորուստների էլ չանց կացաւ բանը, չնայելով որ մենք մեծ ուշադրութեամբ հսկում էինք: Քարոզիչներին մէկը բարեբաղդաբար այլտեղ էր գտնուում այս միջոցին, որով իմ բանս յաջող եղաւ: Տխուր, շոք և անառողջ քաղաքիցը հեռու է մնում ով որ կարող է և այս պատճառով քարոզիչները բնակվում են այդեստանում, որ քաղաքի առջևի հրապարակիցն սկսած երկու ժամուայ ճանապարհ ¹⁾ տարածւում է մինչև Զըմզըմ լեռը, և որի վերայ մենք, դաշտը տեսնելիս, այնքան զուարճացել էինք: Մի ժամից աւելի ենք գնում՝ շարունակ մեծ մեծ ուռենիներով հովանաւորուած մի առուակի երկայնութեամբ, որի մէջ սագերը վայելչութեամբ լողում են: Բարձրաբերձ, գորշագոյն և գեղակատար ծառերով զարդարուած ուղիները բաժանում են պատուած այգիները իրարից, որոց մէջ խառն տեսնւում են թէ փոքրիկ տնակներ և թէ վայելուչ ամարանոցներ: Վերջապէս հասանք մեր նպատակին, դօկտոր Ռայնօլդի փոքրիկ բնակարանը, ուր նա ժամանակաւորապէս է կենում, մինչև մի հասարակաց բնակարան շինուի Վանայ քարոզիչների համար, որի հիմնարկութեան տեղն էլ արդէն գնուել է: Այն քարոզիչների խումբը, որի մեծ գործունէութիւնը ճաճկաստանում Վանայ մինչև Միջերկրական ծովն է տարածվում և որի համար տարեկան 500,000 դոլար ծախս է լինում, պատկանում է «Congregational Church»-ին: 1878 թուականից ի վեր նա զբաղւած է Վանայ բազմաթիւ հայերով:

Պրան առաջ կանգնած ձօխ թամբուած ձիերը եսթաղրել են տալիս որ ներսում բարձրաստիճան հիւր կայ, և ես գտնում են այնտեղ վաշային, որ շուտով կոստանդնուպօլիս գնալու պատճառով եկել է մնաս բարեաւ ասելու: Թէպէտ սիրալիր ընդունելութիւն գտայ,

¹⁾ Զիով մի, իսկ հետիոտ հազիւ ժամեկիսու ճանապարհ:

բայց ցաւում եմ, որ այս պատուական մարդկանց արդէն անձուկ բնակարանը իմ ներկայութեամբ աւելի ևս փոքրացաւ նոցա համար. մանաւանդ, որ տենդն ու թանջքը չարաչար կերպով նոյն երեկոյին տիրապետեցին ինձ և մի քանի օրից յետոյ ես արդէն իմ յոյսս կտրեցի և բոլորովին լքայի:

Բայց այն անձնանուէր խնամքը և այն զօրեղ միջոցները, որոնց արժանացոյ պատուական քարոզչի տանը, շատ շուտով անհետացին այն վատ ցաւերը: Ես կարող չէի լինել իմ ամենաջերմ շնորհակալութեան զգացմունքը յայտնելու այստեղ բարերարներին, եթէ հիւանդութիւնը բռնէր ինձ մի գիւղի ակոռում: Մի բարձր լեռնով բաժանուած լինելով իմ ճանապարհորդութեան հետեւալ նպատակից՝ ես հոգում էի, չլինի թէ մօտալուստ ձմեռը ինձ բոլորովին ուրիշ ճանապարհ ցոյց տայ: Ամէն օր, երբ աչքերս տխրութեամբ յառում էին այն լեռների վերայ, որ աւելի ու աւելի ծածկւում էին ձիւնով, բարի դօքտօրը պէտք է կոչէր ինձ «Don't worry you»: Սոսկայի գառանցանքները երբ ինձ գիշերները քշում էին անկողնից՝ արդէն ժամի երեքին լսում էի փայտէ կոշնակները փողոցներում շրջելիս՝ հրաւիրելու հայերին իւրեանց եկեղեցիներում, ներկայ դանուելու առաւօտեան ժամերգութեան, որից յետոյ նոքա պէտք է ճանապարհ ընկէին դէպի հեռաւոր քաղաքը: Կենցաղավարութեան այս եղանակին յարմարուելով՝ քարոզիչներն ևս սկսել էին առաւօտեան աղօթքը կանուխ կատարել:

Սոցա խօսքով, որ ամենաճիշդ աղբիւրների վերայ է հիմնուած, քաղաքը, ի հարկէ ընդարձակ այգեստանով հանդերձ, պէտք է որ 7000 տուն ունենայ, որոնցից 4500-ը քրիստոնեաներին, իսկ 2500-ը մահմետականներին են պատկանում: Միայն հինգ հոգի հաշուելով իւրաքանչիւրի մէջ՝ 35,000 բնակիչ կը լինին, որոնցից 22,500-ը քրիստոնեայ: Մնացած 12,500 մուսուլմանների մէջ կան նաև բազմաթիւ¹⁾ բուրդեր, բայց սոքա զգալով, որ իւրեանց անունը լաւ տպաւորութիւն չի անում, միւս կրօնակիցների պէս «թուրք» են կոչել տալիս իւրեանց: Վանայ ամբողջ նահանգում 125-ից մինչև 150,000 քրիստոնեայ են համարում, որից մօտ 90,000-ը հայ, իսկ մնացածը՝ նեստորական պէտք է լինեն: Այս վերջինները բնակում են

¹⁾ Ընդհակառակը՝ խիստ սակաւաթիւ:

մերձակայ լեռների վերայ: Հայերը մի հին սովորութեամբ իւրաքանչիւր տարի բազմութեամբ Կոստանդնուպոլիս են գնում, ուր բեռնակրութեամբ, մշակութեամբ, արուեստով կամ առուարով են պարապում և միայն առժամանակեայ կերպով վերադառնում իւրեանց հայրենիքը: Մասամբ այս սովորութիւնը, մասամբ էլ այն բազմութիւն ուսումնարանները (հին արական և երկու իգական սեռի համար մօտ 2000 աշակերտներով) և երիտասարդների ուսումնասիրական բազմութիւն անկախ ընկերութիւնները պատճառ են դարձել՝ որ այս կողմի հայերը աւելի կրթուած, աչքաբաց և զարգացած են: Նոցա թուով պէտք է բաւականին հարուստ մարդիկ լինեն, որովհետեւ երբ կառավարութիւնը իւր դրամական մեծ տագնապնդում ստիպուած էր հասարակաց տուրքը նոցանից կանխիկ խնդրել, նոքա հաճութիւն ցոյց տուին, վասն զի եթէ դիմադրէին, իրանց կարծիքով, բռնի կը լինէր այդ փոխառութիւնը: Անհասկանալի է, թէ ինչպէս կառավարութիւնը՝ փոխանակ ճանապարհ հորդելու հայի հանձարի ընդարձակ գործունէութեան համար՝ փակում է այդ ճանապարհը ուր միայն կարող է: Մօտ լեռներում, ինչպէս ասում են, երկաթի հանքերը համարեա հողի երեսին են, բայց և այնպէս արգելեցին մի հայի՝ այդ հանքը մշակելու, մի ուրիշին թոյլ չտուին հաստատելու: Ներսէս պալից փոխադրուած մի լաւագոյն ջրաղացք: Զգալով իւրեանց անընդունակութիւնը տաճիկները նախանձում են ատուած քրիստոնէին:

Հոգեւորականների թիւը հայերի մէջ չափազանց մեծ է: Վանայ փաշայութեան մէջ քսանեութ փանք կայ՝ մօտ ութսուն բնակիչներով ¹⁾, ուստի 90,000 բնակիչներից իւրաքանչիւր 1125 հոգուն կամ 28% արական սեռի հասակաւորին մի վարդապետ կ'ընկնի: Այս թուերի վերայ երեք կամ չորս քահանայ են համարում: Վանայ բուն քաղաքի չորս ²⁾ եկեղեցիներում պաշտօն են կատարում քսանեութ քահանաներ, իսկ զիւղերում նոքա համեմատաբար առաւել են թուով: Քուրդերի աւազակութիւնների ահ ու սարսափը պատում են այստեղի ժողովրդի սիրտը և կառավարութեան

¹⁾ Թերևս միայն վարդապետներով է կամայնում ասել, ապա թէ ոչ նոցա բնակիչների թուով եթէ համարենք նաև տիրացուներին և մշակներին, այն ժամանակ այդ թիւը շատ պէտք է մեծացնել: Ծ. Թ.

²⁾ Քաղաքում կան եօթն եկեղեցիներ, իսկ այգեստանում հինգ, և հետևեալ 28 քահանայք պէտք է ամենի վերայ հաշուել:

Թուլութիւնը նկատելով այս իսկական վտանգի դէմ՝ աւելի վառ-
թար հետեւանքներ են սպասուում: Քրիստոնեաների յայտնի սպանող-
ները կամ բոլորովին ազատ ման են զայլս կամ բանդն իբրեւ ձրի
ննջարան դորժ ածուծ:

Իմ պատուհաններից նայելով երկու կողմն էլ մեծամեծ այ-
գիներ եմ տեսնում զինեբեր որթերով և բազմաթիւ նրբաւարտ
բարդիներով զարդարուած: Այս վերջինների բունները՝ (իբրեւ գերան)
խիտ առ խիտ շարուած՝ իւրեանց վերայ են կրում տափարակ տա-
նիքները: Մի գեղեցիկ թանձրամազ շուն հաւատարմութեամբ հըս-
կում է տանիքների վերայ և այգիների մէջ, և այնպէս սարսափելի
թշնամի է դէպի ամենայն օտարը, որ նախ քան սենեակիս դուռը
բանայի, նախ պէտք էր կապէին շանը: Աւելի մեղմ բնավորութիւն
ունի Վանայ կատուն և համարեա մետաքսի պէս փափուկ մազեր:
Սոցանից մինը իմ սիրելի տան տիկնոջ զբօսանքի առարկայն էր:
Վանայ և նորա շրջականերին պատկանող կատուի այս ցեղը զրեթէ
միշտ սպիտակագոյն է լինում, վզի մազերը խիտ ու երկար են, որոնց
միջեց փոքրիկ գլուխը կարծես թէ վանդակից է դուրս մոյկ տալիս.
փորի տակի մազերը համարեա գետին են հասնում: Կոչը նոյնպէս
շատ երկար մազերով է:

Թէպէտ իմ դռնն հիւանդութիւնը ցաւալի արգելք դառաւ
ինձ շրջագայելու այս գեղեցիկ և հետաքրքրական կողմերում, բայց
պէտք է դոհ լինէի, որովհետեւ փոքր ժամանակից յետոյ արդէն այն-
չափ կազդուրուեցայ, որ կարող էի ձի հեծնել. քաղաքն ու բերդը
պէտք էր տեսնէի, եթէ ինձ շատ էլ նեղութիւն պատճառէր: Նրբ
ես մի ուրիշ քարոզչի՝ Պ. Բարնումի հետ մի սիրուն սուաւօտ այ-
գեստանիցն ելնելով քաղաքին մօտեցայ, տեսայ այնտեղ, որ վա-
շայի մեկնելու պատճառով քաղաքի դրան առջև հաւաքուել է մի
խուռն բազմութիւն: Հէնց այդ միջոցին մօտենում է դրանը «հարէմը».
կանայքը, թերեւ մատաղ հասակով, նստած երկար—քառակուսի
ապակեայ դեսպակում, որ ծածկուած էր վարազայրներով, իսկ
փոքր ինչ հասակով մանուկներն ու աղախինները այսպէս անուա-
նուած «կաջարօխ» ներում. կըր կողովաձև պահարաններ, որոնցից
երկուսը կարող է մի զրաստ տանել, և որոնցում բարձերի վերայ
պէտք է խիտ ամփոփ կծկուել, սակայն արևելքուն դժուար չէ այս
կերպ նստել:

Միայն մի քանի զրաստ էին ամբողջ կահ կարասիք կրողները:

Այս չնչինութիւնը օսմանցիների թափառականութեան մի նշան է երևում ինձ:

Բազմատեսակ գոյներով ներկուած, բարձր անիւներով և երկար ու ձիգ սանդուղներով բաց կառքերում նստած՝ երեքայով ուղեկցում էին հարեմլին իւր բարեկամութիւնները: Քաղաքացիք մասամբ լաւ ձիւտորուած, հետեւում էին, իսկ ամբոխը ճանապարհի վերայ կանգնած մտիկ էր տալիս: Հայ կանայքը ծածկում են սպիտակ վերարկուներ (մը խմէլ) կարմրագոյն (վերևի) շապիկի վերայ, իսկ մահմետականութեան հիւր փաթաթում են երկար և ըստ մեծի մասին մթնադոյն մետաքսեայ վերարկուներով: Պարսկական սև գդակը չի երևում, բայց եթէ մի քանի պարսկահագաթակների գլխին. նորա տեղը այժմ Ֆէսն է բռնել, որ հայերը կրում են առանց փաթաթելու, իսկ թուրքերը սպիտակ կամ գունաւոր շորերով փաթաթում են: Այր մարդու միւս զգեստներն են սովորաբար նեղ պարեգօտը, լայն վերարկուն նորա վերայ և լայն անդրափարտիքը: Նախ և առաջ պէտք էր փոխադարձ այցելութիւն անէի իմ հայրենակից բժշկին, որ այստեղ ղենուորական ծառայութեան մէջն էր և իւր վնդի նոր զօրանցում բնակում, որպէս զի նորա միջնորդութեամբ թոյլտուութիւն ստանայի բերդն այցելելու: Այսօր էլ շատ ուրախութիւն բան չտեսայ քաղաքում: Քարով և կաղձինով շինուած պարիսպներն ու նոցա կլոր մարտկոցները շատ թոյլ էին պաշտպանուած: Ռուսաց յարձակման հաւանականութիւնը արդէն ժողովորեան բոլոր դասակարգերի սրտերը յուզում էր: Թէ անհիմն չէր այս ենթադրութիւնը, ես կարող էի կովկասում նկատածներովս դժբաղդաբար հաստատել, ուր ղենուորական պաշտօնականները բոլորովին համարձակ կերպով պատմում էին պատերազմական այն կարգադրութիւնների մասին, որոնք ձեռնարկուել էին թուրքաց և պարսից սահմանների վերայ, թէպէտ այս վերջինում քրիստոնեայ եղբայրներ չկային պաշտպանելու: Քարոզիչները մոտատանջում էին իւրեանց ապագայի մասին, որովհետև Ռուսաստանը, ինչպէս յայտնի է, թոյլ չէ տալիս իւր սահմանի մէջ որևէ քարոզչութիւն: Զօրաց փաշայն պատմում էր ինձ այսօր, թէ բերդը զրահաւորելու համար թնդանիօթներ են սպասուում: Նախ և առաջ պէտք է ի հարկէ հոգան որ ամրոցները պատշաճապէս կարգի բերին: Շուկայի ընդարձակ փողոցները շատ կենդանի չէին: Իւր դրութեանը նայելով քաղաքը երբէք նշանաւոր իջևան չէ եղել վաճառականութեան, որովհետև հիւսիսային Պարսկաստանի ճանապարհը

երբեմն Ֆրանկոնի այժմ էլ կոչիստի վերայում է գնում, իսկ Ֆիզրիսի հոգիտը՝ անջատուելով մի բարձր լեռնագօտով՝ Սև ծովի հետ հաշտորդակցութիւն անելիս ստիպուած է վանք և նորա լիճը հարաւը թողնել։ Վանայ գլխաւոր վաճառւորքներն են քաղաքի և նորա շրջակայ աղետաւանների պտուղները, հօտերի մորթիները՝ այժի մաշկեցն էլ պատրաստուած է մի տեսակ նիւթ, որ ջուր չի անցկացնում և լճի ձկները։ Լճի ջուրը (ըստ Chancourtois-ի) 1000-ին միայն 9,38 կերակուրի աղ է պարունակում իւր մէջ, բայց դարմանալի առատութեամբ 8,61 ածխածխի և 3,33 ծծմբաթթուի նաարօն. այնպէս որ մեծ փրփուր է տալիս երբ կանայք նրանում օճառով լուացք են անում։ Մի ուրիշ անկամի աղբիւր էլ քաղաքին մօտիկ են Ծովի ջրի գոլորշիացնելուց ձեռք բերուած Սօդան է։ Հետաքրքիր տեսնելու այն ձուկը, որ մինչև այսօր միայն է գտնուել այս ջրում, որոնցից քաղարոււմ և գտայ մի փոքրիկ «Սպիտակ ձուկն» (Cyprius Farichi)։ Նորա որսալու գլխաւոր ժամանակը դարունն է, երբ նա մերձաւորութեան համար դէպի գետն է դալիս, իսկ յետոյ վերադառնում խոր տեղեր և դժուար է ընկնում ուռկանի մէջ, այս պատճառով ես նորա միայն աղածը տեսայ։ Նա համարեա «ֆայլունիկ» մեծութիւնն ունի։ Դէպի բերդը դնալիս իմ հայրենակիցն ինձ իւր հիւանդանոցը տարաւ, ուր ես բարեկարգութիւն և մաքրութիւն գտայ, և նորա կազմութիւնը, տեղի հանգամանքներին նայելով, կատարեալ էր։ Մենք մօտեցանք մի թշուառ զօրականի մահճին, որի ծնկան յօդուածի բորբոքումն արդէն Pyämie էր դարձել։ «Ես պէտք է կտրէի նորա ծունկը», ասաց բժիշկը, «բայց եթէ նա դորանից մեռնէր, այն ժամանակ մուսուրմանները կասէին. Ֆրանկը նորան սպանեց»։ Հետիոտ բերդի վերայ բարձրանալու դեռ ոյժ չունենալուս համար՝ ինձ մի ջորի էր սպասում արեւմտահարաւային դրան մօտ։ Այն օրից սկսած, երբ քննութեան լոյսը պատմութիւնից դուրս հանեց Շամիրամ թագուհուն, (որ աւանդութեամբ այս ժայռի վերայ մի հոյակապ ամարանոց էր շինել իւր համար), համարելով նորան պատերազմի կամ սիրոյ աստուածուհի, միւսնոյն ժամանակ անհնարին խաւարով ծածկեց այն կերտուածների ծագումն, որոնք երևում են այս ժայռի վերայ։ Միմիայն Գսեքքնէսի անունը, որ այն ժայռի մի քանի հուշակաւոր արձանադրութիւնների մէջ ինչ ինչ յիշատակարան է թողել իրան, լուսոյ մի ճառագայթ է արձակում։ Աղէքսանդր մեծի ժամանակներում հայոց վան թագաւորը իբր թէ

վերանորոգել է տուել Շաւիրամակերտի աւերակները, որից և սա իւր այսօրուայ անունն ընդունել: Նորից կործանուելով՝ Վաղարշակ Արշակունին վերականգնեց նորան: Շապուհ Բ. Սասանեանը վերադին խորտակելուց յետոյ՝ այս ամուր քաղաքը ընկաւ բնիկ իշխանների ձեռքը. սոցանիցն էլ անց կացաւ Բիւզանդացւոց և ապա Սելջուքների ձեռքը. 1392 թուականին աւար եղաւ Մոնղոլ թիմուրլանին և վերջապէս հասաւ Օսմանցիներին, և, պարսկական վերոյիշեալ ժամանակաւոր զրաւումից յետոյ, մինչև այսօր մնում է նոցա սեպհականութիւն, բայց և յաճախ վայրենի քուրդերի ճնշման ներքոյ:

Հիւսիսային կողմից՝ ողորկ և գորշագոյն կրաժայռի վերայով տանում է ճանապարհը դէպի վեր՝ դժուարառիկ ամրոցը: Դեռ չհասած այսօրուայ վերնաբերդի դրանը, որ ժայռի երեք կատարներից ամենաբարձրը իւր մէջն է աւելում, կողմնակի քանդակուած սանդուղների մնացորդները դեռ քանիցս անգամ յիշեցնում են մեզ, որ հին շէնքի ճանապարհն էլ այստեղովն է եղել: Մենք տեսնում ենք այս ճանապարհի վերայ նաև մի փոքր բնեռագիր արձանագրութիւն: Մինչ պահականոց մոնելու կարգադրութիւն է լինում, ինձ այստեղ մի հորին ցոյց տալիս ժայռի մէջ, որի ծերպերից նալթ է դուրս գալիս:

Մեզ նախ և առաջ տարան այն երկու սենեակները, որ ամրոցի ներքև հարաւային կողմից փորուած են ուղղաձիգ ժայռում: Նոցա վերայ չկան բնեռագրեր, պատերն էլ նուրբ աշխատութիւն չեն ցոյց տալ: Նոցանից առաջինի երկայնութիւնը 45 ոտ է, և լայնութիւնը 25. իսկ երկրորդինը միայն 20 ոտ երկայնութիւն և 10 լայնութիւն: Այստեղ մենք մօտ 300 ոտ բարձր էինք կանգնած լճից և մօտիկ անում մեր ոտների տակ պարսպապատ քաղաքի փողոցներին և բակերին և ապա ձգում մեր հայեացքը ձախ՝ այգեստանի ընդարձակ և կանաչազարդ ծառաստանի վերայ, աջ՝ լճի ամբողջ փայլուն մակերևոյթի վերայ, որի յամենամեծ երկայնութիւնը 15 աշխարհազորական մղոն է. իսկ լայնութիւնը $7\frac{1}{2}$: Բայց ձմեռը լուրջ և հանդիսաւոր կերպով ամէն կողմից ցած է իջնում լեռների վերայով, իբրև անխուսափելի նախասահմանութիւն, որին բնութիւնը զուարթ դէմքով է ողջունում: Իցէ թէ ևս ազատուէի այդ ձմեռից:

Ժայռի միւկեոյն կողմի վերայ, բերդի միւս ծայրում մենք որոնում էինք հնութեան ուրիշ մնացորդներ: Քաղաքից 200 ոտ բարձր և ժամանակի ժոնիքներից չարաչար կրճտուած մի քարեայ

սանդուղք քսան աստիճաններով իջեցնում է մեզ ներքև: Նախ մտիկ ենք անում մի փոքրիկ քառակուսի անձաւում, ապա տեսնում երեք փոքրագոյն արձանազրութիւններ լաւ յղիւած ժայռի վերայ, ուր ես բեռնում էի իմ աչքը, մինչև յառաջընթաց զօրականը ինձ մի դրան մէջ է քաշում: Նս գտնւում եմ մի սրահի մէջ, որի երկարութիւնը 34½, ոտ է՝ լայնութիւնը 21 և բարձրութիւնը 12. ունի հարաւակողմում չորս փոքրիկ սենեակներ և ընդ ամէնը 10 պատուհաններ՝ բացուած լաւ յղիւած միջնապատերի վերայ: Զախակողմի սենեակի մէջ կայ մի լեցուած հոր: Սրահի յատակի և պատերի վերայի քառակուսի բայց ոչ խոր քանդակների նշանակութիւնը մինչև այսօր անհասկանալի է մնացել: Պատի վերայի մի քանի ծակերը թերևս ճրագներ հաստատելու համար լինին: Զօրականները պատկառանքով մատնացոյց եղան Ֆրանսիացի ճանապարհորդի՝ խոշոր գրերով քանդակուած «Texier» անուան վերայ, իբրև խորին հնութեան ամենակարևոր մի նշան, և երևակայում էին նորանում թերևս այն մարդու անունը, որ թաղուած է եղել այն փոքր սենեկում: Ներսից այստեղն էլ ոչինչ արձանազրութիւն չկար. բայց յետոյ սոցանից մի քանիսը մենք նկատեցինք մուտքի դրան վերայ և նորա աջ կողմում, սակայն չարաչար եղծուած: Բոլոր այս արձանազրութիւնները իրենց 300 տողերով իբրև թէ Արգիւթիս անունով մի թագաւորի պատերազմական գործերն են նկարագրում: Այս սենեակները վանայ վաղեմի ժառանգական փաշաներից մէկի գերդաստանի անունով սովորաբար «Խօռխօռայ այրեր» են կոչվում. որովհետև նա այս այրերի ներքև մի այգի ունէր:

Քաղաքը վերադառնելով մենք այնքան մօտեցանք ժայռին, որ կարող էինք նկատել այն ամենամեծ արձանազրութիւնը, որ գետնից 60 ոտ բարձր՝ երեք էջերի մէջ և երեք լեզուով քանդակուած է Դարեհի որդի Քսերքսէսի հրամանով, և նմանում է Համադանում (Նկրատանում) և Պերսեպօլում գտնուած նոյն թագաւորի արձանազրութիւններին: — Հեռու դէպի արևելք մի մեծ այր էլ է երևում 9 ոտ բարձր դնով, որ տանում է մի քառակուսի սրահի և երեք ներքնասենեակների մէջ:

Ժայռի արևելեան անկիւնի մօտով «Դաւրիդի դռնից» դուրս գնայինք: Այստեղն էլ՝ բարձր զիրքերում՝ նկատում էին արձանազրութիւններ: Սրբա, որոնք քաղաքում և նորա շրջախաներում թուով արդէն քառասունից ավելի են գտնուել, այս վերջին տարի-

ներում բոլորն էլ ընդունուել են իբրև հին հայերէն ծագումից, բացի վերոյիշեալ մեծից և ուրիշ երկուսից, որոնք արդէն վաղուց ծանօթ ասորական նշանագրերով են գրուել:

Քաղաքի մէջ զանազան մուտքերի վերայ արձանագրուած «Ալլահ պքար» — (Աստուած մեծ է) խօսքը ցոյց է տալիս բնակիչների դաւանութիւնը: Մեր դաւանութեան մասին էլ, երևի, սիրելի երեխաները տարակոյս չունին. նոքա մեր ետևից յաճախ մի բարձր «փռօտ» (Prot.) են հնչեցնում: Իբրև հարուստ տուն՝ ինձ Թեմու-օղլու գերդաստանը ցոյց տուին: Թօփչի-օղլու գերդաստանը, որ քաղաքումն ազդեցութիւն ունենալու համար առաջ վերոյիշեալին դէմ միշտ թշնամութիւն ունէր, որին և ժողովուրդն էլ էր մասնակցում, այժմ իւր հարստութեան հետ կորցրել է և ազդեցութիւնը:

Ժայռի հիւսիսային կողմը գտնուող Միւս քարանձաւներն էլ տեսնելու այլ ևս կարողութիւն չմնաց իմ մէջ: Հետեւալ օրը ճանապարհ ընկնելու համար էլ ես դեռ. թոյլ էի: Մինչև դեկտեմբերի 3 հազիւ զգացի իմ մէջ բաւականին ոյժ շարունակելու իմ ուղեւորութիւնը: — Խիստ սրտաշարժ էր այն հրաժեշտը, որ ես տուի ազնիւ դօքտօրին և նորա ամուսնոյն, որոնց կեանքիս ընթացքում այլ ևս պատահելու չէի, թէև նոքա նոր կեանք պարգևեցին ինձ:

Մենք չվերադարձանք քաղաք, այլ այգեստանների միջով արեւելալ — հարաւային ուղղութեամբ դէպի լճի ափ դիմեցինք: Չնայելով որ ամառը այստեղ սաստիկ շոք է լինում, այնպէս շոք ու անառողջ, որ քարոզիչները կամ լեռն են գնում, կամ իւրեանց շինած նաւակում ծովի վերայ ապրում (?), բայց և այնպէս ձմեռն էլ խիստ է լինում: Բարեխառնութիւնը այնպէս է ճնշում, որ և ոչ ձիթենին է աճում այստեղ, ուր մնայ արմաւենին. թէպէտ մենք Մեւսինայի յայնութեան վերայ ենք զանուում, բայց ի հարկէ և 5130 ոտ բարձր ծովի մակերևոյթից: Մեր ճանապարհն անց կացաւ այն ճահճոտ տեղով, ուր պատրաստում են վերոյիշեալ «բարակը»¹⁾: Երկու ժամից յետոյ հասանք այդեշտ Արտամես գիւղը, որի միայն առաջին տները շօշափեցինք մենք, և ապա հեռացանք ծովից դէպի բարձր լեռնագօտու մի ճիւղը, որ այստեղ Վանայ դաշար սահման

¹⁾ Անկարելի է, որովհետեւ սա հիւսիսն է ընկնում, մինչդեռ նոքա «արեւելահարաւային» ուղղութեամբն են գնում:

նափակում է: Այս ժամից յետոյ Վանը աներևոյթացաւ, և համա-
նուն կամ Խօշ գետի միւս կողմը երևեցաւ Անգղ զիւղը: Անցքը
ձանձաղէր, բայց նորա լայնութիւնը ենթադրել էր տալիս ձեան
հալչելու ժամանակի ջրի յորդութիւնը: Արկու ժամուայ ճանապարհ
անց կենալով արտերի միջով և լեռան ստորոտում մի փոքրիկ գիւղ
ձախ կողմ թողնելով հասանք կեռասաշատ Ոստանայ մօտ մի գա-
ռիթափ բարձր լեռան ստորոտի առաջ, ուր փոքր ինչ էլ դէպի
վեր բարձրանալով և ահա ամբողջ լիճը դարձեալ մեր աչքի առ-
ջին հանգիսացաւ: Նորանում այնպէս պարզ էր երևում Աղլթամա-
րայ ժայռոտ կղզին, որ՝ երբ մենք մի փոքր յետոյ դարձեալ բո-
ւրբովին մօտեցանք, ամին՝ կարողացանք մեր դիտակով ճանաչել Հայոց
վանքի փոքր եկեղեցին, նորա բուրձ գմբէթը և սիրուն շինուած
մուտքը: Լեռներն անցկենալու շտապով չկարողացանք մանկել այս
կղզին, որ հնում հայ թագաւորների աթոռանիստ է եղել, որից
այսօր միայն աւերակներն են մնում: Վանքը, որոյ եկեղեցին 940
թուին Գագիկ թագաւորն է շինել տուել, այսօր տաս վարդապետ ¹⁾
ունի. նորա եպիսկոպոսը ²⁾ առայժմ Կոստանդնուպօլսումն է գտն-
վում: Արա նախորդը ութ տարի առաջ Ախալանք զիւղում սպա-
նուեցաւ մի քուրդից: Կղզին անբեր է, այս պատճառով բնակիչները
խրեանց արմախք և բանջարեղէնները ցանում են նաւահանգստի ա-
րևելեան ափի վերայ գտնուող այգիներում, ուր տեղից և կղզին են
փոխադրում: Մթնել էր արդէն երբ մենք դաշտն իջանք, և ուղղուե-
ցանք դէպի մի ահագին բոց: Ախալանք զիւղի ամբարած յարդերն
էին, որ վաւ վում էին, և հայ բնակիչները խիստ յուզուեցան, երբ
մենք զիւղ մտանք, և մեզ տեղաւորեցին մի սոսկալի զոլորշապատ
յարկում՝ տաւարների մէջ:

Տարօրինակ էր ինձ համար այն երևոյթը, որ ես առաւօտը
այս զիւղի վերայ տեսայ: Մի քանի առանձին կանգնած տները չհա-
շուելով. մի տափարակ և կից տանիք ծածկում էր ամբողջ զիւղը.
և փոքրիկ երզիքներից վեր բարձրացող ծխի սիւնները ցոյց էին տալիս
այն զերդաստանների թիւը, որ պահոււմ էին նորա տակ:

Դեկտեմբերի 4-ին 7 ժամին, մի պարզ և ցուրտ օր, բարձրա-

¹⁾ Սոցա մէջ լինելու են նաև եպիսկոպոսներ: Ծ. Ե.

²⁾ Կաթողիկոսը պէտք է հասկանալ:

ցանք զէպի գետակը, որի վերայ շնուած է զիւղը, և ապա մեր երեսը ծովեց դարձնելով ուղղուեցանք արեւմտեան կողմ զէպի մի հովիտ: Ժամէկիսից յետոյ, հովտի բերանում, ճանապարհի վերայ պատահում է մի «խան» (իջւան), որին Գաւաշ—խան էին կոչում, ուր «միւղիւր» է նստում, և գետի միւս կողմը ոչ հեռի զանում է Նոր զիւղը: Այս հովիտը իւր ջրերի առատութեամբ և «գեանի» ծառերի անտառակներով խիտ բնակութիւն է հաւաքել իւր զրկում: Բազմաթիւ գեղեցիկ ընկուղենիք շրջապատում են զիւղերը, որ գետեղուն էն հովտի ծոցերում: Հովիտը չորս ժամից յետոյ սպառուեց, և որովհետեւ ճանապարհը լերէ լեռան վերայ բարձրանալու նշան էր տալիս, ուստի վերջին պրակի հովանին բնաբեցի ինձ մի թեթեւ նախաճաշիկ անելու վայր: Այն զառիթափը, ուր ճանապարհը ուղիղ վեր է գնում, ծածկուած է ցած «իշոտ մաղառներով» *Astragalus tragacantus* ¹⁾, որի ոստերը տալիս են այսպէս անուանեալ *Tragant—gummi*-ն: Ժամի տասներկուսին մենք հասանք ճանապարհի բարձր կէտին, և աջ կողմ ձորի մէջ տեսնում ենք պարսպապատ «Խանջայք» ²⁾ վանքը: Եւ որովհետեւ այսօր մենք դեռ ոչ մի վանք չենք տեսել ճանապարհի վերայ, ուստի Խանջայքն (չրնձակն) այն լինելու է, որ Կիպերտի քարտէզը Նորզիւղի մերձակայ բարձրութեան վերայ է դնում ³⁾: Մի ընդարձակ լեռնահովտի ստորոտի վերայ երևում է մի մեծ զիւղ, որի ներկայութեամբ մենք հանդարտօրէն անց ենք կենում թերթաւոր ժայռերի արահետ ափերքով զէպի մի անձուկ հովիտ: Երկար շարունակելու չենք զէպի հովիտը, այլ շուտով զուարճութիւն կունենանք մի երկրորդ լեռան բարձրութիւնից վերստին տեսնելու լեճը՝ խորը մեր ոտների ներքեւ ընկած: Բելուայ սարը, որ այժմ մեր ետեւն է ընկնում, փոքրացնում է լճի տեսքը, որի վերայ քամին զէպի վան է տանում մի քանի եռանկիւնի առաջաստաւոր նաւեր: Մանաւանդ ձմեռը, երբ ցամաքային ճանապարհը անյարմար է տեղափոխելու, ծովու ճանապարհով շուտ հասնում են Դատվան, որ Բաղէշից հաղիւ թէ մի աւուր ճանապարհ հեռի է:

¹⁾ Բնիկ հայերը սորան «Խաղիբան» կամ «Կունի փուշ» են անուանում: Ծ, Թ.

²⁾ Չրնձակ է զորա անունը. կամ Կապուտ—կողայ Ս. Յակոբ: Ծ. Թ.

³⁾ Ոչ, այլ այնտեղ կայ մի ուրիշ վանք Ս. Գէորգ անունով, փակուած լեռների մէջ:

«Գեանու» և եղևինի զարդարուն անտառակների միջով մի ժամ շարունակում է զառիթափը, մինչև լեռնահատարից յանկարծ մի բոլորչի զաշտ ենք տեսնում ներքև, և ապա մի դժուարին զառիփայրից այնտեղ իջնում: Նորա գետինը ճաճառ է երևում, և լեռների միջի նեղ կիրճը, ինչպէս երևում է, բաւական չի լինիլ զարնան յորդ գետը դէպի ծովը հանելու, ուստի և յետ է ուռեցնում: Գիւղերը, որոնցից մի քանիսը մենք տեսնում ենք, ապահով բլուրների վերայ են գետեզուած: այսպէս և Գէօլլի, ուր մօտէք մենք ժամի 4³/₄-ին և մի զիւղացու զովէշների հետ տեղաւորուեցանք մի մեծ յարկում, որ այն գիշերը լաւ ցուրտ էր: Այս գիւղի բնակիչները հայ էին:

Դեկտեմբեր 5-ին արդէն քաւաստեան ժամի 7-ին սկսեցինք մի նեղ հովտի միջով դէպի արեւմուտք բարձրանալ, որի ամայութիւնը շուտով փոխարինուեց ծովի ցանկալի տեսարանով, որ և խոր ու հանդարտ և ուղղաձիգ լեռներով պատուած ծոցի միջով՝ բացուած բերանի նման ձգւում էր դէպի ինքն հոսող գետակը: Ծոցի արեւելեան կողմում ժայռերի ներքև շինուած մի փոքրիկ զիւղի մօտ մենք հասանք ավին, ուր ես ոչ մի մարդու չկարողացայ տեսնել: Մի ժամ սորա մօտով ժայռերի վերայ շարունակեցինք մեր ճանապարհը, և պատահեցանք ընկոյզներից ներքև տառնաձնացած քուրդի մի փոքրիկ զիւղի: Միւս կողմը սորանից ոչ հեռու, ուր մնացաւ ծածկում էր ամբողջ լեռան կողքը, կանգնել էր ճանապարհի վերայ մի փշի ծառ՝ բոլորովին փաթաթուած լաթի կտորներով: Սորա մէկնութիւնը հետեւեալն է: Որ և է իմամ կամ հոգևորական յայտնում է թէ այս ինչ թուփը սուրբ է, և ժողովուրդն աւելացնում է նորա վերայ նաև բժշկութեան զօրութիւն: Հիւանդները՝ անց կենալիս սորա մօտով կտրում են իւրեանց գգեստից մի կտոր, կապում թիփի վերայ և կտրում իրենց համար մի փոքրիկ ճիւղ: որպէս թէ հիւանդութիւնը աւողջութեան հետ փոխում:

Լեռներով շրջապատուած և մրգաբեր ծառերով զարդարուած մի փոքրիկ դաշտի միջով մենք զիմում ենք դէպի գետակը: Դաշտի արևելեան անկիւնում տեսնում ենք Օզաօց (?) հայաբնակ փոքրիկ զիւղը, և սև երկաթակուճ (Basalte) լեռան քամակին կուում փոթորկի և անձրևի հետ: Գետակը այստեղ ճղելով լեռը՝ Մըզլայ, Զօօլօ (?) և Սարքախ քուրդի զեղերի մօտից անց կենում

դնում է: Սապօր (Ծափուր?) հայաբնակ փոքրիկ գիւղի մօտ մենք բաժանւում ենք մինչև այժմ մեզ ուղեկցող ջրից և մի ուրիշն հետ ընկերանում: Գետակը երկու անգամ անցնելուց յետոյ՝ աջ կողմում պատահում ենք քրդաբնակ ցեղ (?) գիւղին: Ղամար, Եքերանի՝ նոյնպէս քրդաբնակ՝ գիւղերը վերև թողնելով և ժամուկէս հետզհետէ վաժտացող եղանակին անց կենալով հովտի երկայնութեամբ՝ Յ ժամին հասանք Գատօն գիւղը: Մինչ իմ ուղեկիցները իջևան են որոնում ես պատասպարուեցայ լեռների բարձր քարանձաւում: Այս աւազաքար լեռները այստեղ բոլորովին մօտենում են դետակին, որ փոքր ինչ դէպի հիւսիս դառնալով խեղոյն թափւում է լեճը: Այստեղ քարաէղը այստեղ մեզ բոլորովին թողնում է, և իւր սեպհական աշխարհը շինում: այն գետը, որ մեզ մինչև այստեղ առաջնորդեց, նա ճիշտ այստեղ է սկսել տալիս լեռնից և դէպի ծովն ուղղում, այնինչ այն տեղից միայն մի փոքրիկ առուակ է միանում նորան գիւղի մէջ: Նորա նշանակած գիւղերի անուններից և ոչ մինը ծանօթ է այստեղ ¹⁾: Վերջապէս զանուեցաւ մի տուն, ուր և առաջնորդեց մեզ նորա տէրը: Տան ձեւը մինչև այսօր մեր տեսածներից տարբեր կազմութիւն ունէր, և իրօք նա բրգածէ էր և ծայրի վերայ ունէր ծխնեղյղ: ջնչին և աննշան էր այն կարասին, որ տանտիկինը մեր գործածութեան թողեց այն դիշերը, բայց ինքը իւր սիրուն երեխի հետ յաճախ մեզ մօտ էր մննում, որով ցոյց տալիս՝ թէ կնոջ դրութիւնը քուրդերի մէջ աւելի ազատ է:

Նա հաւասար իրաւունքներ ունի իւր մարդու հետ, և ծնողաց ժառանգութիւնն էլ հաւասար բաժանւում երեսանց մէջ: Այս ասում էր ինձ մի մարդ, որ երեկոյեան ուշ ժամանակ մեզ մօտ եկաւ, և որի հետ իմ թարգմանը շատ լաւ թուրքերէն էր խօսում: որովհետև նա երկար միջոց Կոստանդնուպօլստմն էր ապրել: Իսկ քուրդերի լեզուն աղաւաղուած պարսկերէն (Ֆարսի) է, որ ներկայանում է բազմաթիւ բարբառներով: Նոքա ըստ մեծ ին մասին «սիւնին»

¹⁾ Մենք հաւատացնում ենք պ. ճանապարհորդին, որ մի ուրիշն էլ նորա առաջ բերած անունների գոնէ մեծ մասը գտնելու չէ այն տեղերում, քանի որ նա «բաղլար» բառը գրում է այսպէս—Bajhlar, «քէօչարը»—Kochar, Հընձակը—Chandschaik և այլն. բայց թող նա չցաւի, որովհետև ինքն միայն չէ այս պակասութեան մէջ, այլ և համարեա բոլոր եւրոպացի ճանապարհորդները:

են և ատում չեիններին: Գիտութիւնը նոցա ինքօ—գերմանական և իսկապէս իրանական ցեղ է համարում, բայց և կարծւում թէ խառնուրդ են, թերևս Կորդուաց վայրենի ժողովուրդեան, որոնցից Քսենոֆոնը իւր արշաւանքի միջոցին շատ վիշտեր կրեց, և այն ցրուած ժողովուրդների, որոնք լեռներն իրենց ապաստանարանէն ընտրում: Նոքա զանազան ցեղերի են բաժանւում՝ աղաների, բէյերի կամ բէկերի իշխանութեան ներքոյ, որոնք իւրեանց ոյժին համեմատ սերա կամ թոյլ յարաբերութիւն ունին կառավարութեան հետ: Բաց ի նստկաններից կան և թափառական քուրդեր, որոնք միայն իւրեանց հօտերովն են ապրում, որոնց հետ նոքա բարձր լեռների և ստորին դաշտերի մէջ տեղ թափառում են ըստ պահանջման եղանակին. Կօխօր (Kochors) (?) ¹⁾ են կոչւում սոքա: Բաց ի այն հոծ բազմութիւնը որ այս լեռներումն է բնակւում, կան և ցեղեր, որոնք թափառական ապրում են հեռաւոր փոքր Ասիայի և Հայաստանի խորքերում: Աւագակութիւնը քուրդին իւր ցեղի մէջ ոչ միայն անպատուութիւն «չի» բերում. այլ որ և իցէ յանդուգն զործ զարմանալ է տալիս նորա վերայ: Սակայն քարոզիչների պատմածներից ես այնպիսի անցքեր եմ յիշում, ուր բնածին կոշտ ձգտումները նոցանում այնու ամենայնիւ տեղի են տալիս աղնիւ զգացումներին: Պ. Ստրօքլինգս իւր կնոջ հետ, անգէն ինչպէս միշտ, Սալմաստից Ուրմիա դալիս՝ ճանապարհին խաղառ կողապտուեցաւ: Միւս օրը լեռ գնաց նա առանց երկնչելու և ներկայացաւ այդ ցեղի շէյխին, յայտնեց զործն և իւր սեպհականութիւնն իսկոյն յետ ստացաւ:—Բոլորովին մենակ ճանապարհորդող մի ասորի քահանայի հանդիպեցաւ մի քուրդ և հրամայեց նորան ձիուց իջնել և ձին իրեն տալ: Քահանայն հանդարտութեամբ պատասխանեց թէ՛ չնս ամաչում, դու, որ զրահաւորուած ես և երիտասարդ, կողոպտել ինձպէս մի անգէն և ծեր մարդու սեպհականութիւնը: Քուրդը քաղաքավարութեամբ ողջունեց նորան և շարունակեց իւր ճանապարհը:—Ամերիկացի երկու տիկիներ՝ միայն մի ծառայ հեռներն առած՝ Մուշեց Բաղէշ էին գնում, երբ երկու ձիաւոր քուրդեր դիմացներն ելան և պահանջեցին որ թող տան իւրեանց կառքը. նոքա իւրեանց ծառայի բերանով ասել տուին քուրդերին, թէ քաջ տղամարդու պարտական

¹⁾ Ոչ թէ Կօխօր, այլ քէօչար:

նութիւնն է պաշտպանել ճանապարհորդ կանանց: Այս խօսքի վերայ փոխուեցան յանկարծ մեր քուրդերը, մի քանի ժամ ուղեկցեցին ճանապարհորդուհիներին և բաժանուելիս խիստ խոնարհաբար մի փոքրիկ պարգև խնդրեցին, որպէս զի կարողանան իւրեանց ձիերին նոր պայտեր խփել տալ:

Մեր մօտի քուրդը ինձ, ինչպէս Արևելքում յաճախ է պատահում, եթէ ոչ բժիշկ էր համարում, գոնէ կարծում էր որ ինձ մօտ անշուշտ շատ դեղօրայք լինելու են, ուստի ցանկանում էր մի դեղ իւր բորբոգուած աչքի համար: Որովհետև մենք նորանից հեշտ չազատուեցանք, ուստի փոշիացրած շաքարը՝ կանոնաւորապէս թղթի մէջ փաթաթելով և բժշկի լուրջ դէմքով նորան յանձնեցի՝ պատուիրելով որ գաղձ ջրի մէջ լուծէ և օրը երեք անգամ նորանով աչքերը լուանայ: Եւ որովհետև արևելոց մէջ աչքի հիւանդութեան սովորական պատճառը անմաքրութիւնն է, կարելի է որ ես նորան օգնած լինեմ:

(Վերջը յաջորդ համարով)

Մ. Ա.

ՄՏԵՓԱՆՈՍԻ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

ՕՐ ՀՆԵԱԼ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Անձեռագործ դու մահարձան քեզ կանգնեցիր,-

Ո՛չ հողանիւթ, որպէս երկաթ կամ որձաքար.

Հրդօր զրչով, սուրբ վաստակով ու անձանձիր,

Շունչ կենդանի և յետ մահուան հանդիսացար:

Ահա նոր Ազգ և նոր Լեզուդ իւր ձիթենին,

Քո ջրով բուսած, քեզ է բերում, ո՛վ Ստեփանոս.

Խաղաղ մնա՛. մի վրդովէր. քո է դափնին,

Խաւարի մէջ լոյս մեզ ճագող Պռոմէթէոս:

Աշխարհ ծընար և աշխարհիս դարձար մըշակ,

Բայց չտեսար այս աշխարհից անդորրութիւն.

Աշխատաւոր մարդկան բաժին է փշեայ պսակ:-

Ա՛հ, քրանաջան ոսկրներդ խաղաղութիւն:

Ս. ՇԱՀԱԶԻԶԵԱՆ

1879 թուականին

1 Մայիսի.

Մոսկուա:

ԵՐԵՒԵԼԻ ՄԱՐԴԿԱՆՑ ԹՈՒԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Մեծ մարգու թոյլ կողմը երևում է սովորաբար նորա բնաւորութեան, նորա խելքի մի յատուկ առանձնութեան մէջ, որ հետաքրքրական խուզարկութիւնների նիւթ կարող է լինել մարդկային բնութիւնը հասկանալու համար: Թէ Յուլիոս Կեսարը երևելի զօրավար և միւլենոյն ժամանակ հռչակաւոր պետական մարդ է եղել, թէ նա նուաճել է Գալլիան և հիմնել է մի մեծ կայսրութիւն որ զարեւր պիտի տւէր, այս բոլորը ի հարկէ ամենամեծ կարեւորութիւն ունեցող իրողութիւններ են. բայց իրօք սոքա այնպիսի հանգամանքներ են որոնցից կազմուած է նոյն իսկ պատմութիւնը: Բայց մի բան կայ որ փիլիսոփայի համար հետաքրքրական է մանաւանդ իմանալ, այն որ Կեսարը մեծ խնամք էր տանում իւր մագերի վրայ, որ նա մեծ արժէք էր տալիս այն արտօնութեանը որ ծերակոյտը շնորհել էր իրան դափնեայ պսակ կրելու, որի տակ ծածկում էր իւր գլխի կրնդութիւնը: Հագուստի խնդիրը ամենասովորական թուլութիւններից մէկն է եղել մեծ մարդկանց մէջ, որոնցից շատը թէև արտաքուստ ձևանում էին թէ չափազանց շատ են սիրում պարզութիւնը, բայց և այնպէս մեծ ուշադրութիւն էին դարձնում իրանց հագուստի վրայ: Ֆրանսիայի տարեգրութիւնների և ազգային երգերի մէջ Նապոլէոն Ա. երևում է իբրև մի հասարակ Կապօրալ խր մոխրագոյն վերնազգեստը հագած. բայց հաւատացած եղէք որ այդ վերնազգեստը առանձին խնամքով էր կարվում ու հազնվում, և այն հռչակուած եռանկրկնի փոքրիկ գլխարկը առանձին ձևով էր ծածկվում: Բայց պէտք է զիտենալ որ Նապոլէոնը միշտ այս մութ ու տխուր գոյներով էր երևում որ Պ. Տէննիսոնը փառաբանել է իբրև ազատութեան խորհրդաւոր հանդերձներ: Մի անգլիացի ճանապարհորդ, որ Ամիէնի կարճատև խաղաղութեան միջոցում պատահել էր փարիզ և

առաջին հիւպատոսին (Նապոլէոնին) ներկայանալու առիթ էր ունեցել, ասլաճ մնաց տեսնելով որ իւր հայրենիքի մեծ թշնամին ծիրանեզոյն և ոսկեթել հագուստ ունէր հագած: Մի հանգամանք որ քիչ ծանօթ և բաւական հետաքրքրաշարժ է, այն է որ Նապոլէոն Ա տարեկան 20,000 Ֆրանք ունէր նշանակած իւր հանդերձեղէնի համար: Բանն այն էր որ նա առանձին սէր ունէր սպիտակ կապիմիրէ վարալքների համար, և որովհետև միշտ զբաղուած էր պետական դործերով, անդադար թանաք, համեմեղէն կամ սուրճ էր կաթկթում իւր վրայ, և հէնց որ մի փոքրիկ բիծ տեսնէր իւր հագուստների վերայ իսկոյն փոխում էր նոցա: Այս սովորութիւնները թանգ նրստան անմեղ, բայց երկչոտ կոմս Բէմիւզային, նորա հանդերձապետին: Կայսրը այնպէս յաճախ էր կեղտոտում իւր հանդերձները և մանաւանդ իւր սպիտակ վարտիքները, որ նորա դերձակը, Պ. Լեփէն, անդադար նոր նոր պատուէրներ էր ընդունում, և շուտով երեւեցաւ որ տարեկան 20,000 Ֆրանքը չէ բաւականանում նորա հանդերձեղէնի համար: Բէմիւզա կոմսը, որ զիտէր թէ կայսրը չէ սիրում ամենափոքր անկարգութիւնը տեսնել իւր հաշիւների մէջ, չհամարձակեցաւ նորա առաջ բերան բանալ: Սակայն Պ. Լեփէն նեղացնում էր հանդերձապետին և իւր վարձը պահանջում: Նա հաշիւներ էր ուղարկում նորան նախ ամիսը մի անգամ, յետոյ երկու շաբաթը մի անգամ, յետոյ ամէն շաբաթ, յետոյ վերջապէս ամէն օր. բայց որովհետև միշտ անպատասխան յետ էին ուղարկում իւր դորձակատարին, ի վերջոյ ճարահատեալ կայսերական դերձակը վճռեց գանգատ գնալ, և յարմար ժամանակ ընտրեց երբ Նոբին Մեծութիւնը մի նոր համազգեստ էր փորձում: Իւր արդար պահանջմունքները յայտնելու նորան: Մեծ եղաւ Նապոլէոնի զարմանքն ու վայրոյթը, երբ իմացաւ թէ 30,000 Ֆրանք պարտական է իւր դերձակին: Նա նոյն օրը վճարեց այդ գումարը, Պ. Բէմիւզային պաշտօնից արձակեց և նորա տեղ նշանակեց Պ. Մոնտէսկիու—Ֆէզէնսկին, որ պալատական սենեկապան էր: «Պարոն Կոմս, ասաց Նապոլէոնը նոր հանդերձապետին, մոնամբ ժպտալով, մասամբ յօնքերը կիտելով, յուսամ թէ բանն այնտեղ չէք հասցնել որ մի պարտատէր գայ վարալքներս պահանջէ»:

Ծրելորդիկոս Մեծը շատ անելի պարզ կերպով էր կարգաւորում իւր հանդերձեղէնի ծախքը: Նա միայն մի տօնի հագուստ ունէր, որ իւր ամբողջ կեանքը տնեց, այնքան զգուշ էր պահում նորան

որ չկեղտոտուի: Իսկ նորա ամենօրեայ հագուստները աւելի մաշուած էին քան յետին աղնուականինը՝ երբ սա իւր հագուստները ծառաներին է տալիս. նորա հանդերձի զրպանները լի էին քթախոտով, և բոլոր հագուստները, ինչպէս և արքայական քիթը, փոշոտուած էին նոյն նիւթով: Թագաւորի մի ուրիշ թոյլ կողմը շների վրայ ունեցած չափազանց սէրն էր: Իւր սիրելի շներից մի քանիսը արտօնութիւն էին սասայլէ ձգուելու արքայական առանձնասենեակի ամեն նազեղեցիկ բազկաթոռների վրայ, և ոչ ոք իրաւունք չունէր անհանգիստ անել նոցա, մինչև անդամ եթէ շները իրանց ցեղին յատուկ մի յանցանք գործէին: Վոյթ չէ՛, ասում էր փիլիսոփայ Թագաւորը, մի պոմպադուր ¹⁾ ինձ աւելի թանգ կը նստէր»:

Չափազանց անհոգութիւնը հագուստների մէջ նոյնքան սովորական թուլութիւն է որքան և չափազանց շքեղութիւնը. եթէ պճնասէր անձինք կան, կան և դիտմամբ գնչուի կերպարանք ընդունող մարդիկ: Զօնտներ, որ գուցէ հագուստի կողմից աշխարհի ամենաանհոգ մարդն է եղել, այս խրատն էր տալիս. «Բաճկոններս կոճկելու հետ չլինինք երբ մեր տէրը կանչում է մեզ, այլ աւելի լաւ է հոգիներս կազդուրենք, այն մարդը որ չէ կարող ձեռք բերել արքայութիւնը մօխրագոյն հագուստով, չի գտնիլ նորա ճանապարհը կանաչ հանդերձով»:

Անհոգութիւնը հագուստի կողմից կարծես աւելի իրաւաբանների և մատենագրների թոյլ կողմն է եղել միշտ: Մենք չենք յիշում ի հարկէ կենդանի անձանց, ինչպէս որ բամբաստողների ընկերութեան մէջ չեն խօսում ներկայ եղող անձանց վրայ: Լորդ Լընոքսը այնպիսի անհոգ ձևեր ունէր որ մարդ զարմանում է թէ ինչպէս Գէորգ Գ. Թագաւորը չէ յանդիմանել նորան այդ մասին, ինչպէս որ Նորին Մեծութիւնը յանդիմանեց նորան մի օր դասական մատենագրներին աջ ու ձախ յիշելու վատ սովորութեան համար. «Յուսամ, սիրելի Լորդ, ասաց նա, որ մի կողմ կը գնէք ձեր անպիտան լատինաբանութիւնը և կը հետեւիք ձեր ընտիր իրաւագիտութեանը»:

Եւ արդարև Լորդ Լընոքսի իրաւագիտութիւնը արժանի էր այս գովեստին: Սակայն և դատաւորը երբեմն իւր թուլութիւնը ունէր ինչպէս և պետական մարդը: Ինչպէս որ ասում է նորա կենսագիրը,

¹⁾ Լուդովիկոս Ֆրանսիայի Թագաւորի սիրականը:

Ղորղ, Ղընդարը չափազանց մեծ վստահութիւն ունէր պատժական օրէնքների ազդեցութեանը և նոցա պատճառած ահ ու դողի վրայ. յուսարով արդարութիւնը խաբէութեան ու անիրաւութեան դէմ պաշտպանել, նա յաճախ մահուան սրտով էր ենթարկում յանցաւորներին, իբրեւ ամենատոսկալի և հետևապէս ամենաօգտակար համարելով այդ տեսակի պատիժը չարութեան առաջն սունկը. համար. Բայց այս տրամադրութիւնը աւելի նորա հայեացքից էր բխում քան թէ սրտից, վասն զի պէտք է ասել որ արդարութեան պաշտօնեան ամենեւին անզուրկ էր, ինչպէս որ հաստատում է հետեւեալ անցքը: Մի օր նա մահուան վճիռ արտասանեց մի կնոջ համար որ զոգութեան մէջ էր բռնուել, աւելացնելով միանգամայն թէ կը միջնորդէ նորա համար թաղաւորի առաջ: Երկուստարդ կինը դատավճիռի միայն առաջին մասը լսեց և ուշաթափ ընկաւ զեօին, պէտք էր տեսնել զժբաղդ զատաւորի յուզմունքը, շփոթութիւնը ու աղաղակները. «Ո՛չ, ո՛չ, կանչում էր նա, ես չեմ կամենում կախ տնել տալ ձեզ. ասացէք նորան, ի սէր Աստուծոյ, թէ չպիտի կախ տրուի, ես չեմ համենում որ կախ տրուի»:

Շատ մարդկանց աչքում հաղուստը մեծ նշանակութիւն ունի, և ես շատերին ճանաչում եմ որոնք կատակերգութեան խիստ հաստատկապեղանակի հետ կ'ստէին. «Ձգոյշ կաց Բաբադաս, մարդիկ վարտիքով են սկսում և շքանշանով վերջացնում»: Այս ստոյգ է որ տխուրների ու ժապաւէնների տեղծուած օրից ամենամեծ մարդկանց թուլութիւնը եղել է միշտ այդ չնչին բաները ստանալու ցանկութիւնը: Խստաբարոյ Արմիշէլը մեծ փափաք ունէր Օլիվէր Ա. թագաւոր կոչուելու, և Ղուի Ֆիլիպը, չնայելով իւր բոլոր ազատամտութեանը, սաստիկ վերաւորուած էր որ իւր հպատակները թոյլ չէին տուել իրան Ղուզովիկոս ԺԴ-ի ձեւերն ու տխուրը ընդունելու և «Ֆրանսիացոյ թագաւորի» վոյստնակ Ֆրանսիայի և Նաւարրայի թագաւոր» կոչուելու: Գիլօն հազօրդում է մեզ այս թագաւորի զգացած ուրախութիւնը՝ երբ Անգլիայի թագուհին ուղարկեց նորան Զանդապանի պատուանշանը, միանգամ որ կապուտ ժապաւէնով կը զարդարուի, ասում էր նա, ոչ որ չի կարողանա արհամարհանք նայել իւր վրայ իբրեւ «բաւիկալների թագաւոր» վրայ, և այն օրից մաքուր ու անտրտա թագաւոր համարուելով, նա մահում էր աշխարհի առաջին թագաւոր իշխանների շրջանը: Սորա նման թուլութիւն տալիս են մի մարդու որ զուցէ Օրլէանեան հարստութեան ա-

մենահաստատուն նեցուկներէց մէկն է եղել: Այս անձը, որ փարիզի նշանաւոր դրամական տներէց մէկի ղլխաւոր զործակալն էր, առանձին նշանակութիւն էր տալիս բարօնութեան տիտղոսին որ Աւստրիայի կայսրը շնորհել էր նորան. և եթէ հաւատանք Պ. Լարշէին, ճանապարհորդութեան ժամանակ նա միշտ հետը ման էր ածում մի քսակ Ռուսաստանի կաշուի շինած, որի վրայ պայծառ գոյներով նկարուած էր բարօնութեան խնդր: Մի անգամ իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ նա կանգնեցաւ. Լիոն քաղաքում, և որովհետեւ դեռ վաղ էր մնաւ մի պանդոկ և մի բաժին արգանակ պահանջեց, կազդուրիչ ըմպելիք որ ամենայն բարեկիրթ Ֆրանսիացի պէտք է խմէ առաւօտները: Բաժինը վայելելուց յետոյ, Պ. Բ*** հանեց զրպանից իւր հռչակաւոր քսակը և հաշիւը պահանջեց: Թաղը տեսնելով, սպասաւորը, որ մեծ տարբերութիւններ անել չգիտէր տիտղոսներին ու գինանիշներին մէջ, կարծեց թէ շատ լաւ է անում օտարականին յարգանք ողջունելով և անուանելով նորան «սլարոն դուքս»: Պ. Բ*** միայն 5 սուրճիկէց նորան, պաղ կերպով ասելով իւր գերմանական առողանութեամբ. «Ես դուքս չեմ»: Մի քանի ժամից յետոյ նա վերադարձաւ նոյն տեղը նախաճաշելու. սպասաւորը առաւօտուն նման ջերմեւանդութեամբ ծառայեց, միայն այս անգամ «կոմսի» տիտղոս տուաւ նորան: Օտարականը տուաւ նորան 5 Ֆրանք, և դարձեալ պատասխանեց աչքով խեղճելով նորան. «Ես կոմս չեմ»: Վերջապէս կայսրան գնալիս Պ. Բ*** դարձեալ կանգնեցաւ նոյն պանդոկը մի բաժակ սուրճ խմելու: Սպասաւորը տարակուսած՝ համարձակեցաւ այս անգամ «բարօն» անուանել նորան, և մէկ ոսկի պարգև ստացաւ առատաձեռն օտարականից, որ ուրախ դէմքով ասաց նորան իւրաքանչիւր բառի վրայ շեշտելով. «Այո, ես բարօն եմ»:

Ընդհանրապէս շատ մեծ մարդիկ կան որոնք երբէք չկարողացան հասկանալ թէ որքան բարձր էին իրանց մեծութեան յայտարար նշաններից: Այս ցուցակի մէջ տեղ ունի Ուիլիամ Գ. Անգլիայի թագաւորը, որ մի առանձին զուարճութիւն էր զգում զլիւին իսկական թագ դնելու և թագաւորական զգեստներով զարդարուելու, որ Ե. Մեծութիւնները իրաւունք ունին ուզած ժամանակները հագնելու: Մըր Ուիլիամ Համիլտընը իւր կեանքի մեծ մասը զործ դրեց բարօն նշան տիտղոսը ձեռք բերելու, որ նա հարկաւոր էր համարում իւր բարօրութեան ու համբաւի համար, բոլորովին մոռանալով թէ իւր բուն համբաւը փիլիսոփայութեան մէջ է պարունակվում: Հռչակաւոր

Բէկընը և նորանից յետոյ Վալտէր Սկոտը նոյն Թուլութեան օրինակ ներն են տալիս:

Միւս կողմից, Թէև շատ սովորական բան է մի տեսակ արհամարհական աչքով նայիլ տիտղոսների և պատուանշանների վրայ (մանաւանդ քանի որ նոցա ներքին արժէքը պակասել է), բայց և այնպէս նկատելու է Թէ ինչ նպատակով ոմանք հետամուտ են լինում նոցա, նոյն նպատակով յաճախ մերժում են նոցա ուրիշները: Երկու կողմից էլ միևնոյն սուտ հպարտութիւնն է: Եթէ այդ հպարտութիւնը անկեղծօրէն արտայայտվում է մակեդոնացի աշխարհակալի կողմից որ համարձակում է իրան աստուած հրատարակել, նոյն չափով երևում է և կիւնիկեան փիլիսոփայի տակաւի մէջ, որ պարծենում է իւր անասնական կեանքով: Նոյն իսկ Աղէքսանդրի մի խօսքը ցոյց է տալիս այս բանի ճշմարտութիւնը. մի օր զոլում էին նորա ներկայութեանը Անտիպատրոսի խիստ ու անպաճոյճ կեանքը, որ մերժել էր հետեւելու ասիական փարթամութեանը և շարունակում էր սև զգեստ հագնել մինչ իւր ընկերները ծիրանի էին ծածկում: «Այո, ասաց Թագաւորը, այդ ուղիղ է արտաքինի համար. բայց Անտիպատրոսը ծիրանին իւր մէջն է կրում»:

Այն անձինք որոնց առաքինութեան մէջ մի տեսակ անախորժ հպարտութիւն է նշմարվում: Բէն(Թամբ), օրինակի համար, մերժում է մի աղամանտէ մատանի որ Աղէքսանդր Ռուսաց կայսրը ուղարկել է իրան. զուցէ նա իրաւունք ունի. բայց աւելի գեղեցիկ կը լինէր եթէ այդ արքայական պարզեր մերժելիս այնքան աղմուկ չբարձրացնէր: Մի անհաճոյ բան կայ այն բարձրաձայն խօսքերի մէջ որոնցով յայտնվում են Թէ իրաւունք չունին մի կայսրից աղամանտներ ընդունելու: Արդեօք դորանով կամենում են իմաստութեան դասեր տալ ազգերին. իսկապէս չնչին բանի համար մեծ աղմուկ են բարձրացնում: Ո՞վ է ենթադրել երբէք Թէ մարդ պարտաւոր լինի ումից և իցէ աղամանտներ ընդունելու: Ես չեմ հաւատում այն մարդկանց խոնարհութեանը որոնք սիրում են մարդկանց ուշադրութիւնը իրանց վրայ դարձնել: Այս առիթով մտաբերում եմ մի անցք որ յիշում է սուրբ Փիլիպպոս Ներեցին, որին Հռոմի պապը յանձնել էր տեղեկանալ Թէ ինչ են այն հրաշքները որ, ինչպէս ասում էին, զործում էր մի ճգնազգեաց կոյս: Սուրբ Փիլիպպոսը մի շատ պարզ միջոցի դիմեց կոյսի խոնարհութեան չափը իմանալու համար, յատկութիւն որ զլիաւոր առաքինութիւններից մէկը լինելով պէտք է անշուշտ

ունենայ այն անձը որ ձգտում է զուշակութիւններ կամ հրաշքներ անելու ձիրքն ունենալ: Նա մտաւ կոյսի խուցը ձեռքին մի զոյգ ցեխոտ ոտնամաններ բռնած, որ նորա զլխին ձգեց պատուիրելով որ մաքրէ նոցա: Այս բանի վրայ մենակեաց կինը սաստիկ զայրանում է. իսկ Սուրբ Փիլիպոսը դնաց ասաց պապին թէ դեռ չէ կարելի յոյս դնել այս նոր սրբուհու վրայ:

Քրիստոնէական խոնարհութեան հազուադիւտ օրինակներից պատմութիւնը ներկայացնում է մեզ մէկը որ շատ սրտաշարժ է. Տիկին զը Մայլին, Լուդովիկոս ԺԱՅԻ առաջին սիրականը, թագաւորի աչքից ընկնելով, այնուհետեւ առաքինի կեանք վարեց, բոլորովին անձնատուր լինելով Ճմարիտ ու անկեղծ բարեպաշտութեան: Նա սիրեց Աստուծուն, ասում է մի Փրանսիացի պատմագիր, ինչպէս որ սիրել էր թագաւորին: Մի օր ուշ մտնելով եկեղեցին, փոքր ինչ դժուարութիւն ունեցաւ իւր տեղը գտնելու: Աթոռների ձայնից այնպիսի շփոթ ընկաւ տաճարի մէջ որ մի մարդ նեղանալով բարձր ձայնով ասաց. «Այս ի՞նչ արմուկ է մի անառակ կնոջ համար:— Պարոն, պատասխանեց Տ. զը Մայլին, որովհետեւ ճանաչում էք նորան, աղօթեցէք Աստուծոյ նորա հոգու փրկութեան համար»:

Եւ կարծում եմ ընդհանրապէս թէ մեծ մարդկանց սովորական թուլութիւնները հասարակ մարդկանց թուլութիւնների հետ շատ նմանութիւններ ունին. անուանի որկրամոլների, խմողների ու ծխողների ցուցակը, օրինակի համար, շատ ու շատ երկար է: Սակայն կան դէպքեր, թէև բաւական հազուադիւտ, երբ այս պակասութիւնների ազդեցութիւնն եղել է աշխոյժն ու աղանդոր գրգռել. այսպէս են արտադրուել Ադգիստինի Զրուցատարութիւնները և Շերիդանի ու կրասեր Պիտտի ասանաբանութիւնների մեծ մասը: Շիլլերի մի քանի երգերը զինու. ոգևորութեան վրայ ունեցած ազդեցութեան անհերքելի ապացոյցներ են. վասնզի այս բանաստեղծը սովորութիւն ունէր, ստումեն, երեկոյեանները վազկուիլ երկար ժամեր աշխատելու համար մի քանի եօհաննիսբէրգի շէշերի ընկերութեամբ: Բայց ամէնից զարմանալի օրինակը այս տեսակում, անսարակոյս Բլաքստընի օրինակն է, որ իւր Մեկնութիւնները Պօրտօի զինու. ազդեցութեան ներքոյ շարադրեց: Մարդ մի տեսակ պատկառանք է զգում այն զօրաւոր գլխի վերաբերմամբ որ ընդունակ է իրաւաբանութեան ամենագիտութեան կէտերի վրայ այդքան յաջորդութեամբ և ուղղութեամբ դատել, առանց երբէք արբեցութեան շոգիներից խանգարուելու: Եւ

սակայն Բաքոսեան ատենաբանների այս շարք անգլիական պերճախօսութեան ոսկեկարն է կազմում միայն այս յուրացից պէտք է հանել ամենամեծ անունը, այն է Ֆոքսինը: Ոչ թէ այն պատճառով որ այս հանձարեղ պետական մարդը չափաւորութեան օրինակ լինէր ընդհակառակն, նա կարող էր շատ խմել, խմել, աւաղ, մինչև արբենալը. բայց նա կանոն էր դրել իւր համար Բաքոսի պաշտօնը յետաձգել մինչև խորհրդարանի վեճաբանութիւններից յետոյ. և այս նորանով աւելի դիւրին էր նորա համար որ նա զխառնապէս զիշերն էր ասորում: Պիտաը կատակելով դանդաշում էր թէ իւր հակառակորդը այս նկատմամբ իրանից շատ գերազանց է. Պիտաը, արդարև, բաւական վաղ էր վարժում, և իւրև պետութեան առաջին պաշտօնեայ շատ գործեր ունէր կատարելու հասարակաց խորհրդարանը գնալուց առաջ, ուր արդէն աշխատանքից յաջնած էր դալիս. մինչդեռ Ֆոքսը ատանձին տետակ կեանք էր վարում՝ քանի որ նխաերը շարունակվում էին. կէսօրին կամ մէկին բարեկամները զալիս էին մօտը և զանում էին նորան անկողնում կամ ատուօտեան հաղուստ հազած, մաղերը խառնափնթոր և, պէտք է տեսլ, բաւական կեղտոտ: Խօսակցութիւնը սկսում էր, վճռում էին թէ ինչ ընթացք պէտք է բռնել այս կամ այն խնդրի մէջ. յետոյ հաղնուկով, և մի բաժակ թէյ խմելով Ֆոքսը տանից դուրս էր զալիս ուրախ ու զուարթ, և դէպի խորհրդարանն էր գնում խօսելու՝ ինչպէս երբեք ատենաբան չէ խօսել Ռեմսֆիլդինգից յետոյ:

Մինչև այս վերջին ժամանակները մեծ մարդիկը ծխախոտի համար այնքան թուրութիւն չեն ունեցել որքան օգիտյղ հիւթի համար, այնու ամենայնիւ երկելի ծխողների թիւը բաւական մեծ է. սոցա մէջ առաջին տեղը պէտք է բռնէ Հօպս փիլիսոփան: Այնպէս թիւքնի զերգաստանի յիշողութիւնների մէջ նկարագրվում է թէ ինչպէս էր սիրում անցկացնել իւր ժամանակը Վե վիաթանի հեղինակը: Իւր սահմանած ատուջապահական կանոնների համեմատ նա իւր ատուօտները նախընտրում էր մարմնամարդկան կրթութիւնների, իսկ կէսօրներից յետոյ դրաւոր պարապմունքներին: Առաւօտը վեր էր կենում թէ չէ, դնում էր զբօսնելու կամ մաղցելու շրջակայքի մի լեռան վրայ, կամ եթէ եղանակը վատ էր, մնում էր սանը և մարմնամարդկան ծանր կրթութիւններ էր անում, մինչև որ քրափնթից ջուր էր կտրում: Յետոյ լաւ նախաճաշիկ էր ուտում և գնում էր այցելութիւններ անելու մինչև ճաշ. ճաշից յետոյ քաշ

վում էր իւր առանձնատնակը ուր տասը տարներու ծխաքարչ պատրաստ զրած էին կողքին, և զուար փակելով երկար ժամեր շարունակ ծխում, երազում ու գրում էր:

Որքան էլ յարմարութիւններ կամ անյարմարութիւններ ունենար կեանքի այս եղանակը, երևում է որ Հօսիւն վրայ էր գալիս, վասն զի նա իննսունմէկ տարի ապրեցաւ: Յոր տասը տարներու ծխաքարչ սպասելու ամենափառ հետեանքը այն կարող էր լինել որ նորա ջղային խառնածքը հաւանականաբար աւելի ևս զրգովում էր: Վասն զի ծխախոտի ամօքիչ ազդեցութիւնը ժամանակաւոր է, այն ինչ նորա տեղական ազդեցութիւնը զրգուցուցիչ է, ինչպէս որ հաստատում են շատ նշանաւոր բժիշկներ: Այս սողոց է որ Հօսիւն իւր կեանքի վերջն տարիներում զարմանալի անհամբեր լինութիւն էր ստացել. նա չէր կարող տանել ամենամիտքը հակառակութիւն, այնքան բարձր զազախար էր կազմել. իւր գերազանցութեան մասին: Նորա սովորական սրածենկոտութիւններից մէկն էր ասել թէ քաղաքական փիլիսոփայութիւնը ամէնից նոր գիտութիւնն է, վասն զի իւր De cive գրքով է սկսում: Գուցէ սորանից յանդուգն միայն Կորբէտի խօսքը լինի, որին երիտասարդները խորհուրդ էին հարցրել թէ որոնք են ընթերցանութեան ամենալաւ գրքերը: «Կարգապէք իմ գրքերը», ասաց նա նոյա¹⁾: Կորբէտի թուլութիւններից մէկն էլ այն էր որ չափազանց շատ էր սիրում էլը կամ աւելի լաւ ասենք հաւատացած էր թէ էլը մի ընտրեալ խմիչք է, մի երկնային պարզեւ բրիտանական կոկորդների համար պատրաստուած: Թէլը որ իւր ժամանակի անդիւստիան հասարակութեան ամէն դասերի սիրելի ըմպելի էր, զգուցանում էր նորան, ինչպէս որ արդէն նախընթաց սերունդի ժամանակ այս օտարամուտ ըմպելիքի գործածութիւնը կամ կածներ էր յարուցել Գուենիան Ֆօրբսի²⁾ սրտում, որ կրկնում էր թէ մի գուցէ աղբային դարեջրի գործարաններին մի վրաս հասնի նորանից: Այս դատաւորը մինչև այնտեղ էր հասցնում թէյի դէմ ունեցած ատելութիւնը որ արգելում էր իւր սպասաւորներին գործածելու այդ ըմպելիքը, և անդժաբար արտաքսում էր նոյա եթէ մի թէյա-

¹⁾ Ուիլիամ Կորբէտ, ներկայ դարու սկզբի նշանաւոր անդլիացի մատենագիր:

²⁾ Գուենիան Ֆօրբս, երեւելի շոտլանդացի դատաւոր որ 1737ին բարձր դատարանի ատենապետ կարգուեցաւ:

ման տեսնէր ձեռքերին: Նա երեւակայում էր թէ օր կը գայ որ պետական անձինքը պիտի ամբաստանուին զարեջրի պատրաստութիւնը չխրախուսելուն և նորան թէյի շահերին զոհելուն համար:

Դառնալով Կոբէտին, պէտք է ասել որ անիրաւութիւն կը լինէր մեծ բանի տեղ չհամարել նորա չափաւորութիւնը, այնպիսի ժամանակում երբ արեւոյդութիւնը ընդհանրացած էր: Եթէ պատուիրում է էլ զործ ածել, նոյնը անում է և հասարակ ջրի համար. նորա կարծիքով, սոքա մարդու համար միակ ներելի խմիչքներն են: Այս կարծիքը յիշեցնում է մեզ Սիգնէյ Ամիթի սպասաւորների պարզմտութիւնը, որոնք Եօրիջայրից գալով՝ կարծում էին թէ խնձորօղին դեական խմիչք է, վասն զի նախախնամութիւնը զարուկոխածը, և ոչ խնձորը, նշանակել է իբրև միակ աղբիւր, որից մարդ խմելով թունաւորուելու երկիւղ չէ կարող ունենալ:

Ինչևիցէ Կոբէտը հաւանեցուցիչ պատճառներ ունէր թէյի և սուրճի զործածութիւնը մերժելու (որոնց նա ընդհանուր անուամբ տեղային նիւթերի անուն էր տալիս). շատ մասնագործներ առողջապահութեան վրայ խօսելիս՝ այն կարծիքը յայտնեցին թէ թէյն ու սուրճը աւելի դեղեր են քան խմիչքներ: Եւ սակայն հաղարաւոր մարդիկ որոնք յայտնի են իրանց խելքով և արժանաւորութեամբ մեծ թուլութիւններ են ունեցել յիշեալ խմիչքների համար: Արք Զէմն Մակինաօջը ¹⁾ ասում էր թէ մարդու մտածողական կարողութիւնների զօրութիւնը աճում է խմած սուրճի քանակութեան նայելով: Ամէնին յայտնի է թէ Կուպէրը ²⁾ որքան սիրում էր սուրճը, և թէ ինչ սիրով փառաբանեց այս ըմպելիքը իւր ոտանաւորների մէջ: Նորա համար, ինչպէս և Գանտէի համար, երեկոյեան ժամերը ամենաքաղցր ժամերն էին. «Ահա հասաւ ժամանակը, արծարծենք վաւարանի կրակը. ծածկենք պատուհանների փեղկերը, քաշենք փարազոյրները և մօտեցնենք բազկաթուռները. թէյամանը թունդ եռ է դալիս և շրջանաձև գոլորշի է արձակում. արդէն պատրաստ է այն քաղցր ըմպելիքը որ զւարթացնում է առանց հարբեցնելու: Բաժակները լի են. բարի էք եկել, երեկոյեան խաղաղ ժամեր:»

Անշուշտ այսքան միմեանց վրայ կուլ տրուած թէյի բաժակ-

¹⁾ Արք Զէմն Մակինաօջ, տասնութերորդ դարու երևելի մատենագիր:

²⁾ Ուէլիամ Կուպէր, երեկի անգլիացի բանագրող, Գէորգ Բ թագաւորի մատրանապետ:

ները չէին կարող բարերար ազդեցութիւն ունենալ զժբաղդ բանաստեղծի ջղային դրութեան վրայ, թէև նորա մտաւոր կարողութիւնների խանգարումը ուրիշ տեսակ թուլութիւնների պէտք է տալ:

Աչքածակութիւնը ուտելիքների մէջ այնպիսի մի թուլութիւն է որ անթիւ օրինակներ կարող է ներկայացնել: Ձեւ՝ յիշում ինչ կին խոստովանում էր թէ մի բաժին տապալիած գետնախնձորի համար պատրաստ է ցածութիւններ անել. ուրիշները որ նորա անկեղծութիւնը չունին, նոյնքան սիրում են ուրիշ կերակուրներ: Վիլիզպոս Բ Սպանիայի թագաւորը, որ չափազանց շատ խմորեղէն ուտելով սոսմնքսը խանգարել էր, մեծ թագաւորի անուն է թողել Սպանիացոյ մէջ: Եթէ զանք այն անձանց որոնց հանձարը տարակոյս չէ վերցնում կը տեսնենք որ Լորդ Բայրընի ամենաանմեղ կիրքն է եղել սօդայի ջուրը, որով համարեա բուական ժամանակ ապրեցաւ, մէջը պաքսիմատ թրջելով: Միւսնոյն թուլութիւնը տալիս են և Բիքֆորդին:

Բայրընի և Բիքֆորդի անունները, որքան էլ անհաւասար լինին, յիշեցնում են մեզ մի պակասութիւն որ շատ անհաճոյ ու սովորական է մեծ մոքերի կողմից, կամ զոնեա այն անձանց կողմից որոնք իրանց կենդանութեան ժամանակ մեծ են համարուել. երկուսն էլ սաստիկ սիրում էին իրանց անձնատորութեամբ սպաւորութիւն գործել հասարակութեան վրայ: Երբ Լորդ Բայրընը «հասարակութեան առաջ դնում է իւր արիւնաթաթախ սիրտը», զգում եւ որ նորա զխտաւորութիւնն է սպաւորութիւն գործել, ինչպէս որ ասում է Արնօրդ Մաթիւսը: Մակդէյը իրաւունք ունի նկատելու թէ մի մարդ որի միտքը իրօք սողորուած է իւր նմանների արհամարհանքով, տաբին չորս հատոր չէ հրատարակում միայն այդ բանը նոցա ասելու համար. և երբ բանաստեղծը հպարտութեամբ յայտնում է թէ ում և իցէ համակրութեանը պէտք կամ ակնկալութիւն չունի, այդ չէ կարելի ընդունել. ապա թէ ոչ նա ամբողջ Եւրոպային չէր հաղորդել իւր կնոջ տուած սրտաշարժ հրաժարականը և իւր որդոյ զլխին թափած օրհնէքները: Այս տեսակ խաղեր խաղացող մարդկանց թվում պէտք է դասել Լուդովիկոս Ժ. Բ. Նապոլէոն Ա. ին և Լորդ Չատամին ինչպէս նաև Բուրկին: Այս կարգի մարդկանց մէջ դուրէ առաջնութիւնը Ժ. Ժ. Բուսօնին պէտք է տալ, թէև Դիդըրոն էլ կարող է յաջողութեամբ մրցել նորա հետ: Ահա ինչ ծիծաղելի անք է պատմում մեզ Դավէնը այս փիլիսոփայի վրայ: Մինչ Դիդըրոն պատրաստւում էր Ռուսաստան դնալ, Դավէնը եկաւ նորա

մօտ իւր հրաժարական ողջոյնը տալու: Նորա առաջը գալիս է մի արտասուտակեց մարդ, որ աչքերը թաշկինակով ծածկած, ակնու վախ քաշելով ներս է տանում նորան իւր առանձնասենեակը: Այնտեղ, հեկեկալի ու սրտաշարժ ձայնով այսպիսի յուստկտուր խօսքեր է ասում իւր բարեկամին. «Ամենազգեսող մարդն եմ ես, բարեկամ, այս րոպէիս մի անտանելի տեսարանի մասնակից եղայ: Իմ կինս, դուստրս, ակն, ի՞նչպէս բաժանուիմ նոցանից, նոցա մորմըող ցաւերին ականատես լինելուց յետոյ... Մենք ճաշի վրայ էինք... ես էլ նոցա երկուսի մէջ նստած... Բայց ի՞նչ ճաշ, ի՞նչ աղէկաւոր տեսարան. ոչ ուտել կարողացանք և ոչ խմել... Ախ, բարեկամ, ի՞նչ քաղցր բան է այդպիսի զգայուն էակներից սիրուիլ, բայց և ի՞նչ անգութ բան է նոցանից բաժանուիլ. ոչ, ես սիրտ չեմ ունենալ այդ բանն անելու: Ի՞նչ են իշխանութեան ունայն շնորհները բնութեան գողարիկ զեղումների առաջ: Ես վճռեցի, մնում եմ չեմ թողնիլ կնոջս ու աղջկանս, նոցա դահիճք չեմ դառնալ. վասն զի կասկած չկայ, բարեկամ, իմ հեռանալը մահ կը պատճառէր նոցա...» Մինչ բարեկամը կամենում էր մի քանի համակրական խօսքեր ասել նորան, դուռը բացուեցաւ, և տիկին Գիդրօն շտապով ներս մտաւ. «Այդ ի՞նչ էք անում, պարոն Գիդրօս, ի՞նչ եղան ձեր ճանապարհորդութեան պատրաստութիւնները: Այդպէս էք կորցնում ձեր ժամանակը դատարկախօսութեան մէջ, և մոռանում էք ձեր բաները կապել. միթէ չգիտէք թէ էգուց առաւօտ վաղ պետք է ճանապարհ ընկնիք, կամ միթէ կարծում էք թէ ձեր անպաշտպան իրանք իրանց կը տեղաւորուին: Ահա ի՞նչ է նշանակում դուրսը ճաշել փոխանակ տանը մնալու և սահայն խոստացել էիք այսօր տանից դուրս չգնալ. բայց անկարելի եղաւ պահել ձեզ, ըստ որում ամէն մարդ իշխանութիւն ունի այստեղ, բացի մեզանից: Ախ, ի՞նչ մարդ, ի՞նչ մարդ. գոնեա շտապեցէք...» Գրովէնը, որ հազիւ կարողացաւ ծիծաղը բռնել, շտապեցաւ հեռանալ: Միւս օրը առանց զարմանալու իմացաւ որ Գիդրօնը կարողացաւ իւր կնոջից ու աղջկանից բաժանուիլ, և թէ այս վերջինները համբերութեամբ տանում էին նորա բացակայութիւնը:

Բանն այն է որ, տեղեկութիւնները հաւաքելուց յետոյ, իմացուեցաւ որ մեր փիլիսոփան իւր ճանապարհորդութիւնը յանձն էր առել մասամբ մի սիրականի ձեռքից ազատուելու համար որ հաստատամտութեան ու անձնուիրութեան օրինակ էր, բայց որի պա-

Հանձնողութիւնները սկսել էին ձանձրացնել նորան: Եւ որովհետեւ Վիզըրօն բաւական աղքատ էր, իւր գրատունը ծախու էր հանել, և Կատարինէ Բ. կայսրուհին առատաձեռնութեամբ տուել էր փիլիսոփայի գրատունը, առանց զնի վրայ խօսելու: այս բաւական չէ, նա Վիզըրօնի այդ գրատան վերատեսուչ կարգեց, մեծ ոռճիկ կապեց նորան հինգ տարուանը առաջուց մծարելով, առանց մինչեւ անգամ պահանջելու որ զրքերը Պետերբուրգ ուղարկուին: Այս հանգամանքների մէջ Վիզըրօն հարկաւոր դատեց անձամբ գնալ կայսրուհուն շնորհակալութիւն անելու: բայց յայտնի չէ թէ ինչ պատճառով նա մի քանի ամիս ուշացաւ: Հսկանդիայում, իբրեւ թէ այդ ուղղակի ճանապարհը լինէր Ռուսաստանի մայրաքաղաքը գնալու: Կատարինէի պալատը հասնելով, նա իւր սպասածից աւելի պատիւ ու յարգանք գտաւ, և նորա ուրախութիւնը անսահման եղաւ: Նա Ս. Պետերբուրգից գրում էր Թիկինն՝ Վօլանիին թէ, «քանի որ ազատութեան երկրումն էր բնակուում իրան սարուկ էր զգում. իսկ այժմ սարուկների երկրում սպաս մարդ է զգում իրան»:

Առաջին քայլը դէպի փիլիսոփայութիւնը, ասում էր մեծ փիլիսոփան իւր մահուան անկողնում, անհաւատութիւնն է: Ինչ արժէք կամենաք տուէք այս խօսքին, բայց նորա Կրօնաւորութիւն (la Religieuse) կարգալույց յետոյ, մարդ հակվում է հաւատալ թէ չափազանց դիւրահաւանութիւնը հեղինակի թոյլ կողմերից մէկն էր: Ինչեւիցէ, յայտնի է թէ երբ խօսքը վանականների և կոյսերի վրայ էր, չկար մի առասպել, մի գայթակղական պատմութիւն որ ճմարտաման չերէր իրան. կիրքն էր նորա դիւրահաւանութեան չափը:

Անշուշտ Վիզըրօն իւր նմանների մի մասի նկատմամբ ունեցած անվտաղութիւնը նոյն աղբիւրից էր բղխում որից առաջ էր գալիս Պ դը Տալէյրանի կասկածը ամբողջ մարդկութեան վերաբերմամբ: Այս չէ նշանակում թէ այս մեծ քաղաքագէտը բողոքովին վատ դատարար ունէր մարդկային բնութեան վրայ, բայց նա շատ անգամ լաւ ասելու թուութիւնն ունէր այն բանին որ ուրիշների աչքում ընդհանրապէս վատ էր համարվում. և նորա յաջողակ խօսքերի մեծ մասը այս տրամադրութիւնից էին բղխում, որով աշխատում էր ամենապարզ դործողութիւններին կոսկածելի շարժառիթներ տալ: Եթէ մէկը ասէր, օրինակի համար, թէ Պ. դը Մամնվիլը մրսել է, նա պատասխանում էր, «ինչ շահ կարող է ունենալ Պ դը Մամնվիլը մրսելու»:

Սակայն Նապոլէոն Ա-ի մեծ նախարարը արդարանալու տեղիք կ'ունենար եթէ սորանից էլ աւելի անվստահ ու կասկածոտ եղած լինէր: Նորա երիտասարդութիւնը ամէն տեսակ վաղանի մեքենայութիւնների ու ազդեցութիւնների մէջ էր անցել, և եթէ Շամֆօրի վկայութեանը հաւատ ընծայինք, նոյն իսկ Տալէյրանի հարազատ մայրը այս նկատմամբ զարմանալի դասեր է տուել իւր որդուն: Գոնեա հետեւեալ պատմութիւնից չէ կարելի մի շատ լաւ բարոյականութիւն հանել այս մասին:

«Մի օրինակ, որ Գիթօնի դատարանի առաջ մի գործ էր պաշտպանում, իւր դատը տանելու համար մտածեց մի միջոցի գիմել որ իրան շատ բնական էր երևում. այն է դառնալ մի որևիցէ ազդեցութեան տէր անձի և իւր դատաւորների անունով յանձնարարութիւն խնդրել նորանից: Այս ղիտաւորութեամբ նա եկաւ Փարիզ, և մի թուղթ գրեց արդարութեան նախարարին նորա միջնորդութիւնը խնդրելով: Նախարարը մերժեց, և օրինակ ղիմեց Կոմսուհի Տալէյրանին, որ կամենալով ձեռքից եկած օգնութիւնը անել նորան, իւր կարգին մի նամակ գրեց Նորին Պայծառափայլութեանը, բայց իւր պաշտպանեալից աւելի յաջողութիւն չունեցաւ: Այն ժամանակ Տ. Տալէյրանը յիշեց որ իւր որդին Պէրիգորի աբբան (Սոէօնի ապագայ եպիսկոպոսը), լաւ համարում ունի արդարութեան նախարարի աչքում: Նա յորդորեց օրինոջը մի նոր փորձ անել, բայց այս երրորդ խնդրիքն էլ նոյնքան անպտուղ եղաւ որքան և՛ երկու առաջինները: Այն ժամանակ գեղիցիկ դատախազը իւր պաշտպանի խորհրդով վճռեց Վերսայլ գնալ և ներկայանալ նախարարին: Ճանապարհի կողքը այնքան անյարմար էր նստելու որ նա Սէփրում յրած եկաւ, վճռելով մնացած ճանապարհը ոտով անել: Շատ հեռու չէր գնացել որ մի մարդ պատահեցաւ նորան, որին հարցրեց իւր ճանապարհը և որ սառնարից տանել նորան ամենակարճ ուղիով: Այս ու այն բանի վրայ խօսակցելով, օրինակ յայտնեց վերջապէս իւր գործը անձանօթ ուղեկցին: «Վաղը, սուաց սա, ձեր ցանկացած պատասխանը կը ստանաք»: Տիկինը զարմացած նայեցաւ անձանօթի երեսին, բայց նա էլ ոչինչ չաւելացրեց: Վերսայլ հասնելով, օրինակ յաջողեցաւ նոյն իսկ օրը ունկնդրութիւն ընդունել, բայց նախարարը մի որոշ պատասխան չտուաւ նորան: Սակայն նոր բարեկամը սպասում էր նորան զրանը: Նա յորդորեց նորան որ այն գիշերը Վերսայլ մնայ. յաջորդ օրը, ասում էր նա, ձեր ուղածը կը ստանաք: Տիկինը

մնաց: Եւ յիրաւի, երկրորդ օրը սուաւօտեան վաղ բերաւ նորան իւր ցանկացած յանձնարարական թուղթը: Ո՞վ էր այդ նախա-
ինամուծիւնը որ ճանապարհին պատահել էր նորան: Մի հասարակ
գրագիր, Էտիէն անունով: Թէ ի՞նչպէս էր ազդել նա նախարարի
վրայ, այդ միայն Սատանան կարող էր ասել:

Հին Ֆրանսիայի դատաստանական վարչութեան նկատմամբ մենք
ստիպուած ենք մի ցաւալի խոստովանութիւն անել. այն է որ Հենրի-
կոս Դ թագաւորը, որքան էլ արդարասէր մարդ էր, այնու ամենայ-
նիւ նա այնքան չէր իշխում իւր անձի վրայ որ կարողանար համբե-
րութեամբ տանել իւր նշանակած դատաւորների անկախութիւնը: Մի
անգամ, օրինակի համար, նա կանչել տուեց Պ. դը Տիւրէնին, որ մի
ծանրակշիռ վճիռ պիտի տար Պ. դը Բուլեօնի գործի վերաբերմամբ,
և ասաց նորան առանց ուրիշ յառաջաբանի. «Պարոն Տիւրէն, ես
ցանկանում եմ որ Բուլեօնը իւր դատը տանի:—Շատ բարի, Տէր
արքայ, պատասխանեց դատաւորը, դորանից հեշտ բան չկայ. ես կը
բերեմ բոլոր թղթերը, և Ձեր Մեծութիւնը ուզած վճիռը կը տայ»: Այս
ասելով նա ողջունեց թագաւորին և քաշուեցաւ: Թագաւորը
առանձին ուշադրութիւն չդարձնելով այս խօսքերի վրայ, ներկայ
գտնուողներէից մէկը ասաց, «Զգոյշ կացէք, Տէր, նա այնպիսի մարդ
է որ ասածը կ'անէ»: Եւ յիրաւի, երբ թագաւորը կրկին մարդ ու-
ղարկեց նորա մօտ, եկողը տեսաւ որ անաչառ դատաւորը մի բեռ-
նակրի շալակը դնում էր զանաղան թղթերով լի պարկեր, պատուի-
րելով որ Ղուվըի պալատը տանի: Տալմանը դէ Բէօն այս պատմու-
թեան ստուգութիւնը երաշխաւորում է:

Հենրիկոս Դ-ի թուր, Ղուվըիկոս ԺԴ, իւր հայրերից ժառան-
գել էր այս ինչպէս և ուրիշ թուրութիւններ. բայց մի անգամ զրտ-
նուեցաւ մի մարդ որ համարձակեցաւ ընդդիմանալ նորան: Այդ
մարդը Վուազէն զիւանապետն էր, որ յամուռութեամբ մերժում էր
արքայական կնիքը դրոշմել մի թողութեան հրովարտակի վրայ որ
Նորին Մեծութիւնը կամենում էր շնորհել մի անձի որին նախարարը
այդ շնորհին անարժան էր համարում: Թագաւորը բարկացաւ, ան-
համբերութեամբ վերցրեց կնիքը և ինքը կատարեց զիւանապետի
պաշտօնը. յետոյ կամեցաւ կնիքը յետ տալ զիւանապետին: «Ներե-
ցէք, Տէր, պատասխանեց Վուազէնը, չեմ կարող առնել, վասն զի
արատաւորած է:—Այս ի՞նչ մարդ է, կանչեց Ղուվըիկոսը զայրացած
ու զարմացած, և թողութեան թուղթը կրակը ձգեց: Այս պայմա-
նով միայն զիւանապետը համաձայնեցաւ կնիքը յետ առնել:

Մի ուրիշ թագաւոր, Ֆրիդրիխոս Մեծը, սիրում էր անձամբ կատարել ամէն տեսակ քաղաքական պաշտօնները, համարելով իրան միանգամայն պետութեան աչքը, ձեռքը և լեզուն: Եւր մասնաւոր կալուածների մէջ ամէնատար զործերով զբաղելու մոլութիւնը անշուշտ նոյն տրամադրութիւնից էր բղկում որ յորդորում էր նորան Ֆրանսերէն տտանաւորներ շարադրել. նա կամենում էր ամէն բանի մէջ առաջինը լինել. և Հոմերոսի այն երեւելի յոյն իշխանի նման, որ պարծենում էր թէ ինչպէս նիզակաշարժութեան այսպէս և տէրութեան կառավարութեան մէջ հաւասար ծարտարութիւն ունի, Ֆրիդրիխոս Մեծն էլ ձգտում էր իւր վերանորոգած թագաւորութեան մտաւոր գլուխ միանգամ և կառավարող ձեռն լինել:

Պ. Իրվինգը մի համանման թուլութիւն է յիշում այն մեծ մարդու կողմից որ գտել է նոր աշխարհը: Քրիստաֆոր Կոլումբոսը առաջին անգամ աւետեաց երկիրը հեռուից նշմարելու տղայական փառասիրութիւնը ունեցաւ, ինչպէս որ նա եղաւ արդարեւ առաջին անգամ նորա գոյութիւնը գուշակողը Սակայն այդ պատիւը խից նորանից մի հասարակ նաւաստի. միայն հարկաւ ծովապետի խօսքի վրայ ամէնքը հաստատեցին թէ ինքն է եղել նոր ցամաքը առաջին տեսնողը, իսկ այն խեղճ մարդու բոլոր բողոքները անխելի եղան: Կորցնելով այն հարուստ վարձատրութիւնը որ յոյս ունէր ստանալու, դժբաղդ մարդը խելագարուեցաւ. այնպէս որ ասում են թէ ուրանալով իւր հայրենիքն ու հաւատը, գնաց ու մտաւ Մաւրիտանացոյ ծառայութեան մէջ: Պէտք է կարծել թէ նա իւր ազգակիցների ձեռքը չընկաւ, ապա թէ ոչ հաւատաքննութեան դատարանը իւր վրէժը կ'աւանդէր նորանից: Ի հարկէ այս անցքը Կոլումբոսին պատիւ չէ բերում:

Ուրիշ շատ մեծ մարդիկ չեն ճանաչել իրանց հանձարը, որի վրայ հիմնվում էր իրանց բուն համբաւը, և ուրիշ աւելի ստոր արժանաւորութիւնների ետեւից են եղել: Մոյս մէջ կարելի է յիշել Բոսսինիին, որ պարծենում էր թէ հիանալի կերպով պատրաստել զիտէ մակարօնին, որ ինքը սաստիկ սիրում էր, նա նոյնքան պարծենում էր իւր խոհարարական տաղանդով որքան և Գուլլիէլմոս Տելլի շարադրութեամբ, այն անմահ զործը որով նա կիսից իւր երաժշտական ասպարէզը: Բոսսինիի տուած պատճառը իւր քառասունամեայ կատարեալ անզործութիւնը արդարացնելու համար՝ նման է այն պատճառին որով Համիլտըն մեկնեց իւր լուռութիւնը իւր փա-

ռաւոր և միակ ատենաբանութիւններից յետոյ. «Մի նոր յաջողութիւն, ասում էր նա, ոչինչ չէր աւելացնիլ իմ համբաւի վրայ, իսկ մի անյաջողութիւն կը կտորէր նորան. առաջինը հարկաւոր չէ ինձ, իսկ երկրորդին չեմ կամենում ենթարկուիլ »:

Յայտնի է նոյնպէս այն համազմունքը որով Գոլդամիթ անդլիացի բանաստեղծը կարծում էր թէ խորին հմտութիւն ունի բժշկութեան մէջ: Գուցէ այս մտորութիւնն է եղել նորա մահուան պատճառը, վասն զի երբ հիւանդացաւ, ինքն եղաւ իւր բժիշկը: Էօփէն Սիւ Ֆրանսիացի վիպասանը նոյն տեսակ յնորք ունէր, թէ և ոչ բոլորովին անհիմն վերադր: Փարիզի զաւղանիքների հեղինակը երեւելի վիրաբուժի որդի լինելով, ինքն էլ բժշկութեամբ պարապել էր երկու տասարդութեան ժամանակը: Մի ծիծաղելի անցք որ պատմվում է Էօփէն Սիւի վրայ յոյց է տալիս թէ որքան մեծ էր նորա բժշկական ճարտարութիւնը: Մի օր որ իւր Բօմիէօ բարեկամի հետ լաւ ճաշ էր կերել Փարիզի մի հիւրանոցում, և մինչ երկուսն էլ զլուխները տաքացած՝ զբօսնում էին մայրաքաղաքի ճեմելիքների վրայ, Բօմիէօն անզգոյշ կոխելով ընկաւ և սրունքը վիրաւորեց: Այդ միջոցին մի կտուք էր անցնում. Էօփէն Սիւն նստեցրեց իւր բարեկամին, տարաւ նորան տուն, պարկեցրեց, վէրքը կապեց և մի թիկնաթոռի վրայ նստաւ նորա մօտ զիշերը անց կացնելու համար: Միւս օրը, պատանը յետ արաւ վէրքը գննելու համար, բայց ոչինչ չգտաւ. վիրաւորումը սրունքի տեղ նա առողջ սրունքն էր կապել:

Քիչ մարդիկ կան որ միևնոյն ժամանակ շատ արուեստների մէջ զերազանց հանդիսացած լինին, բայց և այնպէս կան մի քանի հազուագիւտ անձինք որոնք առաջին կարքի տաղանդի հետ մի երկրորդական արժանաւորութիւն էլ են ունեցել: Յիշում են, օրինակի համար, Լնդր Ֆրանսիացի երեւելի պատկերահանին, որ բաւական լաւ նուագում էր ջութակի վրայ, և որ նոյնքան պարծենում էր իւր երաժշտական գործիքով որքան և իւր վրձինով: Բուբէնսի երրորդ հարիւրամեայ յոբելանի առիթով յիշում են նոյնպէս որ այս ականաւոր պատկերահանը, մի քանի թեթեւ բանագնացութիւններ յանձն առնելով, պարծենում էր իւր քաղաքագիտական ընդունակութիւններով: Եւ այս պատճառով մի անգամ մի տիկին հարցնում էր Վազանովային, թէ արդեօք այդ Բուբէնսը, որի վրայ այնքան խօսում են, մի գեսպան է որ պատկերներ ստուերագրելով է զբաղում: «Ոչ, ալ-

կին, պատասխանեց արուեստագետը, նա մի պատկերահան է որ դեսպանութիւններ ստուերագրելով է զբաղում:

Շատ անգամ է պատահել որ ականաւոր բանաստեղծներ, երեւելի զինականներ, մեծ արուեստագէտներ կարծել են թէ իրանց հանձարը պայծառացնում են մի սուտ քաղաքական պսակով, որ ընդհակառակն յաճախ նպաստել է միայն նոցա բուն փառքը նսեմացնելու: Կարճ ասենք, աշխարհը լի է այնպիսի մեծ կամ փոքր մարդկանցով որոնք ծուռ գաղափար են կազմում իրանց իսկական արժանաւորութեան վրայ, և որոնք իրանց թոյլ կողմերը ցոյց տալով կարծում են ընդհակառակն թէ զեղեցիկ կողմերն են հանդէս բերում:

(Cornhill Magazine)

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԻ ՍԻՐՏԸ

Զ Ր Ո Յ Ց Զ Ա Ր Լ Ս Դ Ի Ք Ե Ն Ս Ի

Մաթիասը, մի արևելքի վաճառական, մանկութիւնից սկսած հարստութիւն ժողովելու նպատակով իւր կեանքը ճանապարհորդութիւնների մէջ էր անցկացրել, ուղևորուելով արևմուտքից արևելք և հիւսիսից մինչև հարաւային ծովի կղզիները: Երբ եկաւ վերջապէս իւր ծննդեան քաղաքը Տարսոն հաստատուելու՝ դեռ կենաց առողջութեան մէջ էր և մեծ հարստութիւն էր դիզած: Իբրև փորձուած մարդ՝ իւր առաջին այցելութիւնն եղաւ թուրք կառավարչին, որին ընծայեց մի քսակ և մի նուրբ մարգարտեայ մանեակ, նորա բարեկամութեանը արժանի լինելու համար: Յետոյ իւր համար փառաւոր պալատ շէնեց, որի տեղն ընտրեց վազուկ գետի եզերքում՝ գտնուած մի այգի: Այնտեղ որոշեց նա անցկացնել իւր ֆինացած օրերը, թափառական կեանքի յոգնութիւններից յետոյ: Նորա հայրենակիցներից շատերը իրան ամենաերջանիկ մարդ էին համարում, սակայն նորա մտերիմ բարեկամները գիտէին որ նորան զբաղեցնում է միշտ մի տխուր մտածողութիւն: Երբ երիտասարդութեան ժամանակ Տարսոնից միկնած էր, թողել էր այնտեղ իւր հօրն ու մօրը, եղբայրներին և քոյրերին ամէնին էլ առողջ թէև աղքատ: Շատ անգամ ինքն իրան ասած էր. «Հէնց հարստանամ թէ ոչ բոլոր ընտանիքս էլ կը հարստացնեմ»: Բայց աւանդ, մահը բոլորին էլ հետզհետէ տարել էր այս աշխարհից. ոչ ոքին էլ չգտաւ իւր երջանկութեան մասնակից անելու.... Ահա ինչու իւր սիրտը տխուր էր:

Հարուստ վաճառական Մաթիասը երբեմն խօսակցութեան առարկայ էր վաճառանոցի մանր խանութպանների համար: Մի երեկոյ Հաննա անունով քրիստոնեայ դերձակը իւր զրացի հրէայ դրամափոխին

դառնալով գոչեց. «Դրացի, իմ խանութս գրաւի կը դնեմ որ Մաթիաս վաճառականը ամուսնութեամբ պիտի մխլթարուի, գրաւ կը դնեմ որ նա կընտրի մեր աղջիկներէ մէջ ամենագեղեցիկը և մի այնպիսի ընտանիք կը հիմնէ որ նոյնչափ երկար կը տևի՝ որչափ Տարսոն բնակիչներ կ'ունենայ»։ Հրէայն պատասխանեց. «Ինչ ա՞րժէ քո խանութը. մի քանի կտոր հագուստ ունիս որ քեզ վերադարձել էն, մի զոյգ ժանդոտած մկրատ, մի հին աթոռակ մի քանի կծիկ թել... և ուրիշ է՛լ ինչ—այդ է կարծեմ ունեցածդ»։ այնպիսի մի գրաւ դնելով մեծ վտանգի չես ենթարկվում»։

Քրիստոնեայ դերձակը շրթունքը կծեց և մի աղօթք մրմնջաց, որպէս զի դրացու գլխին անէծք չհանի բերանից և վերջը պատասխանեց։

«—Դու գիտես որ այս վարնան մի երիտասարդ խափշիկ աղջիկ գնեցի, որ կնոջս ուղեկցի երբ նա մեր փոքրիկ Գէորգի հետ այգին է գնում։ Զարփաթին գրաւ եմ դնում—այդ է իւր անունը—ինչի փոխարէն որ ուզես։ Հիմա կուզես գրաւի մանել։ Հրէայն մի քանի ընկալեց մտածեց՝ իր մոխրագոյն մորուքը շփելով։ Նա յիշեց որ մի քառասուն տարի առաջ ինքն էլ էր իւր ուղեւորութիւնից վերադարձել, քսակը լեք, բայց իւր տունը անապատ էր՝ դտած. սակայն այդ ժամանակից ինքը միայնակ էր ապրել, ռխուր և շարունակ փող փողել և մահ մուգի է մահ մուգի էի վրայ դիգելու զբաղուած։

Ուստի հաստատ էր իւր համոզման մէջ որ երբ մարդ միջին հասակի է հասնում, թէ քրիստոնեայի, թէ հրէայի և թէ միւսիւր մանի սրտում միայն ոսկւոյ սէր է մնում սրտի մէջ։ Նա ասաց դերձակին.

«—Գրաւները հաւասարացնենք։ Հինգ հաւրիւր ղուրուշի փոխարէն հինգ հաւրիւր ղուրուշ կը դնեմ, եթէ հինգ տարուց յետոյ Մաթիաս վաճառականը ամուսնացած լինի։

«—Ընդունեցի, բացադանչեց դերձակը։

Դրացիները իբրեւ վկայ կանչուեցան և ամենն էլ խնդացին այսչափ անսխտ գրաւի վրայ։

Մաթիասի ականջին շուտով հասաւ հրէայ դրամափոխի և քրիստոնեայ դերձակի մէջ պատահած վէճը իւր մասին։ Վաճառանոցից անցնելու ժամանակ այս վերջինի խանութի առաջ կանգնեց և խիստ կերպով ասաց նորան. «Ո՛վ անխոհեմ, ինչու ունեցա-

ծիցդ աւելին վտանգի մէջ դրիր մի այնպիսի ապագայի համար, որ միայն երկնքին է ծանօթ: Մեր կրօնքի բոլոր աղջկներին տեսայ և սիրտս յուզմունքից չբաբախեց: ձգմարիտն ասեմ, դու այս հրէային զոհ կը գնաս:

«Տէր, աստղ դերձակը ժպտալով, անկարելի է մի օրինաւոր մարդու համար ամբողջ կեանքը միայնակ անցնել: Եթէ ուզես տունս գալ և տեսնել կնոջս փոքրիկ Գէորգի հետ, որին Զարֆաթը՝ խափշիկ աղջկը՝ իւր թւերի մէջ է խաղացնում, կարծիքդ կը փոխես և կը ցանկաս նոյնչափ երջանիկ լինել որքան ես: Կարելի է լաւ չես նայել չորս կողմդ. յիշեմ միայն Ներիանին, մեր հացթխողն աղջկը, որ զեղեցիկ է, բարձրահասակ և վեհ թագուհւոյ պէս. հէնց քեզ համար է ստեղծած և եթէ կը հաճես, կ'ինս այս երեկոյ կ'երթայ քո կողմից առաջարկութիւն անելու:

Մաթիասը նախ յօնքերը խոժոռեց, բայց վերադառնալիս վերջապէս զլուխը շարժեց այնպիսի մարդու ձեռով, որ իր ասածի վրայ ետ չի դառնալ, Հրէայն քթի տակից ծիծաղում էր և ասաց դերձակին. «Հաննա, ի՞նչ գումարով կ'ուզես զրաւը դադարեցնել, եկ, հարկւրը տուր ինձ և մնացորդից ձեռք կը վեր առնեմ»: Բայց, քրիստոնեայն պատասխանեց. «Հինգ տարուայ ընթացքում սուրբ Փիլոթէան այս աթոռակի մեծութեամբ մի քար իւր համբոյրներով և արտասուներով մաշեց... Հինգ տարուայ մէջ վաճառական Մաթիասի սիրտն էլ կարող է հալուել:

Սակայն Մաթիասը այնքան ապահով չէր իւր վրայ, ինչչափ ձեւացրել էր լինելու: Այս խօսակցութիւնից յետոյ սկսեց մտածել թէ կարելի է որ դերձակն իրաւունք ունի և թէ իւր կեանքը շատ տխուր էր անցնում միայնակութեան մէջ: «Աստուած մարդուս չէ ստեղծել այսպէս միայնակ ապրելու համար, ասում էր ինքն իրան, մի օր կարելի է ցաւիլ այս մասին. աւելի լաւ է մի ընկերուհի ունենում. բայց ո՞ւմն ուզեմ: Արդեօք Տարսոնի թեթեամիտ աղջկանց մէջ կայ մի այնպիսին, որի հետ ապրելով ինձ աւելի միայնակ չզգամ քան թէ այժմ. նոցա մայրերը միայն զարդասիրութեան և անձնասիրութեան են սովորեցրել իրանց: Ինչպէս այդ անձնապաշտ և կամապաշտ բնաւորութիւններ պիտի փոքրիկ հաճոյք խիզզեան այնպիսի մարդու մի ընկերութեան մէջ, որ այս աշխարհի վշտերից այնպէս դառն տառապեալ, փափաղում է ուրիշ աշխարհի, ուզում է սպասել համբերութեամբ և հանդարտ կեանք վարել:»

Այս խորհրդածութիւնները զրգռեցին Մաթիասին առանց տխրացնելու նորան: Նոյն իսկ մի զբաղմունք դարձաւ դա իւր հոգու համար, որ մինչև այդ ժամանակը ընկղմած էր միւլնոյն միակերպ մտածութեան մէջ: Նա այլ ևս միւլնոյն զաղափարներով չէր զբաղուած, իւր շուրջը աւելի հետաքրքիր աչք ձգեց, սկսեց յաճախել իւր բարեկամների տները, և մի երկրորդ անգամ նոցա դուստրների կատարելութիւնները և պակասութիւնները ուսումնասիրեց: Նորա նպատակը զուշակեցին և կատակներ էին անում այդ բանի մասին. «Նա ուզում է, ասում էին խնդալով, քրիստոնեայ դերձակին կորստից աղատել»: Մաղդաբանութիւնների մի մասն էլ հրէայի գլխին էին թափվում, երբ գալիս էին դրամ փոխելու նորա գրասենեակը: Թէպէտ Մաթիասը շատ մատաղու սիրուն աղջկանց հանդիպեցաւ, որոնք քաջալերող ակնարկներ էին ուղղում իրան, բայց և «չ մէկին չգտաւ որ իւր սրտին խօսի: Յանկարծ հասարակութիւնից բոլորովին ձեռք վերառաւ, փակուեցաւ իւր պալատում և մի ամբողջ տարի ոչ ոքին չընդունելով իւր մօտ՝ դարձեալ անձնատուր եղաւ իւր մեղամաղձոտ բնաւորութեան:

Սակայն վերջև վերջոյ Մաթիասը դարձեալ զգաց առանձնութեան լանձրոյթը: Ուզեց գոնեա զօսնելով փարատել իւր տխրութիւնը և ամէն առաւօտ ջորին թամբել տալով մինչև լեռներն էր հասնում: Այնտեղ, ջորուց իջնելով՝ ժայռերու և ձորերու մէջ էր թափառում և վերադառնում էր երբ արեւը մայր էր մտնում: Մի անգամ թարմ ձորակի գեղեցկութիւնից հրապուրուելով այնչափ հեռացաւ, որ երեկոյից առաջ չկարողացաւ վերադառնալ այն տեղը, ուր թողած էր իւր կենդանին ծառայի հսկողութեան: Տեսնելով թէ ճանապարհը կորցրել է, պարտաւորուեցաւ մի քարայրի մէջ մտնել զիշերն անցկացնելու համար: Քնեցաւ և առաւօտը միայն այն ժամանակ արթնացաւ երբ արեգակի ճառագայթները ժայռի ճեղքից անցնելով իւր արտեանունքների վրայ էին խաղում: Վեր կենալով և իւր աղօթքն անելով, նա իջաւ մի գեղեցիկ մարգագետնի մէջ՝ որ ոռոգում էր մի փոքրիկ վտակ, որի աղբիւրը մօտակայ քարափից էր բղխում: Մինչդեռ Մաթիասը աշխատում էր իւր ճանապարհը գտնելու, նա տեսաւ մի մատղահաս աղջիկ որ զբաղուած էր մի կով բռնելու, որ փախչում էր և վազում դէպի քարայրը, չուանը եղջիւրներու վրայ փաթաթուած:

«Ահա, բացազանչեց Մաթիասը, քանի որ կենդանին իմ կողմն է գալիս, պիտի կանգնեցնեմ նորան և նորա պահապան աղջիկը Տար-

սոնի ճանապարհը ցոյց կտայ ինձ»։ Նա բարձրացրեց իւր արեւելեան զոհասարը և որովհետեւ ուժեղ էր, չվախեցաւ կովի յետևից վազելու և յաջողեցաւ իրան վերջապէս բռնել նորան։

«— Աստուած քեզ օրհնէ, ո՞վ օտարական, գոչեց շնչասպառ աղջիկը, որ կովի եղջիւրներից քակեց չուանը, նորան իւր հետը քաշելու։ Եթէ կորցնէի Նահարային, նոքա ինձ ծեծելու էին։

«— Եւ ո՞վ քեզ ծեծելու անգութ սիրտ պէտք է ունենար, որդեակ, հարցրեց Մաթիասը նայելով նորան և զմայելով նորա քնքոյշ զեղեցկութեան վրայ։

«— Վարդապետները, պատասխանեց նա դէպի ինքն քաշելով Նահարային։ Երկին շնորհակալեմ, առողջ և բարեսիրտ օտարական։

Մոռացաւ Մաթիասը ճարտոնի ճանապարհի մասին տեղեկութիւն առնելու և սխեց քայլել աղջկայ կողքին, զանազան հարցեր առաջարկելով նորան։ Խմացաւ որ այդ լեռներու մէջ շինուած մի վանքի պատկանող ստրուկի զուստրն է և թէ իր պաշտօնն է ամէն առաւօտ կովերը արածելու տանել։

«— Աւելի հեռու մի գար ինձ հետ, ասաց նա երբ մօտեցաւ այն քարափին, որտեղից փոքրիկ աղբիւրն էր բղնում, որովհետեւ արգելուած է խօսել ինձ հանդիպողների հետ։»

Մաթիասը փոքր ինչ տարակուսեցաւ իւր մտածմանց մէջ. ճանապարհը հարցրեց, մնաս բարով ասեց երիտասարդ հովուհւոյն և իւր պալատը վերադարձաւ, սակայն նորա սիրտը կրում էր աղջկայ պատկերը։

«— Իրաւ, մոռացայ այդ աղջկայ անունն հարցնելու, ասաց նա միւս առաւօտը, պէտք է իմանամ մի վարձատրութիւն ուղարկելու նորան»։ Այս թեթիւ պատրուակով հեծաւ նա ջորին՝ դէպի լեռը ուղղելով նորան, սովորական զբօսանքն արաւ, գտաւ նորից քարայրը, դարձեալ զիշերը այնտեղ անցրեց և արեւը դեռ չծաղած մարգագետնի մէջն էր կանգնած։

Մի փոքր ժամանակից յետոյ Մաթիասը տեսաւ չորս հինգ կով, որ քարափից լիջնում էին և նորատի աղջկը վարում էր նոցա՝ աշխոյժ Նահարային չուանիցը բռնածը։ Երբ հովուհին ճանաչեց նորան, «Օտարական, ասաց նա խնդալով, այս առաւօտ քեզի պէտք չեմ ունենալ, եթէ միայն դու չցանկանաս իմ կովերը աղբիւրը տանելու»։

«—Սիրով, պատասխանեց Մաթիասը, առաջարկութիւնը լուրջ համարելով:

«—Կամայ, կամայ, ասաց նա, եթէ արդարեւ յանձն կ'առնես, պէտք է զգուշանաս սև կովից, որ պէտք է միշտ առաջ անցնի, եթէ ոչ եղջիւրներովը միւսներին կ'արգելի:

Անմիջապէս Մաթիասը ծառից մի ճիւղէ կտրում և սկսում է հոն, հոն, կանչել իբրև մի խակական հովիւ. բայց հազիւ թէ ճիպտոր սև կովի կողերուն դիպցրեց, սա փախաւ և վաճառականը բոլոր մարգագետնի շուրջը ստիպուեցաւ վազելու նորա ետևից, այնպէս որ երբ վերադարձաւ շնչասպառ, միւս կովերը արդէն ջուրը խմել էին և աղջիկը ջրի ափին նստած ծիծաղում էր, Նահարայի եղջիւրները զարդարելու համար ծաղիկ պսակ հիւսելով:

«—Նոր արհեստդ չգիտես, ասաց նա Մաթիասին: Մաթիասը, փոքրինչ ամաչած, անիծեց սև կովին որ վաղեցրեց իրան, կարծելով թէ ծաղրելի երևեցաւ երիտասարդ աղջկայ աչքին: Մակայն մի քանի ըոպէից յետոյ նստեցաւ նորս կողքին, զուարթ սկսեց խօսիլ և իմացաւ թէ աղջկայ անունը Կարին էր:

Արդէն Մաթիասը նորա հետ ամուսնանալու որոշմունքը արել էր իւր մէջ... եթէ նա իրան ուղէր... որովհետև որչափ էլ բաղդատէր իւր հարստութիւնը Կարինի աղքատութեան հետ, այնչափ համեստ էր, որ այն օրը չհամարձակեցաւ խօսելու իւր սիրոյ մասին: Երեկոյից առաջ բաժանուեցան միմեանցից և Մաթիասը խոստացաւ միւս օրը կրկին գալու:

Դարձեալ եկաւ և շաբաթներով շարունակուեցան այս տեսակցութիւնները, որոնք Մաթիասին ճաշակել տուին ճշմարիտ երջանկութիւնը, միակը որ անյայտ էր նորան պատանեկութիւնից սկսած:

Վերջապէս մի օր վստահացաւ և յայտնեց Կարինին թէ միտք ունի տանել իւր հետ, ամուսնանալ նորա հետ և իւր հարստութեան ավրուհի դարձնել: «Պարոն, ասաց նա զարմանքով և պարզութեամբ, միթէ՞ խելքդ կորցրելես չգիտես որ ստրուկի աղջիկ եմ, ինքս էլ ստրուկ. և ոչ մի մարդկային զօրութիւն չի կարող ինձ ազատել:

«—Փողը կարող է քեզ փրկել, աղջիկս, ասաց Մաթիասը:

«—Ոչ երբէք, պատասխանեց նա, որովհետև վանքի մի հին առանձնաշնորհութիւն է որ իւր ստրուկները միշտ իւրեան պէտք է պատկանին: Եթէ մի ազատ մարդ մեզանից մէկի վրայ աչք ձգի և

ուզենայ ամուսնանալ՝ նա պէտք է իւր դրութիւնից ձեռք վեր առնի և վանքի սարուկ դառնայ, թէ ինքը և թէ իւր զաւակները՝ մշտըն ջննապէս: Ահա ինչու անցեալ տարի խողարած Սկանդարը չամուսնացաւ ինձ հետ, իբրեւ զին քսան խող էր տալիս ազատութեանս, բայց ինքը չուզեց իւր ազատութիւնը զոհել:

Մաթիասը իւր սրտի խորքում զոհութիւն տուեց Աստուծոյ, որ շնորհել էր Սկանդար խողարածին այս անկախութեան հոգին և ասաց ժպտալով. «Հաւատա ինձ, Կարին, սուրբ հայրերը փող ասած բանը սիրում են... ամէնքը սիրում են... և ես քեզ պէտք է գնեմ ինձ կին առնելու համար:

«— Ինչ յիմարութիւն, կրկնեց նա զլուսը շարժելով... քսան հատ խող մերժեցին:

«— Ես քսան պարկ ոսկի կտամ» բացգանչեց Մաթիասը աղջկայ յամառութեան վրայ զայրացած: Կարինը ասեց որ ինքը այդպիսի մեծ գումար չարժէ և դարձեալ եթէ արժենար էլ, սակարկութիւնն անել աւելորդ էր. եկեղեցականները իրան չեն ծախիլ:

«— Սուրբ Մարոնը վկայ, զոչեց Մաթիասը, ամբողջ վանքը կարող եմ առնել»:

Նա սխալվում էր: Սեւեկիոյ վանքը, բոլոր Արեւելքի վանքերի մէջ, ամենից հարուստն էր և նորան կառավարող վանահայրը ամենաբացարձակ մարդը: Կարճ կապեց վաճառականի առաջարկութիւնները, որ նոյն օրը գնացել էր իւր մօտ, ասելով թէ ոչ մի գնով կարելի չէր Կարինի ազատութիւնը գնել:

«— Եթէ ուզում ես նորա հետ ամուսնանալ, աւելացրեց վանահայրը մի այնպիսի հայեացքով որ սատանայական երևեցաւ Մաթիասին, պէտք է քո բոլոր հարստութիւնները մեզ տաս և մեր գերին դառնաս:

Այս պատասխանը լսելով խեղճ սիրահարը, բողբոլին տրեւրած վերադարձաւ ճարսոնը ինքն իրան ասելով. «Անկարելի է ինձ համար զրկուել ոչ միայն այնքան նեղութեամբ զիջուած հարստութիւնից, այլ նաև նոյն իսկ ազատութիւնիցս այս հովուհւոյ սիրոյ համար: Կը փորձեմ մոռանալ նորան»:

Նա ջանաց այդ բանն անելով՝ յաճախելով իւր բարեկամների մօտ և շրջելով վաճառանոցների մէջ: Երբ հրէայն տեսաւ նորան, զոչեց. «Ողջոյն այն խոհեմ մարդուն, որ չէ ուզում նեղացնել իւրեան մի կնոջ ընկերակցութեամբ»: Բայց Մաթիասը յօնքերը խոժոռելով

նայեցաւ նորան և դէմքը դարձրեց յետոյ, մեծ զարմանք պատճառելով բոլոր դրացիներին, գնաց նստեցաւ քրիստոնեայ դերձակի մօտ և ձեռքից բռնելով ասաց կիսաձայն. «Գոյի՛ր խանութդ, բարեկամ, տար ինձ տունդ և ինչպէս մի անգամ առաջարկեցիր՝ ցոյց տուր ինձ կնոջդ և զաւակիդ»։ — «Ո՞ր զաւակին, պատասխանեց դերձակը, հիմա երեք հաստ ունիմ, Գէորգ, Եղիսաբեթ և Աննա»։

«— Հէնց երեքին էլ ինձ ցոյց կը տաս, ասաց Մաթիասը, նոյնպէս և խափշիկ Զարեֆատին»։

«— Ո՛հ, ասաց դերձակ, ես նորան ազատութիւն շնորհեցի և ամուսնացաւ բրինձի վաճառականի հետ, որի խանութը փողոցի անկիւնումն է.....»

«— Կարծես թէ, ասաց ինքն իրան Մաթիասը, երկնքի օրէնքն է, որ ամէն մարդ ամուսնանայ»։

Դերձակը խանութը կողպեց և տանելով Մաթիասին իւր բնակարանը, ցոյց տուեց իւր սնական գանձը, այն է իւր սիրուն կնոջը երեք վարդազոյն զաւակներով. — մի նոր խափշիկ աղջիկ, Զարա անունով, առաջինին յաջորդը բակի մէջ ալիւր էր շաղում։

«— Բարեկամ, հարցրեց հարուստ վաճառականը դերձակին, ի՞նչ կանէիր եթէ աշխարհիս զօրեղները ասէին քեզ թէ պէտք է ընտրութիւն անես այս սիրելի էակների և ազատութեանդ մէջ, կամ սոցա հետ չապրել կամ գերի դառնալ»։

«— Ազատութիւնը քաղցր է, պատասխանեց դերձակը ուսերը շարժելով, սակայն առանց նորա դեռ ապրում են, բայց ոչ ոք չի կարող ապրել առանց սիրոյ»։

Հարուստ վաճառականը խիղջն պարստը դարձաւ, հեծաւ ջուրին և գնաց վանքը, որի բակում մի ամբոխ հաւաքուած գտաւ։ Սուրբ հայրերից մէկը գաւթի մուտքին էր կանգնած։

«— Ես եկայ, ասաց Մաթիասը, որպէս զի հրաժարուիմ հարստութիւնիցս և ազատութիւնիցս Կարենի հետ ամուսնանալու համար»։

«— Արդէն ուշ է, պատասխանեց կրօնաւորը, խողարած Սկանդարը բերեց արդէն իւր բոլոր խոզերը, մատուռի մէջ անցնում են նորա վզից շղթայն, և բոլոր այստեղ ժողոված մարդիկը, որ դու տեսնում ես, եկած են նորա Կարինի հետ ամուսնանալու վկայ լինելու»։

Մաթիասը ձեռքը կուրծքին խփեց յուսահատութեամբ, և վայր

իջնելով ամբոխը ճեղքեց, ասելով թէ այդ օրուայ օրը յիայն ինքը ստրուկ կը գառնայ: Վանահայրը աղմուկը լսելով եկաւ հասաւ և իմանալով պատահածը, ժպտալով ասաց:

«— Առաջին հերթը խողարածին է պատկանում:»

Բայց կրօնաւորները, որոնք, թերեւ, հաշիւ էին անում թէ ինչ օգուտներ կը քաղէր վանքը Մաթիասի հարստութիւնից, վարպետութեամբ առարկեցին թէ իրաւունքը նորա կողմն էր, ով որ աւելի քիչ էր տատանած: Բացի այդ, նոյն իսկ կարինին պէտք է հարցնէին թէ ինքն ինչ կարծիքի է... Կարինը երկու հակառակորդներին էլ հաւասարապէս հաստատ տեսնելով, թշուառ խողարածին ազատ մնալու դատաւարտեց և ասաց. «Թող շղթայն վաճառահանի վիզը անցնեն:»

Արարողութիւնը կատարուեցաւ առանց յապաղման, և մինչդեռ վանահայր անձամբ ամուսնութեան կարգն էր կատարում, հայր Բօսազ զանձապետը ճանապարհ ընկաւ վանքի սեփհականութեան անցնող ստացուածքների ցուցակը կազմելու:

Ասում են որ Մաթիասը բոլորովին չվշտացաւ իւր կորցրած հարստութեան մասին, չքնաղ կարինի հրապուրանքների զմայլման մէջ ընկղմած լինելով: Իւր միակ պայմանն եղաւ որ իրաւունք տան կարինի հետ միասին արածացնել հօտը: Ամուսնութեան երկրորդ օրը նա արդէն զբաղուած էր Նահարային և միւս կովերին ձորակի աղբիւրը տանելու:

Սակայն ճարտնի կառավարիչը իմանալով Մաթիասի գլխին եկածը, սաստիկ զայրացաւ, ջորին թամբել տուեց, կանչեց իւր թիկնապահներին և այդպէս զինաւորուած վանքը հասաւ, ուր հրամայեց վանահօրը ներկայանալ իւրեան:

«— Իմացիր, աբեղայ, ասաց նա, որ Մաթիասը իմ բարեկամն է և քո ստրուկդ չի կարող լինել, որպէս զի նորա ստացուածքները քաղաքից, որի վրայ ես իշխում եմ, վանքին անցնեն: Մաթիասը ազատ քաղաքացի է և չեմ կարող այսպէս կորցնել իրան:»

Երախտագէտ կառավարիչը այս կերպով էր խօսում, յիշելով իրան ընծայած քսակը և մարդարտէ մանեակը և մանաւանդ այն փոխառութիւնները որ առանց տոկոսի արել էր իրան հարուստ վաճառականը, որի օգնութեան նա ապագայում ևս կարօտութիւն կարող էր ունենալ: Վանահայրը տեսաւ որ իրանից զօրեղի հետ զործ ունի և ձեռքերը դէպի կուրծքը տարաւ ինչպէս խոնարհութեան:

Բայց մի կարճ խօսակցութիւնից յետոյ, կառավարիչը և վանահայրը բոլորովին համաձայն բաժանուեցին միմեանցից:

Այս կերպով, մի ամիս ստրկութիւնից յետոյ, Մաթիասը և իւր կինը կոչուեցան վանքի կրօնաւորների ընդհանուր ժողովին, ուր և տեղեկացան թէ իրանց ամուսնութեան վրայ դրած պայմանները միայն մի փորձ էին: Վաճառականին գրեթէ իւր ամբողջ հարստութիւնը ազատութեան հետ միասին վերադարձրին և ճարտունի պալատը դարձաւ մի ամբոխով շրջապատուած, որ հաւաքուէէր նորան իւր հաւանութիւնը ցոյց տալու նպատակով: Բնականապէս նա մի պատշաճաւոր ընծայ տուեց վանքին, առանց յիշելու այն կլորիկ գումարը, որ գանձապահ հայր Բօագի սիրտը չէր տուէլ վերադարձնելու մնացեալի հետ: Վեհանձն և արդար մարդ լինելով, ոչ միայն հրէային իւր գրաւի կորուստից ազատեց, այլ և նա մի այնպիսի գեղեցիկ ընծայ ուղարկեց քրիստոնեայ դերձակին, որ սա այլ ևս ասեղով ապրելու հարկ չունէր:

Աւանդութիւնը գովում է այն երկրային բարեբաղդութիւնը որ շնորհեց Կարինը իւր ամուսնոյն, որ միշտ ասում էր, «հարուստ թէ աղքատ, ազատ թէ ստրուկ, Կարինը, իմ կինը բաւական է երջանկու թիւն շնորհելու համար և սփոփելու ամենատխուր սիրտը»:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԿԱՆ ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱՌԻԹՈՎ

Կար ժամանակ երբ մեզանում զիտութեան միակ ապաստանարանը Նկեղեցին էր, երբ կրթութիւնը լոկ եկեղեցական դասին սեպհականութիւն էր համարվում, որից բուն ժողովրդին, ազգի մեծամասնութեանը, չասենք ոչինչ, շատ աննշան մասն ու բաժին էր ընկնում: Կրթութեւն արածութիւնը վայելում էին միայն այն անձինք որոնք պատրաստվում էին Աստուծոյ տաճարի պաշտօնեայ լինելու, և որոնք իրանց զլխում ամբարած մտաւոր սլաշարը հաղորդում էին բարեպաշտ հաւատացեալներին այնքան որքան, իրանց կարծիքով, հարկաւոր էր կրօնի հաւատալիքները հասկացնելու: Անցաւ շատ ժամանակ, դարեր գլորուեցան դարերի ետեւից մինչև որ այս նախապաշարումը վերացաւ: Նկաւ այնպիսի ժամանակ երբ առանձին անհատներ, կրթութեւն առանձին ձգտում ունենալով, վանքերի շէնքերը կոխեցին, բայց ոչ կեանքերը այնտեղ անցկացնելու՝ այլ ժողովրդի մէջ ապրելու զիտաւորութեամբ: Ժողովուրդը հին սովորութեամբ տիրացու անուն տուաւ նոցա՝ իբրեւ այնպիսի անձանց որոնք պատրաստվում են տէրտէր կամ վարդապետ լինելու, թէև նոքա երբեք ոչ փիլոն և ոչ վեղար ծածկեցին: Արդ ի՞նչ ասպարէզ ընտրեցին իրանց գործունէութեան համար այս նոր կարգի տիրացուները, այս անվեղար վարդապետները: Նոքա ցրուեցան ժողովրդի մէջ և նոր տեսակ առաքելութեան պաշտօն ստանձնելով՝ խօսքով ու գործով ցոյց տուին նորան ուսման ու կրթութեան օգուտները. նոքա ազգային կրթութեան առաջին կարապետներն եղան: Այլ տիրացուների, այդ ինքնակոչ ուսուցիչների ջանքերին ենք պարտական որ լուսաւորութեան նախաճաշակը մտաւ մեր մէջ. նոքա փորձեցին ա-

ռաջին անգամ ճանաչեցնել մեզ մեր անցեալը, և իբրև միակ միջոց՝ յորդորեցին մեզ կրթութեան ետեւից լինել ներկայի թշուառութիւնից ազատուելու համար: Նոցա երկարատեւ ջանքերը, թէև ուշ, բայց վերջապէս ցանկացած պտուղը տուին: Այսօր բանն այնտեղ հասաւ որ արդէն ինքը ժողովուրդը զուլսը բարձրացնում և լուսաւորութիւն է պահանջում: Զշմարիտ է, ծանր կերպով անցաւ ազգը վերոյիշեալ աստիճաններից, բայց պէտք է խոստովանել որ և տարածութիւնը անբաւ էր, ուստի և յառաջադիմութիւնը անհերքելի է մեզ համար. դորա համար բաւական է յիշել այն ժամանակները՝ երբ աշխարհական զրագէտները մատով էին ցոյց տրվում...

Այս ընդհանրական շարժողութիւնը, այս անդիմադրելի ձրգտումը զէպի լուսաւորութիւն՝ որ նկատվում է ընկերական սանդուղքի ամէն աստիճանների վրայ, միմիայն նորանով կարելի է բացատրել որ ինքնաճանաչութեան զգացմունքը վերջապէս զարթել է Հայի մէջ, որ նա զգում ու հասկանում է թէ ազգային կրթութիւնն է այն անխնայ խնայողութեամբ որ հաստատուն ճանապարհով պիտի առաջնորդէ նորան իւր վիճակը բարեփոխելու, իւր ըղձերին հասնելու: Դժուարութիւնը այս կէտին հասնելն էր. այսօր որ «կրթութիւն» և «ինքնօգնութիւն» բառերը ընդհանուր հայութեան համար նշանաբան են դարձել, կարելի է համարձակ ասել թէ ազգի ապագան փրկուած է: Այս համոզումը այնպիսի վստահութիւն է տալիս հայ ժողովուրդին որ նա անդրդուելի կերպով շարունակելու է այսուհետեւ իւր ընտրած շուղով գնալու՝ առանց երբէք վհատելու, առանց տեղի տալու այն արգելքների առաջ որոնց հանդիպում է կամ կարող է հանդիպել իւր վերանորոգութեան ճանապարհի վրայ:

Արդ ի՞նչ պիտի անէ այս հանգամանքում հայ մամուլը: Արդեօք գոհ պիտի լինի նա առաջուան պէս կրթութիւն, լուսաւորութիւն քարոզելով: Իհարկէ ոչ: Ամենայն ժամանակ իւր պահանջներն ունի, և մամուլի պարտաւորութիւնն է այդ պահանջների համաձայն գործել: Աւելորդ ու անտեղի կը լինէր այսօր ընդհանուր դատողութիւններ յայտնել ուսման ու կրթութեան օգուտների վրայ. այդ ճշմարտութիւնները վաղուց յայտնի են ամէնիս: Բայց ցոյց տալ թէ դատարարութիւնը ի՞նչ շրջաններից պիտի անցնի որ բնական ու արդիւնաւէտ լինի, թէ ընդհանրապէս ի՞նչ միջոցներ պէտք է գործ դնել ազգային կրթութեան մակերեւոյթը բարձրացնելու, — ահա այն խնդիրը որ ներկայումս պիտի զբաւէ մեր ամէնի ուշադրութիւնը:

Յայտնի է, օրինակի համար, որ մարդուս ստացած առաջին կրթութիւնը ընտանեկան կրթութիւնն է, մօր տուած դաստիարակութիւնն է: Տարակոյս չկայ որ այս առաջին կրթութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունի մեր ապագայ կեանքի վրայ. շատ անգամ նկատել ենք թէ չկայ մի մեծ մարդ որ նշանաւոր մօր որդի եղած չլինի, որ նոյն է ասել՝ թէ չկայ մի մեծ մարդ որ լաւ սնուած ու կրթուած չլինի: Եւ յիրաւի, կեանքի առաջին քայլերում մանուկը բոլորովին մօր խնամքին է յանձնուած. նա է դաստիարակում նորա հոգին ու միտքը, և այդպէսով պատրաստում է նորա ապագայ երջանկութիւնը կամ դժբաղդութիւնը: «Տուէք ինձ լաւ մայրեր և ես ձեզ կը տամ բարեկիրթ սերունդներ», — այս խօսքի ճշմարտութիւնը այնքան ամրեւ է, կարծեմ, որ աւելորդ է նորա վրայ երկար կանգնել: Աղջկանց ուսումնարանների հաստատութիւնը, որոնց թիւը օր աւուր աւելանում է մեզանում, յայտնի ապացոյց է որ մենք ըմբռնեցինք վերջապէս թէ այդ սերմնարաններից պիտի աճի ու զարգանայ իսկապէս կրթութիւնը:

Ընտանեկան կրթութեանը հետեւում է դպրոցական կրթութիւնը: Բայց ուսումնարանը սովորաբար աւելի մտքի քան հոգու հետ զործ ունի. և թէպէտ Նկեղեցին իւր բարոյական կրթութեամբ կարծես այդ պակասը պիտի լրացնէր, բայց մեզանում մասնաւորապէս այդ կրթութիւնը այնպէս վայրիվերոյ կերպով է մատակարարւում և այնպէս վաղ է աւարտւում, որ հազիւ մի թեթեւ յիշատակ է թողնում մեր մէջ, մի յիշատակ որ միշտ բաւական չէ փրկելու մեզ կեանքի փորձութիւններից:

Յետոյ գալիս է փորձառութիւնը որ մարդս կեանքի դպրոցից է դուրս բերում: Ընդհանրապէս փորձառութեանը մեծ նշանակութիւն են տալիս. ասում են յաճախ. «Երբ կեանքի ասպարէզը մոնէք, կը սովորիք ապրել»: Բայց փորձառութեամբ խելք սովորելը շատ թանգ է նստում: Մարդ սովորում է, օրինակի համար, թէ առողջութեան պահպանութեան համար պէտք է չափազանցութիւններից զգոյշ մնալ, բայց այդ բանը իրօք միայն այն ժամանակ է իմանում երբ անկողնում հիւանդ պարկում է:

Սորա են ահա կրթութեան գլխաւոր ձևերը, որոնք ամէն քիչ շատ քաղաքականացած ազգերի մէջ պատահում են. ընտանեկան կրթութիւնը, դպրոցական ու եկեղեցական կրթութիւնը, և վերջապէս անձնական փորձառութիւնը:

Այս չորս տեսակ կրթութիւնների վրայ արդեանք քաղաքակրթութիւնը աւելացրել է և մի նոր տեսակ կրթութիւն որ վերոյիշեալների տեղը չէ բռնում, բայց զօրաւոր կերպով նպաստում է նոցա և ամբողջացնում. այդ «ինքնակրթութիւնն» է: Մարդս ինքն իրան կարող է կրթել հրապարակական կեանք վարելով, իւր նմանների հետ անդադար հաղորդակցութեան մէջ լինելով: Երկու միջոց կայ խելացի մարդկանց հետ հաղորդակցութիւն ունենալու. տպագիր և կենդանի խօսքը: Առաջին միջոցը տալիս են մեզ օգտակար զրբերը և պարբերական հրատարակութիւնները. երկրորդը — թատերական ներկայացումները և հրապարակական ատենաբանութիւնները: Ոչ ոք չէ կարող ժխտել, և փորձերը արդէն ցոյց տուին, որ ուսումնարանից յետոյ՝ մամուլը և թատրոնը երկու զօրաւոր լծակներ են ազգային յառաջագիմութեան համար: Շատ ժամանակ չկայ որ այս նորատունկ բոյսերը բերուեցան հայ հողի վրայ, և արդէն նոցա բերած պտուղները ակներեւ են ամէն բանիմաց անձանց համար: Վերջին ժամանակներում մի նոր սովորութիւն մտաւ մեզանում, որ խոստանում է նոյնպէս արմատ դնել հայ կեանքի մէջ. խօսքը հրապարակական դասախօսութիւնների վրայ է: Այն դասախօսութիւնները որ տեղի ունեցան Կ. Պօլսում և այս տարի թիֆլիսում, ցոյց տուին որ ամենայն օգտակար ձեռնարկութիւն միշտ համակրութեամբ կ'ընդունուի ժողովրդից, եթէ միայն գործը խելացի կերպով առաջ տարուի:

Բանն այն է որ երբեմն հասարակութեան վստահութիւնը չափաւոր կերպով է գործ դրվում: Մտաբերենք անցեալը: Երբ լրագրութիւնը առաջին անգամ երևեցաւ մեզանում, այդ ազնիւ գործի առաջնորդները շուտով շեղուեցան ուղիղ ճանապարհից. նոքա փոխանակ ընդհանուր շահերով զբաղելով՝ սկսան անձնականութիւնների ետևից լինել, և մամուլի վարկը դեռ չբարձրացած ընկաւ ժողովրդի աչքում: Նոյնը կարելի է ասել և ազգային թատրոնի համար: Ով որ յիշում է թէ ինչ անկեղծ համակրութեամբ ընդունուեցան առաջին թատերական ներկայացումները թիֆլիսում, նա չէ կարող չխոստովանել թէ յանցանքը ժողովրդինը չէ եթէ այդ ձեռնարկութիւնը սպասուած արդիւնքը չտուաւ: Օգուտ քաղելով հասարակութեան ոգևորութիւնից, ամէն հասկացող ու անհասկացող մարդ ձեռնամուկ եղաւ թատերական հատուածներ զրելու, ամէն անփորձ համբակ պարտաւորութիւն համարեց զոնեա մի անգամ

բեմ զուրս գալու, և թատրոնի վարկը բնականաբար ընկաւ: Այս խորհրդածութիւնը թելադրում է մեզ վերջին դասախօսութիւնների գտած գեղեցիկ ընդունելութիւնը: Մենք վախենում ենք որ չլինի թէ հրապարակական դասախօսութիւնները մամուլի ու թատրոնի բաղդին հանդիպին: Անցեալը թող բուսական խրատ լինի մեզ համար: բանն այնպէս չտանենք որ հարկ լինի նոյն աշխատութիւնը յանձն տունել և հրապարակական դասախօսութիւնների համար: Հրապարակախօսութիւնը, ժողովրդների մտքի ու սրտի վրայ ներգործելու այս գեղեցիկ միջոցը, անտարակոյս մայրաքաղաքներից, Կոստանդնուպօլսից և Թիֆլիսից շուտով պիտի անցնի և զաւառները, Հայաստանի քաղաքները ուստի անհրաժեշտ է հէնց սկզբից պէտք եղած գգուշութիւնները գործ դնել որ յետոյ զղջալու բան չունենանք: Այս նպատակով է ահա որ մենք օգուտ քաղելով արեւմտեան ազգերի արած փորձերից, առանց քննելու եղած դասախօսութիւնները, կամենում ենք մի քանի խօսք ասել հրապարակական դասախօսութիւնների էութեան ու յատկութիւնների վրայ: Յուսանք թէ մեր նկատողութիւնները բոլորովին աւելորդ չեն լինիլ այն անձանց համար որոնք դիտաւորութիւն ունին հրապարակախօսութիւնը ընտրելու իբրեւ միջոց ժողովրդական կրթութեան վրայ ներգործելու:

Հրապարակախօսի առաջին բանը պիտի լինի գիտենալ թէ ում առաջ պիտի խօսի: Քօսքը, ասում է Մոնտէյնը, կիսով չափ ունի կրնդիրներին է պատկանում: բայց եթէ Մոնտէյնը հրապարակախօս եղած լինէր, անշուշտ աւելի մեծ տեղ տուած կը լինէր հասարակութեանը: Հրապարակախօսութեան ժամանակ ամէն բան բազմութիւնից է կախուած: Եթէ քառասուն յիսուն հոգի հաւաքվում են մի դահլիճի մէջ, ծիծաղելի բան կը լինէր ատենաբանի կողմից պերճախօսութեան ետեւից լինել. այդպիսի դէպքում նա պէտք է նստի, մտերմաբար խօսի իւր ունկնդիրների հետ՝ իբրեւ թէ մի գերդաստանի շրջանում գտնվում լինէր: Ուրիշ բան է եթէ ունկնդիրների բազմութիւնը մեծ է. այստեղ, այս անթիւ գլուխների առաջ որոնք դէպի ատենաբանն են դարձած, բնական է որ նա ոգևորուի և կատարեալ ազատութիւն տայ իւր տաղանդին: Հին հռետորներից մէկը շատ ուղիղ է նկատում երբ ասում է թէ՛ զբազմութեան մէջ մի առանձին զօրութիւն կայ, ինչպէս որ մէկը չէ կարող առանց սրնգի սրինգ նուաղել, այսպէս և ատենաբանը չէ կարող պերճախօս լինել առանց բազմութեան:

Ի հարկէ ամէն մարդու տուած չէ բազմութիւն ունկնդիրներ ունենալ. բայց այդ դեռ բաւական չէ. պէտք է քննել թէ ինչ տարրերից է բաղկացած այդ բազմութիւնը: Ատենարանը պիտի իւր ունկնդիրների հասկացողութեանը յարմարուի, նոցա ըմբռնողութեանը յարմար լեզուով խօսի, ապա թէ ոչ՝ ոչինչ ազդեցութիւն չի ունենալ նոցա վրայ: Մեծ քաղաքներում, բնականաբար, ամէն տեսակ մարդիկ են ժողովում դասախօսութիւններ լսելու. այստեղ խառն նստած են միմեանց կողքին և՛ բարձրագոյն ուսում ունեցող երիտասարդը, և միջնակարգ ուսումնարանի աշակերտը կամ աշակերտուհին, և կիւսկիրթ վաճառականը կամ գործակատարը, և վերջապէս բոլորովին անգրագէտ անձինք: Ի՞նչ պիտի անէ այսպիսի դէպքում դասախօսը: Հարկաւ նա չէ կարող իւր ունկնդիրների մեծագոյն մասը թողած՝ մի քանի բարձրուսում անձանց պահանջ մոլեքներին յարմարուիլ, որոնք գուցէ և այնքան կարիք էլ չունին նորա դասախօսութիւնը լսելու: Ընդհակառակն, նա պէտք է այնպէս շարժի իբրեւ թէ բոլորովին տգէտ ժողովուրդի առաջ է կանգնած, պէտք է բացատրէ ամենապարզ զաղափարները, կրկնէ ամենածանօթ իրողութիւնները. այլապէս նորա խօսքերը արձագանգ չեն գտնիլ ունկնդիրների մեծ մասի սրտում: Իսկ եթէ սնապարծութիւնից զրգուած կամենայ մի քանի ուռած ու վիքուած նախադասութիւններով ոմանց աչքում փոշի վիչել, նա կ'արժանանայ, այո, մի քանի ծափահարութիւնների, բայց ունկնդիրների մեծամասնութիւնը դուրս կը գայ դահլիճից առանց մի որեւիցէ իրական օգուտ քաղելու. նորա դասախօսութիւնից:

Ունկնդիր հասարակութիւնը ճանաչելուց յետոյ, պէտք է նոյն հասարակութեան պիտոյքների յարմար նիւթ ընտրել: Ահա ի՞նչ է ասում այս մասին ժամանակակից ֆրանսիայի փորձառու հրապարակախօսներից մէկը, Պ. Էդուար Լաբուլէն ¹⁾, որի սոյն նիւթի վրայ գրած գեղեցիկ ճառից օգուտ քաղեցինք մեր ներկայ տեսութեան համար. «Ժողովրդական ակումբների կազմութիւնը, զրու՞մ է նա, ցոյց է տալիս թէ պէտք է խորշել ամէն տեսակ խնդիրներից որոնք լաւ հասկանալի լինելու համար՝ առանձին զիտութիւն են պահանջում հմտութիւնը և հետազոտութիւնը թողնելու է ճեմարաններին».

¹⁾ Edouard Laboulaye, Discours populaires, Rhétorique populaire, Paris, 1869.

և ուսումնարաններին: Ատենաբանին ընդարձակ ասպարէզ է մնում. նա կարող է խօսել պատմութեան, փիլիսոփայութեան, գրականութեան, քաղաքական սոստեսութեան վրայ, այն այսմանով միայն որ յիշեալ խնդիրների վրայ ընդհանուր տեսակէտից նայիլ, այսինքն մարդկային, բարոյական կէտից: Ուղեղն ասելով, խնդրի վրայ խօսելու եղանակը աւելի մեծ կարևորութիւն ունի. քան նոյն խնդիրը, որովհետեւ նա է ալիս ճառին իւր ճշմարիտ բնաւորութիւնը: Շէկսպիրի ու Մոլէրի համեմատութիւնը ճեմարանական ճառախօսութեան զեղեցիկ առիթ է տալիս, եթէ մարդ քննում է նոցա ոճը, պատկերները, խմաստների նրբութիւնները, նոյն բնաբանը ժողովրդական բանախօսութեան զեղեցիկ նիւթ կարող է լինել, եթէ միմեանց հետ համեմատութիւն ճարդիւթիւն ու իշխարդ Գ, Հարպագոնն ու Շէյլըքը, Ալսեստն ու Տիմոնը, կեղծաւորութեան, ժլատութեան ու մարդատեցութեան այս անմահ տիպարները: Մի մոռանաք երբէք որ բազմաթիւ հասարակութեան առաջ էք խօսում, և զիւրին կը լինի ձեզ զանեւ մի բնաբան և այդ բնաբանը բացատրելու ձևն ու եղանակը»:

Անշուշտ նիւթի կողմից ատենաբանը մեծ դժուարութեան մէջ չի ընկնիլ. կրթութիւնը, յառաջագիժութիւնը, գրականութեան ու կեանքի միմեանց վրայ ունեցած ազդեցութիւնը, մարդուս ընտանեկան ու հասարակական և մանաւանդ ազգային պարտաւորութիւնները և սոցա նման ուրիշ նիւթերը մի մի անսպառելի խնդիրներ են որոնց վրայ իւրաքանչիւր ատենաբան կարող է իւր տեսակէտից խօսել, և որոնք հեռաւապէս միշտ նոր, միշտ հետաքրքրական կը լինին: Սոցա վրայ կարելի է աւելցնել և կենսագրութիւնները, որոնք առանձին յարմարութիւն ունին մանաւանդ նոր խօսիլ սկսողների համար: Ինչ կարող է աւելի դիւրին լինել դասախօսի համար և միանգամայն խրատական ունկնդիրների համար քան Գուտտէմբերգի, Ֆրանկլինի, Մեսրոպ Մաշտոցի, Վարդան Մամիկոնեանի և սոցա նման անձնաւորութիւնների կենսագրութիւնները պատմելով լսել:

Բայց բաւական չէ լաւ նիւթ ընտրել, պէտք է և լաւ մշակել նորան, պարզ ու լիովն տեղեկութիւններ տալ նորա վրայ. սորանում է կայանում ճշմարիտ պերճախօսութիւնը: Այստեղ մի ուշադրութեան արժանի խնդիր է առաջ դալիս, որ և մեզանում զանազան վէճերի ու տարաձայնութիւնների առիթ է տուել. այն է թէ

պէտք է արդեօք ճառը գրել ու հրապարակաւ կարդալ, թէ առաջուց սերտել ու դասի պէս ասել, թէ վերջապէս անպատրաստից խօսել: Անգլիայում և Ամերիկայում զրաւոր ճառերը շատ լաւ ընդունելութիւն են գտնում. այնտեղ շատ սովորական է տեսնել որ մի ատենաբան ձեռագիրը հետն առած քաղաքէ քաղաք շրջի դասեր կարդալ ու համար: Բայց ամէնքը Անգլիացոյ համբերութիւնը չունին. Անգլիացին փոքր հասակից սովորում է տեսնել իւրաքանչիւր կիւրակի օր երէցը ակնոցը դրած, ձեռագիրը թի տակ, ամբիոն է բարձրանում և իւր քարոզը հանգիստ կերպով կարդում: Ուրիշ երկրներում ունկնդիրները աւելի պահանջող են: Ֆրանսիայում, օրինակի համար, քահանայքը, փաստաբանները, ազգային երեսփոխանները, ուսուցիչները միշտ խօսում են և շատ հաջիւ է պատահում որ կարդան: Ոչ ոք չի դանդաղել, կարծեմ, վերջին ձեւը նախապատիւ համարել, վասն զի աւելի բնական, հրապարակախօսութեան էութեանը աւելի յարմար է, և ահա ինչի համար: Ատենաբանը սերտ կապով կապուած է իւր ունկնդիրների հետ, առաջինը պէտք է միշտ վերջինների հետ համաձայն լինի, նա պէտք է սահելով անցնի մի բանի վրայ՝ երբ տեսնում է որ ունկնդիրները համոզուած են, պէտք է փոքր ինչ կանգ առնէ ուրիշ բանի վրայ՝ երբ նկատում է որ նոքա տարակուսանքի մէջ են, ոգևորուի՝ երբ նոքա սկսում են յուլիլ, ծիծաղից արտասուքի անցնի նոցա հետ և բարկութիւնից գթութեանը: Այս կենդանի խօսակցութեան մէջ, ուր միայն մի ձայն է լսվում, եթէ խօսողը մի վայրկեան բաժանուի խօսողներից, եթէ նոցանից յետ մնայ կամ առաջ անցնի, նա կորած է. նորա բոլոր թափած ճարտարութիւնը ունայն տեղը կ'անցնի, ունկնդիրները անշարժ կը մնան իրանց տեղերը, և նա իւր նպատակին չի հասնիլ:

Միւս կողմից, կասկած չկայ որ լաւ յօրինուած ճառը աւելի արժանաւորութիւններ ունի քան անպատրաստից խօսուածը, որի մէջ միշտ կարգն ու ճշտութիւնը չէ թաղաւորում: Բայց առաջինը իւր բոլոր արժանաւորութիւններով հանդերձ՝ միայն կարգաւորողների համար է, երկրորդը, չնայելով իւր թերութիւններին, լսողների համար աւելի յարմար է, և պատճառը վերեւը ասուեցաւ: Ամէն ժողովարանում ուր հաւաքվում են ուրիշների խօսածը լսելու, հասարակութիւնը իւր դերն ունի. նա ատենաբանի խօսքերը ընդունում կամ մերժում է, ոգևորվում է կամ անտարբեր է մնում: Այս բանը հները կարծես լաւ չեն ըմբռնել. նոքա իրանց ճարտարախօսութեան

հրահանգների մէջ կրկնում են թէ պերճախօսութիւնը այն արուեստն է որ ուսուցանում է ամբօթին կրթել, յուզել ու յափշտակել. բայց այս սահմանը միայն մասամբ ճշմարիտ է: Կարելի է ասել թէ հասարակութիւնը մի գործիք է որի վրայ ատենաբանը նուազում է, բայց մի կենդանի գործիք, որ իւր կողմից նոյնպէս ներգործում է: Խօսողի և լսողների մէջ անդադար զգացմունքների և յուզմունքների փոխանակութիւն կայ. ո՞վ որ այս բանը չէ զգում, նա ընդունակ չէ հրապարակախօս լինելու:

Հարցնում ենք այժմ, մի՞թէ կարելի է որ առանձնասնեակում պատրաստուած ու զրուած ճառը համապատասխանէ հրապարակախօսութեան այս էական պահանջմանը: Անտարակոյս ոչ. և Անգլիայից, այս սառնարիւն ազդն անգամ զգացել է այդ ճշմարտութիւնը, ուստի և խորհրդարանում ճառեր կարդալու սովորութիւնը խափանել է: Շատ ուղիղ է նկատում այս առիթով Վաթսէն՝ երբ ասում է. եթէ կամենում էք որ ձեզ կարդան՝ զրեցէք, իսկ եթէ կամենում էք որ ձեզ լսեն՝ խօսեցէք:

Անգիր սերտած ատենաբանութիւնները հարկաւ կարդացուած ճառերի պէս սառն չեն. բայց նոքա էլ այս վերջինների էական պահանջութիւնն ունին: Անկարելի է, և անբնական էլ կը լինէր, որ մի ատենաբանութիւն սկզբից մինչև վերջը նոյն եղանակով արտասանուի. ջերմ ու հանդարտ խօսքերը, նայելով ճառի նիւթին և ունկնդիրների տրամադրութեանը, փոփոխակի հետեւում են միմեանց. և եթէ մի ճառ առաջուց սերտուած անգիր արտասանուի, կարող է պատահիլ որ ատենաբանը ոգևորուի այն ժամանակ երբ իւր ունկնդիրները ամենեւին յուզուած չեն, կամ ծանր ու հանդարտ կերպով խօսի՝ երբ ունկնդիրները օրէից գաղափարից յափշտակուած են: Երկու դէպքումն էլ անգիր սերտած ճառերի անտեղութիւնը ակնհերե է: Ուր մնաց որ յիշողութիւնը կարող է երբեմն խաբել մեզ. ինչ կը լինի ատենաբանի զրուութիւնը, եթէ ամենալաւ տեղը ճառի թելը կորցնելով յանկարծ կանգ առնէ, և իւր խօսքը շարունակելու համար՝ ստիպուի գրպանից մի ձեռագիր հանել ու կարդալ...

Սնում է ուրեմն անպատրաստից խօսել. բայց ի՞նչ պէտք է հասկանանք այս բառով, ընդարձակ առմամբ՝ անպատրաստից խօսիլը նշանակում է յանկարծ և ուռանց օրէէ պատրաստութեան խօսիլ առաջին պատահած նիւթի վրայ: Այսպէս, պատահում է երբեմն որ բանաստեղծները ոգևորւելով՝ անպատրաստից ոտանաւոր-

ներ են յօրինում, կամ ընկերական յարաբերութիւնների մէջ՝ խօսելու զիւրութիւն ունեցող անձինք, տեղի ու հանգամանքների յարմար, զանազան ճառեր են արտասանում, ուր «հասարակաց տեղիք» ասածը նշանաւոր դեր է խաղում:

Այդ չէ մեր ասած անպատրաստիցը. նա ոչ միայն աշխատութիւնից չէ ազատում հրապարակախօսին, այլ ընդհակառակն իւրաքանչիւր նիւթի համար երկար ու ծանր պատրաստութիւն է պահանջում նորանից: Ծանր ու բարակ խորհիլ ընտրած նիւթի վրայ, կարգաւ, ձշմարտութեան ետեւից լինելը, ահա նորա էական պայմանները. ուրիշ խօսքով, նա ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ մի արուեստ բառերով արտայայտելու այն ինչ որ մեր երկար հետազոտութիւնները ուսուցին մեզ: «ձշմարտապէս անպատրաստից խօսիլը, ասում է Պ. Ս. Արկրըէլ, կայանում է երկու անբաժան յատկութիւնների մէջ. Ա տեւնաբանը գիտէ թէ ինչ պիտի խօսի, բայց չգիտէ թէ ինչպէս պիտի խօսի»:

Այս կերպով անպատրաստից խօսելու առաջին պայմանը, ինչպէս ասացինք, պատրաստութիւնն է: Նիւթը ընտրելուց յետոյ, պէտք է հիմնաւորապէս և մանրամասնաբար ստուգնասիրել նորան, պէտք է կարգաւ և խորհիլ: «Սկսեցէք ուրեմն կարգաւ, բայց կարգացէք սաւանց յատուկ դիտաւորութեան, առանց խորհելու. ձեր ատենաբանութեան վրայ: Թոյլ տուէք որ իրերը և գաղափարները իրանց իրանց դասաւորուին ձեր գլխում. ձեր ճառը առանց ձեր միջամտութեան կը պատրաստուի և լաւ կը պատրաստուի: Եթէ այս պատճառաբանութիւնը տարօրինակ է թվում ձեզ, ինքներդ փորձեցէք: Շատ կարդալուց յետոյ, երկու կամ երեք օր հանգստացէք: Երբ կրկին ձեռք կ'առնէք ձեր աշխատութիւնը, կը տեսնէք որ ամէն բան պարզուեցաւ ձեր մտքում: Հետաքրքրական երևոյթ է այս, թէ և որքան ինձ յայտնի է՝ ոչ ոք ուշադրութիւն չէ դարձրել նորա վրայ, և սակայն դժուար չէ բացատրել նորան: Մի քանի օրից յետոյ թեթեւ տպաւորութիւնները անյայտանում են, և յիշողութիւնը պահպանում է միայն այն գաղափարներն ու իրողութիւնները որոնք ամէնից աւելի զրաւել են ընթերցողի ուշադրութիւնը: Մանր պարագաները մոռացվում, իսկ յատկանիշ գծերը տպաւորվում են. սոքա են մատակարարում մեզ բնականաբար մեր ճառի հիմունքը»:

Դասախօսութեան նիւթը այս կերպով պատրաստելուց և նորա ծրագիրը յիշողութեան մէջ տպաւորելուց յետոյ, մնում է հրապար-

րակ դուրս գալ և խօսիլ: Այստեղ մի ուրիշ դժուարութիւն է առաջ գալիս որ զգալի է մանաւանդ նոր խօսողների համար: Ամենաանխորձ ատենաբանը, եթէ միայն իւր մտքերը բացատրել զիտէ, առանձնասէնեակում եղած ժամանակը Գեմութենէս ու Նիկերոն է կարում: Նա ոչինչ դժուարութիւն չէ կրում պէտք եղած բառերն ու ձևերը գտնելու, իմաստները անընդհատ թափվում են իմաստների ետեւից, ընտիր շարժուածքները յաջորդում են միմեանց: Իսկ երբ հասարակութեան առաջ է գալիս, երբ ամբիոն բարձրանալով տեսնում է որ հարիւրաւոր աչքեր իւր վրայ են դարձած, օհ, այն ժամանակ ուրիշ բան է, նա բոլորովին այլայլում ու շփոթվում է, սիրտը սկսում է բաբախիլ, կոկորդը ցամաքում, շրթունքները դողդողում, ձայնը բերանից չէ դուրս գալիս. մնաս բարով պերճախօսութիւն, ամէն բան կորած է: Ո՛վ որ յաճախ ներկայ է եղել հրապարակական ատենաբանութիւններին, նա գիտէ թէ այս անստանկի դրութիւնից ազատուելու միակ հնարը համարձակութիւնն է. վասն զի այդ երկչոտութիւնը որ մեր պակասաւոր կրթութիւնից է առաջ գալիս, բարոյական չէ, այլ բոլորովին Փիզիկական է. ուստի և անընդհատ վարժութեամբ և աշխատանքով կարելի է յաղթել նորան: Աւելորդ է ուրիշ կողմնակի միջոցների դիմել. զուր կը լինէր, օրինակի համար հաւատացնել ատենաբանին թէ հասարակութիւնը համակրութեամբ կ'ընդունի նորան, զուր կը լինէր ասել նորան թէ երկար ժամանակ խորհելով իւր նիւթի վրայ, ինքը շատ աւելի է իմանում քան իւր ունկնդիրները, այս և սորա նման ունայն խօսքերը ոչինչ խրախոյս չեն նորա համար: Գոթադղութիւնն այն է որ իւր շփոթութեան մէջ՝ ատենաբանը երբեմն այնպիսի նուաստացուցիչ բառերով պաղատում է ունկնդիրների ներողամտութիւնը որ ամենեւին սրտիւ չեն բերում նորան: Չպէտք է մոռանալ որ եթէ մի բան կայ որից պէտք է վախենալ, այդ ճշմարտութիւնն է. երբէք մարդ չէ կարող ազդել հասարակութեան վրայ եթէ նորա առաջ դողում է:

Այս տողերի վրայ հրաւիրում ենք մասնաւորապէս այն անձանց ուշադրութիւնը որոնք դիտաւորութիւն ունին մեզանում ասպարէզ գալ դասախօսութիւններ անելու: Մեր մէջ հրապարակական կեանքը դեռ շատ քիչ զարգացած լինելով, բնական է որ բազմութեան առաջ խօսելու սովոր անձինք էլ քիչ լինին: Տարակոյս չկայ որ անընդհատ վարժութեամբ և ժամանակով ամէն մարդ կարող է խօսելու դիւրութիւնը ձեռք բերել, բաւական է միայն որ խօսելու նիւթերի վրայ

լիութի տեղեկութիւններ ունենայ: Առ այժմ անվարժ և մանաւանդ թոյլ յիշողութեան տէր անձանց կարելի է առաջարկել որ հետները մի թեթև ծրագիր ունենան. թուղթը սեղանի վրայ թողնելով, անտես դասախօսը կարող է երբեմն աչք ածել նորա վրայ առանց որ հասարակութեան մեծամասնութիւնը այդ բանը նշմարէ: Իսկ եթէ այդ էլ չօգնէ, լաւ է որ ատենաբանը անտրակը ձեռքին բռնէ և մասամբ արտասանէ, մասամբ կարդայ իւր ճառը քան կցկաուր ու անկապ խօսքեր ասէ, որոնք ձանձրութիւն ու քուռ կը բերեն հասարակութեան վրայ: Գլխաւոր բանն այն է որ ատենաբանը հոգեով ու համոզմամբ խօսի, և ունկնդիրները զանցառութեան կը տան նորա պակասութիւնները:

Մնում է մի փոքրիկ նկատողութիւն անել առողանութեան վրայ, որ քիչ կարևորութիւն չունի դասախօսի համար: Ամէնից առաջ դասախօսը պիտի աշխատի բնական լինել. նա ոչ փաստաբան է, ոչ քարոզիչ և ոչ դերասան. նա պիտի խօսի այնպէս ինչպէս որ բարեկիրթ մարդը խօսում է լաւ ընկերութեան մէջ: Որպէս զի ունկնդիրները ատենաբանի ասածը լսեն և կարողանան հետևել նորան, նա պէտք է բառերը ծանր ու որոշ կերպով արտասանէ: Մանր պիտի լինի արտասանութիւնը, որ բառերը միմեանց ետևից հասնին. հասարակութեան ականջին, և մի խառնաշփոթ շշուշ չկազմեն: Որոշ պիտի լինի արտաբերութիւնը, որ ունկնդիրները չստիպուին երկու աշխատանք միասին անել, այսինքն և բառերը ջոկել և՛ իմաստներին հետևիլ: Բացի սորանից աշխատելու է որ իմաստների ու զգացմունքների փոփոխութեան հետ ձայնն էլ փոխուի. միակերպութիւնը, ինչպէս ուրիշ բանում, այսպէս և այստեղ ձանձրութիւն կը պատճառէ: Ատենաբանը պիտի աշխատի իւր ձայնի ելևէջներով արտայայտել իւր զգացմունքները որ կամենում է իւր հոգուց ունկնդիրների հոգու մէջ ներշնչել: Ամենաբարձր ու ճշմարիտ զաղափարը անսարքերութեամբ կ'ընդունուի՝ եթէ լաւ չէ բացատրուած և ամենահասարակ բանը, եթէ շնորհալի կերպով ասուի, ապաւորութիւն կ'անէ հասարակութեան վրայ:

ԴՊՐՈՑԱՍԻՐԱՅ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԻԱՅՆԱԼ Ի 1 ՅՈՒՆՎԱՐ 1878

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Տ Ա Ր Ե Կ Ա Ն

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր

1878 շրջանի

ՆՊԱՏԱԿ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՆՊԱՏՅԵԼ

Տեառք,

Դպրոցասիրաց—Արեւելեան Ընկերութեան Տնօրէն Խորհուրդն աւարտելով իւր պաշտօնավարութեան չրջանն իւր հրաժեշտին հետ կուգայ այժմ մատուցանել պատուարժան Ժողովոյդ նաեւ իւր գործողութեանց համարն, և պարզել Ընկերութեան վիճակն:

Ինչպէս յայտնի է, Դպրոցասիրաց և Արեւելեան Ընկերութիւնը—որ Հայաստանի մէջ Հայ Ժողովրդեան կրթութեան նպաստելու նպատակաւ առաջինն 1870 թուականին և երկրորդն 1876ին հիմնուած էին—համոզուելով որ իւրեանց միացումն խիստ օգտակար կրնար լինիլ և այդ միացմամբ կրնային նոր ոյժ մը գտնել և իւրեանց նպատակն արագապէս յարդիւնս ածել, 1878 տարւոյն սկիզբն կողգային ընդ իրեարս միանալ Դպրոցասիրաց—Արեւելեան Ընկերութիւն անուամբ: Տնօրէն Խորհուրդն, նոյն միջոցին, պաշտօնի կոչուելով պարտաւորութիւն կրստանանք ընապէս այդ միացումն ամրապնդել, և Ընկերութիւնն զօրանցելով իւր նիւթական միջոցներն ընդարձակել որպէս զի կարենար իւր նպատակն գործադրել և օգտակար հանդիսանալ Հայաստանի Ժողովրդեան, որ մեծապէս կը կարօտէր ուսման և կրթութեան: Տնօրէն Խորհուրդն այս արմատադրութեամբ և նոյն ոգով և զգացմամբ վառուած, որով Ընկերութեան

Թեան անդամք ներշնչուած էին այս գեղեցիկ նպատակին հասնելու համար, սկսաւ ձեռն 'ի գործ արկանել և ամեն կողմանէ խրախոյս և համակրութիւն գտնելով, կը համարձակի ըսել թէ, յաջողեցաւ Ընկերութիւնն իւր նպատակին բարձրութեան արժանի դրից մէջ դնել և իւր նպատակին գործադրութեան մէջ առաջին քայլն առնուլ:

Իսկ թէ ինչպէս, Տնօրէն խորհուրդն պիտի բացատրէ այժմ, բաժնելով իւր տեղեկագիրն երեք զլիւոց և նոյն դասակարգութեամբ կատարելով իւր համարատուութիւնն:

ԱՆԴԱՄԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Տնօրէն խորհուրդն իւր ուշադրութեան մասնաւոր առարկայ ընելով նոր ամբամներ գտնելու գործն՝ յաջողած է այս տարեկան չրջանի մէջ 335 նոր ընկերներ գտնել: Բաց աստի ջանացած է նաև Ընկերութեանս հին անդամոց բաժիններն աւելցնել տալ: Ինչպէս կը տեսնուի 1878 Սեպտեմբեր 1ին հրատարակեալ Ընկերութեանս կանոնադրոյն կցորդ ցանկին մէջ, ի սկզբան Ընկերութեանս անդամոց թիւն էր 224, 523 բաժնօք յորոց 67 հրաժարած են. իսկ այժմ Անդամոց թիւն 510 է 1663 բաժնօք: Հետևաբար տարեգլխէն ի վեր Անդամոց թիւն կրկնապատկած և բաժնից գումարն եռապատկած է: Երոց ցուցակն տեղեկագրոյս հետ Զեզ կը ներկայանայ:

Տնօրէն խորհուրդս մէկ կողմանէ կոստանդնուպօլսոյ մէջ Ընկերութեանս անդամներն աւելցնելու ջանացած ատեն չէր կրնար միւս կողմանէ անտարբեր աչօք նկատել այն օգուտներն զորս պիտի վայելէր Ընկերութիւնս այլ և այլ գաւառաց և երկրաց հետ յարաբերութիւններ հաստատելով, որով ոչ միայն Ընկերութիւնս ամէն կողմանէ օժանդակութիւն պիտի գտնէր այլ և բարոյական կապ մը պիտի լինէր զանազան տեղեր գտնուող ազգայնոց մէջ: Այս նկատմամբ Տնօրէն խորհուրդս սկսաւ թղթակցիլ Ռոտտսթօ, Ադրիանուպօլիս, Զմիւռնիա, Տրապիզոն, Մուշ, Կարին, Տփլիս և Մանչեսթըր քաղաքաց հետ, և արդէն խորհուրդս յաջողած է ճիւղեր հաստատել ի Տրապիզոն, ի Ռոտտսթօ և ի Մանչեսթըր ուստի կը հասնին մեզ բաժնեգիրներէ և նուիրատուութիւններէ զոյացած գումարներ:

Տնօրէն խորհուրդն պարտաւորութիւն կզգայ շնորհակալութեան քուէ առաջարկել Ընդհանուր Ժողովոյդ յիշեալ քաղաքաց մեր թղթակից պատուարժան Ընկերաց, որք յօժարակամ յանձն առին Ընկերութեանս գործակաւորի պաշտօնն, և չզլացան իւրեանց աջակցութիւնն մեզ նուիրել:

Մանուսուր ցանկերու մէջ ամփոփեալ են Ռոտտսթօ, Զմիւռնիա, Տրապիզոն և Մանչեսթըր քաղաքաց մէջ Ընկերութեանս Անդամոց և Նուիրատուաց անուանքն:

Տնօրէն խորհուրդս աարւոյս վերջերն կանոնադրութեան 7րդ յօդուածոյ զործադրութեան ձեռնարկելով պատուոյ անդամակցութեան հրաւեր ուղղած է հայազգի և օտարազգի ոմանց որք յօժարակամ ընդունած են մեր հրաւերն և որոց մեր շնորհակալեքն կը յայտնեմք աստանօր: Մասնաւոր ցանկով մը սոյն Մեծարգոյ Անդամոց անուններն կը յիշեմք:

ԳՐԻՇԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՆՊԱՏԱԿԻ

Երբ Դպրոցասիրաց և Արեւելեան Ընկերութիւնք միանալով նոր ոյժ մը կստանային ամէն ընկեր կզգար թէ ալ ժամն հասած է գործիլու և Ընկերութեան նպատակին ձեռնարկելու: Ընդհանուր ժողովն իւր Օգոստոսի նստին մէջ կը յանձնարարէր խորհրդոյս վարժարանի մը հաստատութեան համար պէտք եղած ծանօթութիւններն քաղել և ժողովոյդ յայտարարել: Տնօրէն խորհուրդս, ինչպէս կը յիշեմք, իւր տեղեկագիրն ներկայեց ձեզ Սեպտեմբեր 24ի արտաքոյ կարգի նստին որոյ եղրակացութեանն համաձայն ժողովը որոշեց:

1. Երկրորդական վարժարան մը հիմնել Տարօնոյ գաւառին մէջ:

2. Վարժարանն քաղաքային ընել և նորա հաստատութեան վայրն Մուշ:

Ահաւասիկ այն հատուածք որոց ուղղութեամբ ժողովը վաւերացոյց վերոյիշեալ եղրակացութիւններն:

« Առ այժմ Ընկերութեան ճգունքն պէտք է թափուին միայն մէկ « գաւառի մէջ մինչև որ նորա բնակչաց մտաց և վարուց մէջ օգտա-
« կար և զգալի փոփոխութիւն մը յառաջ գայ: Այս գաւառն անտարա-
« կոյս պէտք է լինի այնպիսի գաւառ մը որ իւր կեդրոնական դիրքովն
« և Հայութեան որրան մը լինելու առաւելութեամբն կարող գտնուի
« շրջակայ աշխարհաց վերայ օգտաւէտ ազդեցութիւն մը տարածել: Տնօ-
« րէն խորհուրդս այս սկզբան ուղղութեամբ կատարեց իւր խուզարկու-
« թիւններն և տեսաւ թէ Տարօնոյ գաւառն յարմարագոյնն է: Աստ ժո-
« դովուրդն տեսական դպրոցաց բարիքն չը վայելեր. կանոնաւոր վարժա-
« րանի մը հաստատութիւնն կրնայ մեծ օգուտներ արտադրել, ըստ որում
« Հայ բնակիչք բազմաթիւ և քաջասիրտ են: Այս գաւառին մէջ աւելի
« քան այլուր Ընկերութեան ճգունքն Ազգին բարիքներն ընելու կո-
« չուած են:

« Տնօրէն խորհուրդս իւր քննութեան առարկայ ըրաւ նաև ամէն
« տեսակ վարժարաններն, կըռելով նոցա առաւելութիւններն և դժուա-
« րութիւններն, ջանաց դտնել թէ որ տեսակ վարժարանն աւելի ճիշդ
« կը պատասխանէ Ընկերութեան նպատակին և աւելի արդիւնք տալու
« կարող է: Հայաստանի մէջ ազգային կրթութեան նպաստող գտնուելու
« համար երկու միջոց կայ, մին է գիւղային և միւսն քաղաքային վար-
« ժարանի հաստատութիւնն: Առաջինն առաւելութիւններէ աւելի դժուա-
« րութիւններ կընծայէ: Աշակերտք ստիպեալ լինելով գիւղօրէնի մէջ ա-

« մառան գեղեցիկ օրերուն մշակական գործերով զբաղիլ, վարժարանին
 « ընթացքն գրեթէ վեցամսեայ ընդհատման մը կը դատապարտուի և այս-
 « պէս վիճակ մը կը մըռնէ ամէն ոք թէ Ընկերութեան բարգաւաճման
 « պիտոյքն չգոհացնէր: Ուսումն տարածելու համար միայն դրամ չէ որ
 « կը պակսի Հայաստանի մէջ այլ ամէն բանէ աւելի ձեռնհաս և ուսեալ
 « անձինք: Իմաստուն և տեական գործ մ'ընելու համար հարկ է ուրեմն
 « ձեռք առնուլ այնպիսի միջոց մը որ ամէն օր մեզ նորանոր գործինք
 « և օգնականներ հայթայթելով մեր վաստակոյ յաջողութիւնն ապահո-
 « վեմք: Այս միջոցն ուրիշ բան չէ բաց եթէ վարժարան մը հիմնել
 « կեդրոն գտնուած քաղաքի մը մէջ, բարձրացնելով զայն տարուէ տարի
 « այնպիսի աստիճանի մը, որ անդ իւրեանց ընթացքն աւարտող աշա-
 « կերտք գոնէ երկրորդական և փորձ դասատուներ լինին Ընկերութեան
 « բանալիք վարժարանաց մէջ: Հայաստանի ո և է մեծ քաղաքի մէջ ուր
 « իւր վարժարան սոսկ Խաղկոցներ կը գտնուին. կանոնաւոր վարժարանի
 « մը հաստատութիւնն մեծամեծ արդիւնք յառաջ բերելով լուսաւորու-
 « թեան կեդրոն մը կրնայ դարձնել այդ վայրն ուստի ի շրջակայս ուս-
 « մունք շառաւղի պէս պիտի սփռին բնականաբար»:

Ինչպէս որ կը տեսնէք, Տեարք, այս ընտրութիւնս իւր պատճառ-
 ներն և նպատակն ունի:

Տնօրէն Խորհուրդս, փութաց Ժողովոյդ 1878 Սեպտեմբեր 24ի որո-
 շումն գործադրել և զՊարոն Փիլիպպոս Նրեցեան առաջին դասատու
 կարգելով Մշոյ մէջ բացուելիք վարժարանին, Ամենապատիւ Ս. Պատ-
 րիարք Հօր ներկայացաւ և այս մասին պէտք եղած տեղեկութիւններն
 հաղորդելէ ետեւ յանձնարարական պաշտօնագիր մը ստացաւ Նորին Սրբ-
 բազմութենէն ուղղեալ առ Գերապատիւ Առաջնորդն Մշոյ որ ահաւասիկ.

« Գերապատիւ Սրբազան Նշեալի ի Քրիստոս,

Մուշ.

« Թերևս գիտէ Ձեր Գերապատուութիւնը որ Մայրաքաղաքիս մէջ Դպրո-
 « ցասիրաց—Արևելեան անուն ազգային Ընկերութիւն մը կազմուած է
 « ժամանակէ մը ի վեր որ նպատակ ունի իրեն ուսում և լոյս ծաւալել
 « Հայաստանի դաւառաց մէջ: Սոյն ազգօգուտ Ընկերութիւնն այս ան-
 « վամ իւր նպատակին գործադրութեան ձեռնարկելով որոշած է Մշոյ
 « մէջ վարժարան մը բանալ ազգային մանկաին դաստիարակելու համար
 « և հետևապէս այս անգամ իւր ծախիւք դասատու մը ղրկած է այդր.
 « Պարոն Փիլիպպոս Նրեցեան, որ վարժարանը պիտի բանայ և Ընկերու-
 « թեան առաջադրեալ նպատակն ի գործ դնէ:

« Թէ այս ընկերութիւնը սրբան մեծ արդիւնք կրնայ յառաջ բերել,
 « Ձեր Գերապատուութիւնը քաջ կրնայ ըմբռնել և յորդորակ չկարօտիր
 « իւր պաշտպանութիւնն ու աջակցութիւնն ընծայելու համար այնպիսի
 « Ընկերութեան մը, որ նոյն իսկ Ձեր Գերապատուութեան սատար պիտի
 « հանդիսանայ ստանձնելով ինչ որ Ձեր Գերապատուութիւնն իւր հա-

« փռական պաշտօնին բնութեամբ պարտաւոր էր կատարել: Այսու ալն-
 « կալութեամբ կը յանձնարարեմք Ձեր Գերապատուութեան որ բարե-
 « հաճիք Գպրոցասիրաց—Արեւելեան Ընկերութեան սոյն ձեռնարկին յա-
 « ջողութեան համար Ձեր կողմէ պէտք եղած դիւրութիւնն և գործակցու-
 « թիւնը մատուցանել որպէս զի անվհատ յարատեւ սոյն գործն բա-
 « րենպատակ զոր յիշեալ Ընկերութիւնն առաջադրած է այնքան ազգա-
 « սիրական եռանդեամբ որ արժանի է համակրանաց:

9 Հոկտեմբեր 1878

Մնամբ աղօթակիր

Ի Պատրիարքարանի Հայոց

(Ստորագրեալ.)

Ներսէս Պապարեան

Հետեապէս Պ. ֆ. Նրէցեան նոյեմբեր 6ին ժամանելով ի Մուշ, նոյեմ-
 բեր 13ին Ընկերութեան վարժարանին բացումն տեղի ունեցած է Ս. Մա-
 րիանէ կեդրոնական թաղին մէջ, ուր արդէն դասախօսութիւնք սկսած են
 Տնօրէն Խորհրդոյս յայտագրոյն համաձայն որոյ մէջ մեծ տեղ մը կը զբա-
 ւեն Ազգային լեզուն, Հին և նոր Հայաստանի աշխարհագրութիւնն և մա-
 նաւանդ Ազգային պատմութիւնն: Խորհուրդս համոզուած է թէ Հայաս-
 տանի Հայոց համար ուսումնական դաստիարակութենէ մ' աւելի ազգային
 կրթութիւն մը հարկաւոր է: Պարտաւորիչ ուսմանց քով, ինչպէս Կրօնագի-
 տութիւն, Թուրքանութիւն, Ընդհանուր Պատմութիւն, Աշխարհագրութիւն,
 Ազգային և Նկեղեցական Նրբեցողութիւն, դրուեցաւ նաև Քրքերէն լեզուի
 ուսումն ալն նկատմամբ թէ մեր Մշեցի եղբարք կրնան մեծապէս օգտուիլ
 այդ լեզուի ծանօթութենէն:

Մեր ստացած տեղեկութեանց հետեւալ մասերն խողովոյց կը ներ-
 կայացնեմք:

Պ. Փիլիպպոս Նրէցեան կը զրէ մեզ.

« Գերապատու Գրիգորիս Սրբազանին ներկայացած միջոցիս
 « Նորին Գերապատուութիւնը ամենայն սիրով և յօժարութեամբ ընդունե-
 « լով զմեզ խոստացաւ վաղ ընդ փոյթ կատարել Ընկերութեանդ ամէն
 « յանձնարարութիւնները և անմիջապէս առնելով զմեզ բոլոր վարժարան-
 « ները չրջագայեցուց ընտրութիւնը մեզ թողով: Ձորոյ թաղի վարժարանը
 « միւս վարժարաններէ փոքր ինչ ընդարձակ լինելով յարմարագոյն զա-
 « տեցինք, սակայն նորա թաղեցւոց հետ չկրցանք համաձայնիլ: Ս. Մա-
 « րիանէ վարժարանը Ընկերութեան տրամադրութեան տակ դրին թաղե-
 « ցիք ամենայն սիրով և յօժարութեամբ 4 տարի պայմանաժամով: Յիշեալ
 « վարժարանը ունի երկու սրահ, մին դասարանի յատկացուցինք և միւսը
 « սերտարանի: Ունի նաև ներքնայարկ մը և երկու սենեակ: Առաջին օրը
 « որ Գպրոցը բացինք 50 աշակերտ ունեցանք որոց հայրերը և եղբայրները
 « անձամբ զաւով ջնորհակալութիւն և գոհունակութիւն յայտնեցին Գպրո-
 « ցասիրաց—Արեւելեան Ընկերութեան և փափաքեցան մասնակից լինել:
 « Կը յուսամ որ քիչ ժամանակէն 30, 40 անդամ կ'ունենամք: Վարժարանի
 « աշակերտք հինգ թաղի յաջողակ աշակերտներէն են զորս երեք կարգի
 « բաժնեցիներ:

« Դասերը ըստ ձեր յայտագրոյն և ժամանակացոյցին կաւանդեմք
« ես և եղբայրս Պ. Յովհաննէս Երէցեան զոր օգնական առի ինձ նոյեմ-
« բեր 19ին:

« Աղաթօն Մկրտիչ Էֆէնտին ներկայ էր վարժարանի բացման հան-
« դիսին, աշակերտները աչքէ անցուց և շնորհակալութիւն յայտնելով Ըն-
« կերութեանդ, քաջալերութեան խօսքեր խօսեցաւ մեզն:

Ահաւասիկ Գեր. Գրիգորիս Արքեպիսկոպոսի առ մեզ ուղղած նա-
մակն:

« Համար 21 և հոկտեմբեր 9 թուով գրութիւննիդ հասաւ ինձ ի ձե-
« ուն Պ. Փիլիպպոս Երէցեանի, զոր դասատու կարգած էք Ընկերութեանդ
« անօրէնութեանը տակ Մշոյ մէջ բացուելիք վարժարանին:

« Կարդացի ձեր այս նամակը և միանգամայն Ընկերութեանդ կանոն-
« նագիրը: Կը գովեմ ձեր նպատակը՝ որ է Հայաստանի տառասրեալ ժո-
« զովրդեան մէջ ուսումն տարածել. այո՛, ձեր այդ նպատակը միայն կա-
« րող է այս անկեալ ժողովուրդը կանգնելու և ապագայ պատրաստելու:

« Թշուառ Հայուն հալածանաց և հարստահարութեանց մարդիկ ինչ
« պատճառ կուտան թող տան, ես միայն կըսեմ և կը պնդեմ թէ իրեն
« թշնամեաց ամենէն մեծն իւր տգիտութիւնն է: Զինեցէք զուրջ աչդ տգի-
« տութեան դէմ ուսման դէնքերով, անվնաս աշխատելով և շատ ընդ փոյթ
« Հայաստանի մէջ լոյս տարածելու միջոցները խորհելով, այն ատեն այս
« ճնշեալ և նկուռ Հայը շուտ կիմացնէ աշխարհի թէ ինքը «կնամարդի»
« չէ երբ քրիստոնէական ճշմարիտ բարոյականութեամբ և իւր ցեղին
« պատմութեամբ և այլ կարեւոր ուսմամբ դաստիարակուի: Ուրեմն թա-
« փեցէք ձեր բոլոր ճիգն ու քրտուէքն: զի օրհնեալ են այն քրտինքներ
« որք յօգուտ և ի վերաշինութիւն ազգին կը թափին:

« Կը գովեմք և կօրհնեմք ձեր և ձեզ նմանող Ընկերութեանց ան-
« դամները և յաջողութիւն ու յարատեւութիւն մաղթելով կը խնդրեմք
« Բարձրելոյն Աստուծմէ սր ձեր աշխատութեանց պտուղը արգասաւորե-
« լով մխիթարէ զձեզ:

« Ձեր այս ձեռնարկին մեր կողմանէ օժանդակել կը խնդրէք, ապա-
« հով եղիք դուք ազնիւ հոգիներ, ցորչափ կամ և մնամ ի Մուշ, որչափ
« ալ իմ ծանրածանր զբաղմունքներէս խոնջած ալ լինիմ, պիտի աջակցիմ
« ձեր նպատակը քաջեցնելու և պատահելիք արգելքներուն դիմագրաւ լի-
« նելու:

« Պ. Փիլիպպոս Երէցեան նոյեմբեր 6ին ժամանեց ի Մուշ և անմի-
« ջապէս բոլոր վարժարանները պտտելով Ս. Մարիանէ թաղի ազգային
« վարժարանը Ընկերութեանդ յատկացնել արժան դատեցինք, նախ քաղ-
« քին կեդրոնը ըլլալով ամեն թաղէ երթեկող աշակերտաց զկրօնութիւն մը
« տալու, երկրորդ՝ Առաջնորդանիսա թաղը ըլլալով ըստ մեր խոստման
« օժանդակութիւննիս ժամանակին ընել կարողանալու և երրորդ՝ մինչև
« չորս տարի առանց որ և է պահանջման վարժարանը Ընկերութեանդ

« տրամադրութեանը յանձնելու պայման մը միայն այս թաղի ժողովրդեան
« կողմանէ կնքուելուն պատճառներով:

« Վարժարանը բացուեցաւ նոյեմբեր 13ին Երկուշաբթի օրը 50 ա-
« շակերտներով որք առաջուց դասատուին քննութենէն անցած էին, և
« նոյն օրէն դասախօսութիւնները կը շարունակուին Ընկերութեանդ հրա-
« հանգին համաձայն:

« Անշուշտ ձեզ համար ուրախառիթ եղող վարժարանի բացման այս
« լուրը հաղորդելէ ետքը կը վստահացունեմ զձեզ որ Դպրոցասիրաց—Արե-
«ւելեան Ընկերութեան Մշոյ վարժարանը բոլորովին անկախ է ժողովր-
«դեան կամ անհատականաց միջամտութենէ, ինչպէս փափաքած էր Ըն-
«կերութիւնդ: Այսպէս ըլլալը պիտի հասկնաք՝ անշուշտ ընդ գրոյս ղըր-
«կուած պայմանադրութենէն ալ:

« Գալով օգնական դասատուի մը, եթէ կարելի է զայդ պաշտօնն ալ
« յանձնէք Պ. Փիլիպպոսի եղբօրը Պ. Յովհաննէս Երէցեանի, յայնժամ
« ձեր վարժարանին ուսման ընթացից հետ պիտի քալէ նաև բարոյակա-
«նութիւնն ալ, որոյ մեծապէս կարօտ է դաւառացի Հայը:

« Իսկ ձեր նամակին, մեր պաշտօնավարութեան նկատմամբ զովեստ-
«հեր հիւսող տողերուն գալով կըսեմք որ աւելի ձեր ազնիւ ոգին քան
« թէ մեր արժանիքը արտայայտող նշաններ են, զի եթէ յօգուտ ժողովրդ-
«դեան բան մ'ըրած եմք, այդու միայն մեր պարտքը կատարած կըլլամք
« և ոչ այլ ինչ:

Մնամք Ձեզ և Ազգիս աղօթարար

Գրեգորի Արեւելեան

Տանն Մամիկոնեանց:

15 նոյեմբեր 1878

Սրբեպիսկոպոսարան

Հայոց Տարօնոյ Ի Մուշ:

Ինչպէս կը տեսնուի վերոգրեալ նամակէն, Սրբազան Առաջնորդ Հայրն
« մեր դասատուին չէ զլացած իւր աջակցութիւնն, վասնորոյ մեր հրապարա-
«կական նորհակալութիւններն պարտիմք մատուցանել Ն. Սրբազնութեան:
« Շնորհակալութիւն նաև Ս. Մարիանէ թաղի բնակչաց, որք յօժարութեամբ
« իւրեանց թաղի վարժարանի չէնքն Ընկերութեանս տրամադրութեան տակ
« դրած են մասնաւոր պայմանադրութեամբ մը զոր կը յիշատակեմք աս-
« տանօր:

ՊԱՅՄԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

« Կոստանդնուպօլսոյ մէջ հաստատեալ Դպրոցասիրաց — Արեւելեան
« անուն ընկերութիւնը որոյ նպատակն է դաւառաց մէջ ուսումն տարածել,
« իւր այս նպատակը ի գործ դնելու համար իւր առաջին վարժարանը
« Մշոյ մէջ բանալ որոշած ըլլալով, Պ. Փիլիպպոս Երէցեանը զրկած է իւր
« կողմանէ դասատու որ 1878 Նոյեմբեր 6ին ժամանեց ի Մուշ:

« Մշեցի Ազգայինք իրենց Էրախտագիտութիւնը յիշեալ բարենպա-
« տակ Ընկերութեան յայտնելէ ետքը, Ս. Մարիանէ Եկեղեցւոյ թաղի

« բնակիչ ստորագրեալ անձինքս, մեր թաղի Ազգային վարժարանը սի-
 « րով և յօժարութեամբ և չորս տարի պայմանաժամաւ յիշեալ ընկերու-
 « թեան տրամադրութեան տակ կը դնեմք առանց որ և է պահանջման
 « կամ փոխարինութեան հետեւալ պայմաններով:

« 1. Վարժարանը անկախ յուսմեք է պիտի կառավարուի Դպրոցա-
 « սիրաց—Արեւելեան ընկերութեան տնօրէնութեամբ և նորա զործառնու-
 « թեանց ոչ ոք չպիտի միջամտէ բնաւ, ոչ անհատապէս և ոչ հաւա-
 « քապէս:

« 2. Յիշեալ վարժարանը Դպրոցասիրաց—Արեւելեան ընկերութեան
 « ծախիւք պիտի կառավարուի և ընկերութիւնը որ և է ծախք չպիտի
 « ուզէ կամ պահանջք մը չպիտի ընէ, ոչ թաղեցիներէն և ոչ ալ երկ-
 « րացի ազգայիններէն:

« Եւ եթէ հակառակ մեր այս պայմանադրութեան, որոշեալ չորս
 « տարիէն առաջ թաղիս վարժարանը յիշեալ ընկերութեան ձեռքէն առնել
 « ուզեմք, կամ որ և է կերպիւ դպրոցին կառավարութեան միջամտեմք
 « սոյն պայմանադրութեան զօրութեամբ Դպրոցասիրաց—Արեւելեան ըն-
 « կերութիւնը այդ մասին իւր փնտնները ստորագրելոցս կողմանէ պա-
 « հանջելու իրաւունք պիտի ունենայ, վասնորոյ ի միամտութիւն
 « յիշեալ ընկերութեան կողմամբ զայս ստորագրեալ պայմանադրութիւնս:

« 8 Նոյեմբեր 1878, Մուշ:

Երեսուն և չորս ստորագրութիւնք վաւերացեալք յԱ-
 « ռաջնորդարանէ և արձանագրեալ ի Տումարին Քա-
 « ղաքական Ժողովոյ»

ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՇԻԻ

Տեղեկագրոյս կը կցենք երկու հաշուեկշիռներ որոց առաջինը կը
 ներկայացնէ ընկերութեան տարւոյս շրջանին մէջ ունեցած հասոյթից և
 քրած ծախուց հաշիւը, երկրորդը ընկերութեան ի 31 դեկտեմբեր 1878
 ունեցած դրամագլուխը և սորա բաղկացումը:

Ինչպէս որ կը տեսնուի այս երկու հաշուեկշիռոց մէջ ընկերութեանս
 դրամագլուխն 1878 Յունվար 1ին Օսմ. ոսկի 124, 15, 50 էր որոյ ա-
 «ւելնալով տարւոյ շրջանի մէջ ընկերութեան հասոյթից դրամագլխոյ
 յատկացեալ մասն այսինքն կանոնաւոր հասոյթից $\frac{1}{4}$ Օսմ. ոսկի 12 21
 և արտաքոյ կարգի հասոյթները Օսմ. ոսկի 34, 58, 50, 1878 դեկտեմբեր
 31ին ընկերութեան դրամագլուխը կը յանդի Օսմ. ոսկի 170, 95ի: Իսկ
 կանոնաւոր հասոյթից մնացեալ $\frac{3}{4}$ ին Օսմ. ոսկի 36, 62, 25 ըստ 18րդ.
 յօդուածի կանոնադրի՝ ծախուց և ընկերութեան նպատակի զործա-
 դրութեան յատկացեալ ըլլալով:

Օսմ. ոսկի 28, 45 Մշոյ վարժարանի

Օսմ. ոսկի 7, 02, 50 ի Պօլիս ընկերութեան զանազան ծախուց
 զործածուած է և կը մնայ Օսմ. ոսկի 1, 14, 25 զործածելի գումար յա-
 ջորդ շրջանի մէջ:

Աստ կը կնքէ Տնօրէն խորհուրդն իւր միամեայ գործոց համարա-
տուութեան տեղեկագիրն:

Տնօրէն խորհուրդս առաջին և զլսաւոր պարտք համարած էր իրեն
Ընկերութեան բարգաւաճումն ապահովել և ուրախ ու զո՞ն սրտիւ կրնայ
յայտարարել թէ ազգն իւր կողմանէ բնաւ քաջալերութիւն չէ զլացած
իւր նուէրներն օր ըստ օրէ բաղմապատկելով և Ընկերութեան ի նպաստ
սահմանուած հասարակային հանդէսներու յաջողութիւնն իւր նպաստիւքն
ապահովել:

Ազգային մամուլն ևս իւր կողմանէ հզօր պաշտպան և զօրաւոր մ'
եղած է Ընկերութեան, նորա ոգին և գործերն հռչակելով և խրախու-
սելով զայն, վասնորոյ պարտ կը համարիմք հրապարակաւ մեր շնորհա-
կալիքն յայտնել քաղաքիս ամէն ազգային թերթից, մասնաւորաբար,
Մասիսի, Թէրճէմանի, Էֆքեարի, Լրագրաց, Նմանապէս Զմիւռնիոյ Արե-
ւելեան Մամուլ. Արշալոյս Արարատեանի ինչպէս նաև Տփղիսու Մշակ,
Մեղու Հայաստանի լրագրաց և փորձ հանդիսին ազգասէր և բաղմահմուտ
Մեծ. Խմբագրապետաց:

Իսկ արդ մեր պատուարժան յաջորդաց կը մնայ կատարելագործել
ինչ որ արդէն սկսուած է, յապահովի զնել իմաստուն միջոցներով Ընկե-
րութեան յառաջադիմութիւնն և իրացնել համազգային Ընկերութիւն մը
լինելու յոյսերն:

Կ. Պօլիս, 14 Յունուար 1879

ԱՆԴԱՄՔ ՏՆՕՐԷՆ ԽՈՐՀՐԴՈՑ

Ստորագրութիւնք

ՀԱՍՈՅԹՔ ԵՒ ԾԱԽՔ

ԴՊՐՈՑԱՍԻՐԱՅ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

1878 տարւոյ չրջանի

Պ Ա Ր Տ Ք

Ըստ 18-րդ Յօդուածոյ Կանոնադրութեան դրա-
մագլխոյ վերայ յաւելման յատկացեալ մասն հա-
սութից

ԾԱԽՔ ՄՇՈՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ

Գիրք, թուղթ և այլ դպրոցական պիտոյք և նոցա
փոխադրութեան ծախք

Պ. Փ. Նրէյքեանի ճանապարհորդութեան ծախք և
առաջին և երկրորդ դասատուաց և տնտեսի ամ-
սականի ցվերջ 1878 և առ հաշիւ 1879ի . . .

Լ. 0.

46 79 1/2

5, 45 3/4

23,

28, 45 3/4

ԾԱԽՔ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ Ի Կ. ՊՕԼԻՍ

Թղթեղէն, տպագրական և այլն . . .	4 68		
Տամնորդ. հաւաքչի և զանազան ծախք . . .	2 34 $\frac{1}{2}$	7, 02 $\frac{1}{2}$	35 48 $\frac{1}{4}$
1878 տարւոյ գործածելի հասոյթից մնացորդ յաջորդ տարւոյ ծախուց յատկացեալ			1 14 $\frac{1}{4}$ 83 42

Պ Ա Հ Ա Ն Ջ Ք

ԿԱՆՈՆԱԻՈՐ ՀԱՍՈՅԹՔ

Անդամոց տուրք զահեկան 12,700 (թղթադրամ (միջին հաշուով 345 $\frac{1}{2}$ էն փոխանակեալ) . . .	36, 76 $\frac{1}{2}$		
Պատւոյ Անդամոց տուրք	8, 48		
Զանազան տոկոսք	3, 59	48 83 $\frac{1}{2}$	

ԱՐՏԱՔՈՅ ԿԱՐԳԻ ՀԱՍՈՅԹՔ

Նախորդ Դպրոցասիրաց և Արեւելեան Ընկերու- թեանց պահանջք գանձեալ	7, 85 $\frac{1}{2}$		
1878 ի հետրուարի տրուած թատերական ներ- կայացման զուտ հասոյթ	17, 39		
Զմիւռնիոյ Մեծ. Թ. Ղազարոսեանի ձեռօք հա- ւաքեալ նուէրք	2, 02 $\frac{3}{4}$		
Զանազան նուէրք	0, 40 $\frac{1}{2}$		
Արժեթղթոց գնոյ առաւելութիւն	6, 90 $\frac{3}{4}$	34 58 $\frac{1}{2}$ 83 42	

ՀԱՇՈՒՆԿՇԻՌ ԴՐԱՄԱԳԼԽՈՅ

ԴՊՐՈՑԱՍԻՐԱՅ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵՍՆ Ի 31 ԴԵԿՏ. 1878

Պ Ա Ր Տ Ք

	Լ. Օ.
ԸՆԴՈՐԻ յատկացեալ գումար 800 գոնս. վրայ	101,41 $\frac{1}{4}$
2 Արժեթուղթք Նախնի 1868-ի փոխառութեան	11,25
1 » Պրիւքսէլի 1868-ի փոխառութեան	4,25
$\frac{1}{4}$ » Փարիզու 1868-ի փոխառութեան	4,48
2 » Օտմանեան 1873-ի փոխառութեան	5
Զանազան գրեանք	26,49 $\frac{1}{2}$
Պատրաստ դրամ	19, 20 $\frac{1}{2}$
Գործածելի մասն	1, 14 $\frac{1}{4}$
	<u>170,95</u>

Պ Ա Հ Ա Ն Ջ Ք

ԴՐԱՄԱԳԼՈՒԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ	Լ. Օ.
Դրամադուլիս Ընկ. Ի 1 Յունուար 1878.	124, 15 $\frac{1}{2}$
1878-ի հասոյթից դրամադուլիս յատկա- ցեալ մասը.	46, 79 $\frac{1}{2}$
	<u>170, 95</u>

ՅՈՒՅԱԿ ՆՈՒԻՐԱՏՈՒԹԵԱՆՅ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ՐԱՐԱԳՈՐԾԱԼԱՆ

ՌՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ

	Ռուբ.		Ռուբ.
ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԱԶ-		Գրիգոր Իգմիրեանց	25
գիւ Հայոց	150	Ն. Պայծառափայլութիւն	
Ի Տ Փ Խ Ի Ս		Մայր Հերակլի	25
Գաբրիէլ Արքեպ. Այվազեանց	50	Ն. Տ. Շմաւոնեանց	25
Պարոնայք		Ստեփաննոս Յովհաննիսեանց	25
Ռոմանոս Նազիրեան	200	Գաբրիէլ Ախլերդեանց	25
Աղէքսանդր Մանթաշեանց	100	Դաւիթ պարոն Սարգսեանց	25
Անտոն Ղորղանեանց	100	Եղոր Բօտինեան	25
Յովհաննէս Չիթախեանց	100	Ի. Նապօլէօն Ամատունի	25
Գեն. Արշակ Տէր Ղուկասեանց	100	Արթին Խղբաշեանց	25
Մղէքսանդր, Կատարինէ և Յով-		Ազգասէր ոմն	25
հաննէս Թայիրեանց	100	Միքայէլ Միրզոյեանց Ղարբ	25
Հէջուպ Հէջուբեանց	100	Մարիամ այրի Ալէքսանդր	25
Գրիգոր Շիրօեանց	100	Ծովհանեանցի	25
Ի Յիշատակ հոգւոյ ամուսնոյն		Յարութիւն Քեղխողեանց	25
Իւրոյ Սողոմոն Անտոնեանց	100	Իշխ. Նիկողայոս Արղութեան	25
Ի Յիշատակ զստեր Իւրոյ Մա-		Եագոր Յարութիւնեանց խոս-	
րիամայ Հախնաղարեանց Գէորգ		տանոււմ եմ նուիրել ամենայն	
Հախնաղարեանց	100	տարի քոանական ուրբի	20
Աւետիս եղբարք տէր Օհա-		Տէր Յովհաննէս Աւագ քահա-	
նեանց	60	նայ Սարգսեանց	20
Բաղդասար Խոսրովեանց	50	Միքայիլ Ալիսանոյեանց	20
Ն. Տէր Յակոբեանց	50	Եագոր Եղիազարեանց	15
Արշակ Ծովհանեանց	50	Սողոմոն Շարուռեանց	15
Վառվառա Թամաշեան	50	Միքայէլ Արամեանց	15
Նիկողայոս Փրիտոնեանց	40	Միքայէլ Շահ — Պարոնեանց	15
Եղբարք Տէր Միքայէլեանց	40	Գեն. Խոակ Թումանեանց	10
Ներսիսեան Ազգ. Հոգ. ու-		Ք. Թահիրեանց	10
սումնարանի աշակերտներ	30	Աւագ Սողոմոնեանց	10
Ալէքսի Զանջուղաղեանց	30	Գրիգոր Ազարեանց	10
Իշխանուհի Մաթթաղինէ Բէ-		Յարութիւն Աղամեանց	10
բութեանց	25	Գրիգոր Տէր Ասատուրեանց	10
Իշխան Նիկողայոս Բէքու-		Ասատուր Տէր Յակոբեանց	10
թեանց	25	Եագոր Գէմուրեան	10
		Միքայէլ Լազարեանց	10
		Խաչատուր Խաչատուրեան	10

Թօմայ Շաղինեանց	10
Մկրտիչ Ռոստոմեանց	10
Այէքսի Շաքարեանց	10
Աղէքսանդր Միրիմանեանց	10
Աբրահամ Բաբանեանց *)	10
Եազոր Դաւթեանց	10
Վահան Մամիկոնեանց	6
Արտաշէն Մամիկոնեանց	5
Մանանեանց	5
Կ. Արղութեանց	5
Յովհաննէս Ալիապեանց	5
Յակովբ Յակովբեանց	5
Յովհաննէս Շաղինեանց	5
Աւետիք Արղուսեանց	5
Ալէքսանդր Օ. Շխեանց	5
Գրիգոր Բայանդուրեանց	5
Սարքիս Ղ. Նաղարեանց	5
Արտէմ Թէմուրազեանց	5
Նիկողայոս Աւետիսեանց	5
Ստանիսլավ Չարախչեանց	5
Աւետիքեանց	5
Նիկողայոս Մամասախիսեան	3
Յովակիմ Մկրտումեանց	3
Յովհաննէս Բաղարեան	3
Կարապետ Մելիքեան	3
Խաակ Լոմինեան	3
Օնան Յարոնաորգիսեանց	3
Օհաննէս Քօչարեանց	3
Զաքար Տէր Առաքելեանց	3
Ոմն	3
Մուրադեանց	3
Ղալուսեանց	3
Յովհաննէս Կուրցեան	3
Մի անձն	2
Սիմէօն Խոջայեանց	2
Ղազար Հախնազարեանց	2
Ոմն	2
Թադէոս Յակոբեան	1
Մարգար Հասրաթեան	1
Ղուկաս Ղուկասեանց	1
Շաքար Գաբրիէլեանց	1
Ոմն	1
Բազրատ Սարաջեանց	1
Թովմատ Լիալիեան	1
Գրիգոր Մանթաշեանց	1
Ստեփան Մուրադչեան	1
Մովսէս Ահարօնեանց	1
Ղազար Տ. Ստեփանեանց	1
Ալէքսանդր Խ. Մելիքեան	1
Միքայէլ Աղաղաղեանց	1

Գումար 2518 ռ. 50 կ.

Պ. Աւետիք Պապովեանց եւ իւր որդւոյ	
պ. Յովորբի ձեռամբ, իրենց տան մէջ	
խնջոյքի հրաւիրեալ բարեկամաց կողմիցը	
նուիրեալ	
Աւետիս Պապովեանց	50
Յակոբ Պապովեանց	50
Ստեփան Պապովեանց	25
Ասատուր Տէր Յակոբեանց	20
Դաւիթ Տէր Նիկողայոսեանց	20
Գէորգ Զայգէշտեանց Բ. ան-	
դամ	10
Ղալուստ Ղարիպեանց	10
Գրիգոր Ազիզեանց	10
Մնացական Սարգիսեանց	10
Յովհաննէս Բէհլուլեանց	10
Գրիգոր Մանթաշեան	10
Օհաննէս Նաղարեան	10
Ալէքսանդր Դանդուրեանց	5
Զաքարիա Փարուսեանց	5
Ղազար Տէր Ղազարեանց	5
Յակոբ Միրիմանեանց	5
Կարապետ Միրիմանեանց	3
Ոմն	3
Յակոբ Նաղարեան	3
Ոմն	3
Կէկէլ Եղիազարեանց	2

Գումար 269 ռ.

Վանքի մայր Եկեղեցւոյ մէջ

Պօղաճեան	25
Գրիգոր Կ. Եղիազարեանց	10
Բաղդասար Եղիազարեանց	10
Քօչարեանց	10
Ալիքսանեանց	10
Սարգիս Աղաբեանց	5
Յակոբ Մէլիքեանց	5
Եփրեմ Մատուրեան	5
Արտէմ Գողաղեան	5
Քուչուրեանց	5
Միրիմանեանց	5
Կլէշեանց	5
Մէլիք Գարակեօզեան	5
Նիկողայոս Ստեփանեանց	5
Ստեփան Միրիմանեանց	3
Դաւրիգեցի Ոմն	3
Միքայէլ Սմբատեանց	3
Մկրտում Արասխանեանց	3
Խաչատուրեան	3
Ոմն	3

*) Սիօնի կողմերը զտնուող աղնիւ վաճառականներէ հաւաքեցաւ 592 ռուբլի ախխտութեամբ պ. Աբրահամ Բաբանեանցի:

ՈՖՆ	3
ՈՖՆ	3
Առաքել Առաքելեան	3
Իվան Պասով	3
ՈՖՆ	3
Գասպարեան	3
Համազասպ	3
Իվանէ մէլիք. Նուբարեան	3
Արտէմ Փարէմուզեանց	3
Եգոր	3
Մէլիք	3
Դաւիթ	3
Մէլիք	2
Նիկ. Նիկողոսեան	2
Եգոր Յովսէփեան	1
Նիկոլ Տէր Ստեփանեան	1
Պետրոս	1
Մոսո Մարտիրոսեան	1
Յարութիւն	1
Տէր Ստեփանեան	1
Խաչատուր Արզումանեան	1
Իվան Մալաքով	1
Ալէքսանդր Պաղլանեան	1
Սարգիս	1
Մկրտիչ	1
ՈՖՆ	1
ՈՖՆ	1
Յարութիւն Մարտիրոսեան	1
Տէր Գրիգորեան	1
Գ. Ե.	1
Արտեմ Յարութիւնեան	1
Բազրատ Պապեան	1
Շահնազար	1
ՈՖՆ	1
ՈՖՆ	1
ՈՖՆ	1
Գասպար Զոհրապեան	1
ՈՖՆ	1
Տիգրան Ստեփանեանց	1
Ստեփան	1
ՈՖՆ	1
ՈՖՆ	1
ՈՖՆ	1
ՈՖՆ	1
ՈՖՆ	1
ՈՖՆ	1
ՈՖՆ	1
Իվան	1
ՈՖՆ	1
Գրիգոր Պալ	1
Վասիլ	1
ՈՖՆ	1
Առաքել Տէր Յակոբեանց	50 Կ.
Յովհան	20 Կ.

Գումար 205 ռ, 70 Կ.

ՄՈՒՂՆՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԵՋ

Զեռամբ Երեցիոխ պ. Արտէմ Իվանիչի
եւ պ. Սիմէոն Ալատաղեանի

Ազգասէր ուն	10
»	5
Ալէքսանդր Փրիդոնեանց	5
Իշխան Մ. Պ. Բէհուլեանց	5
Վ. Կուսիկեանց	5
Խ. Քալանթարեանց	5
Մ. Գօլուխանեանց	5
Յարութիւն Աղամեանց	5
Տէր Յակոբեանց Աղուեցի	5
Արշակ Ծովեանց	5
Միքայէլ Տէր Նիկողայոսեանց	5
ՈՖՆ	3
Քարսոն Քարսոնեանց	3
Զօրա Պասլամեանց	3
Գէորգ Նուրեանց	3
Յակոբ Ալթունեանց	3
Մնացական Ղլիճեանց	3
Յարութիւն Քէշիշեանց Ալէք- սանդրապօլցի	3
Սարգիս Մակարեանց	3
Գրիգոր, Բալասանեանց Ալէք- սանդրապօլցի	3
Արշակ Ծովեան	3
Աւետիք Խօջամիրեանց	3
Վրթանէս Յակոբեան	3
Ս. Ղազարեանց	3
Ներսէս	3
Նիքոլա Ղուկասեան	3
Նիկոլայ Աւետիսեանց	3
Ստեփան Գէորգեանց Աղու- լեցի	3
ՈՖՆ	3
Մանդինեանց	3
ՈՖՆ	3
Մամիկոնեան	3
ՈՖՆ	3
ՈՖՆ	3
Միրիմանեանց Բժիշկ	3
Սահակ Սահակեան Զալալ Օղլի	3
Առաքել Քալէնտէրեան	3
ՈՖՆ	2
Մնացական Սարգսեանց	2
Միքայէլ Նազարեանց	2
Ղուկաս	2
Ալէքսանդր	2
Ղանդամիրեան	2
ՈՖՆ	2
Խանդամիրեանց	2
Սօլումոն	1

Ո՛մն	1	Գրիգոր Յարութիւնեան Բա-	
Ո՛մն	1	լասանեանց	4
Ո՛մն	1	Թօմայ	3
Ո՛մն	1	Գ. Ախվեր.	3
Սիմէօն	1	Իվան Միխալովիչ Կուրցով .	3
Մկրտիչ	1	Ո՛մն	3
Ս. Մէլիք Ղարակեօղեանց .	1	Սիմէօն Սիրունեանց	3
Ո՛մն	1	Գէորգ Նուրեանց	3
Կարապետ Մաղաքեանց . .	1	Ս. Լազարեանց	3
Իվանէ	1	Աբէլ Օհանեան Ամիրաղեանց	2
Կարապետ	1	Ո՛մն	2
Հայրապետ Աւետիսեանց . .	1	Կոստանդա Տէր Յակովբեան	1
Կնեազ Պետրոս Բեհլոթեանց	1	Սողոմոն Օհանեանց	1
Սողոմոն Տէր Սիմէօնեանց .	1	Սիմէօն Մարութեանց	1
Յ. Փալանթարեան	1	Տիգրան Գուլնազարեանց . .	1
Ասլան Մէլիք Սարիբէկեանց	1	Իվան Ս. մահտեսի Օհանէ-	
Սնուկեան	1	սեանց	1
Ո՛մն	1	Յակոբ Միրիմանեանց	1
Պապիսեան	1	Սարգիս Վարդանեան	1
Սաղ	1	Արտէմ Սեանեանց	1
Ղոշումեանց	1	Աբուլեանց	1
Ո՛մն	1	Գրիգոր Աղլամանեանց	1
Ղալուղանեանց	1	Մինաս Ռաֆայէլեան	1
Պապանեանց	1	Ո՛մն	1
Հինաեկեանց	1	Ո՛մն	1
Տէր Յովսէփեանց	1	Սիմէօն Պետրոսեանց Երեանցի	1
Յարութիւն Բաշմեանց	1	Մովսէս	1
Գրիգոր Միրիմանեանց	1	Մովսէս Տէր Յակոբեանց . . .	1
Տէր Արիստակէս Բէնկլեան .	1	Ո՛մն	1
Միքայէլ Միղոմիրեանց	1	Յ. Յովնաթանեանց	1
Գերասիմ Շահնազարեան . . .	1	Սալամբէկեանց	1
Ո՛մն	1	Յովհաննէս Ապեանց Ագուլ-	
Ո՛մն	1	եցի	1
Գէորգ Տէր Աղէքսանդրեանց	1	Յովհաննէս Ամիրաղեանց . .	1
Ո՛մն	1	Գրիգոր Տէր Աւագեանց	1
Ո՛մն	20 Կ.		
Ո՛մն	20 Կ.		
Գումար 190 ռ., 40 Կ.		Գումար 88 ռ.	

ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ Ս. ԳԵՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԷՁ

ՋԻԿՐԱՇԵՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԷՁ

Սարգիս Աւագեան Աղէ-		Սարգիս Նազարեանց	25
քսանդրեանց	6	Մովսէս Տէր Առաքելեանց . .	5
Յովհաննէս Սարգսեան Տէր		Գրիգոր Արեշեան Երեցփոխ .	5
Սարգսեանց	6	Մեղիքիսեղէկ Մէլիքսէթբէ-	
Գրիգոր Աղիկեանց	5	կեանց	3
Եակոբ Չայկէշտեանց Ա. ան-		Սարգիս Մատեանց	3
գամ	5	Միքայէլ Մեհրաբեանց Մէ-	
Նառնեակ Ոսկանեանց Ագուլ-		բուռնութեանց	3
լեցի	5	Գրիգոր Նղիազարեանց	3
Խաչակ Բուղդարեանց	5	Նիկողայոս Տէր Նիկողայո-	
Բաղդասար Աբովեանց	5	սեան	2
		Ղազար Մանուկեան	2
		Աղէքսանդր Խուրաւիկորեանց	2

Սանասարեանց	2
Սարգիս Սարգսեան	1
Զաքար Պետրոսեանց	1
Եագոր մէլիք Նուբարեանց	1
Մնացական Տէր Դաւթեանց	1
Մարգար Նաղարէթեանց	1
Կարապետ Սերովբեանց	1
Վարդան Յարութիւն	1
Ղուկաս Մ. Աւետիքեանց	1
Մարգար Մովսիսեան	1
Ոմն Հասրաթեանց	1
Աբրահամ Ալթունեանց	1
Եսայի Աբովեանց	1
Սողոմոն Յովանեան	1
Ղաղար Տէր Ստեփաննոսեան	1
Ալէքսանդր Խօջափարու-	
խեանց	1
Ոմն	1
Տիկին Մարթայ Պետրոսեան	1
Կարապետ Գալուստեան	1
Սարգիս Մարտիրոսեան	1
Սարգսեանց	1
Դաւիթ Ամիրաղեանց	1
Աւետիք Խաղանեան	1
Քանի մի Աղգասէր անձինք	15 30 Կ.
Զուրարեանց	40 Կ.
Գումար 92 ռ. 70 Կ.	

ՆՈՐԱՇԷՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԷՋ

Զեռամբ Տ. Սրապիոն Աստղ քահանայի
և Երիցփոխ պ. Ստեփաննոս Ստեփա-
նեանցի

Սրապիոն քահանայ Տէր Մով-	
սէսեանց	10
Ստեփաննոս Ստեփանեանց	10
Ալէքսի Շաքարեանց	5
Դաւիթ Մէքուրնութեանց	5
Ոմն	3
Ոմն	3
Յովաննէս Թերզիրաչեանց	3
Յովաննէս Մարտիրոսեանց	3
Յովսէփ, Ալէքսանդր և Կոս-	
տանդիկ Տէր Յարութիւնեան	3
Գէորգ Սողոմոնեան Արլինքդ	3
Օնան Քարաուչեանց	3
Արտէմ	3
Արտէմ Գաչաչեանց	3
Եօփանէ Լովինեանց	3
Խ. Նիկողոսեան	3
Գէորգ քահանայ Տէրաւ-	
րեան	3

Նաւարտ	2
Կէկէլ Կին Լովինովի.	2
Նիկողայոս Բայսողոմեանց	1
Զիթախ Զիթախեանց	1
Գաբրիէլ Շահվերդեանց	1
Տիգրան Ստեփանեանց	1
Աղիզ Իւղբաչեանց	1
Գէորգ Բասիլեանց	1
Ալէքսանդր Մէլիքեանց	1
Պետրոս Սողոմոն Տէր Յա-	
կովբեանց	1
Մարգար Նաղարեանց	1
Խաչատուր Խումարեանց	1
Ալէքսի Մէլիքսարգսեանց	1
Յովաննէս	1
Ալէքսանդրի Գրիգորեանց	1
Սողոմոն Յովսէփեանց	1
Յովաննէս Փրիդոնեան	1
Գէորգ Հայրապետեանց	1
Միրզա Միրզայեանց	1
Ոմն	1
Ոմն	1
Դաւիթ Դաւթեանց	1
Մեսրոբ Շիլմանեանց	1
Զաքար Բաղեանց	1
Սողոմոն Սուսանեանց	1
Գրիգոր Մկրտիչեանց	1
Ոմն	1
Նիկողա Բահաթրեան	1
Սարգիս Գարտիչեանց	1
Մկրտիչ Յովաննէսեանց	1
Սէրգէյ Ղալինեանց	1
Բագրատ Սահակեանց	1
Մատթէոս Գաբրիէլեանց	1
Սանդրո	1
Սիմէօն Զորաբեանց	1
Դաւիթ Դաւթեանց	1
Նիկողայոս Յիցիկեանց	1
Բագրատ Սարաչեանց	1
Կարապետ Մկրտիչեանց	1
Գրիգոր Սերեբրակեանց	1
Ոմն	1
Սօփիօ Աթաբէկեանց	1
Նիկողայոս Մամիկոնեան	1
Լ. Մովսէփեան	1
Մարտիրոս	1
Ոմն	170 Կ.
Ոմն	50 Կ.
Մարգարով	50 Կ.
Գրիգոր Գաղիկեան	50 Կ.
Գումար 116 ռ. 20 Կ.	

ԲՆԹՂԵՀԵՄ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՄԷՋ

Զեռամբ Տ. Գարուծիւն Աւագ քահանայի
Սուզանաջեանց պ. Երեցփոխի

Յարութիւն Աւագ քահանայ	
Սուզանաջեանց	3
Ազնուական Եակոբ պ. Սար-	3
զսեան	3
Գրիգոր Բարանեան	3
Պետրոս Աղաթեանց	3
Յիշատակ Գէորգայ Սարեանց	1
» Խաչատրոյ Եարա-	
միլեանց	1
Յակոբ Յակոբեանց	1
Աւագ Սուլուխանեանց	1
Յովհաննէս քահանայ Տէր	
Գրիգորեանց	1
Ստեփան Ղոնղախսաղեան	1
Միքայէլ Մանուչարեան	1
Գաբրիէլ Յովսէփեանց	1
Յովհաննէս Աղաթեղեանց	1
Նաւասարդ Զօրեանց	1
Եագոր Եղիազարեան	1
Տիգրան Խուչեանց	1
Իւանէ Լամինեան	1
Արտէմ Աբրահամեան	1
Մեղիսեղեկ մելիք Վիլմիր-	1
եան	1
Զաքարիա Տէր Առաքելեանց.	1
Սիմոն Զուրաբեան.	1
Բէզլար վարդանեան	1
Պաւլի Նիկողայեան	1
Մնացական Ռոստոմեան	1
Մովսէս Օնանեանց	1
Նիկողայ վարդեան	1
Դիորդի Բէկլարեանց	1
Նատալեայ Ստեփանեանց	1
Յովհաննէս Զրուխանեան	1
Ստեփան Բաբանասեան	1
Անանի Տէր Ստեփանեանց	1
Նատալեայ Տէր Յովհաննէսեան	1
Աւետիք վարդանեանց	1
Յովսէփ Բաբանեանց	1
Մանր նուէրներէ զոյաջեալ	8

Գումար 50 ռ.

ՀԱՒԱԲԱՐՈՒ ԷԶՄԻԱԾՆԵՑԻՈՑ
ԵԿԵՂԵՑՈՑ ՄԷՋ

Կարապետ Գառապրեան Աղեան	10
Յարութիւն Առաքելեանց	5
Գրիգոր Կարապետեան Եղիա-	
զարեանց	5

Յովհաննէս տէր Պետրոսեան	
տէր Մկրտչեանց	5
Ստեփան Յուրինեանց	3
Աղէքսանդր տէր Առաքելեանց	3
Նաւասարդ	3
Միքայէլ Տուգուլեանց	2
Աղէքսանդր տէր Ղոնղեանց	2
Աննա Արեւեանց	2
Տէր Բաղդասար քահանայ	
Ղամաղեանց	1
Երեանցեան	1
Մելիք Մելքոնեանց	1
Ոմն	1
Ոմն	1
Թադէոս վարդանեանց	1
Եագոր Աղաջանեանց	1
Մամիկոն տէր Ազարեանց	
Գանձակեցի.	1
Թագուհի Աւագեանց	1
Եփրեմ Խալաթեանց	1
Ոմն	1
Յովհաննէս Յարութիւնեան	1
Պետրոս Յակոբեանց	1
Տէր Յարութիւն	1
Արտէմ Սպարապետեանց	1
Գէորգի տէր Ղոնղեանց	1 50 Է.
Եփրեմ Սահակեանց	1
Պետրոս	1
Անտոն Թալիբեանց.	1
Մարիամ Մաթէոսեանց	1
Աւագ Մեղքումեանց	1
Լնուլք Խնեաթեանց	1
Սարգիս Բէկժանեանց	1
Պօղոս Շէխեանց	1
Ոմն	1
Զանազան անձանց Գողմից	7 55 Է.
Յովհաննէս Ղամաղարեանց	40 Է.
Մարիամ Թաթուլեանց	20 Է.
Ոմն	50 Է.
Յովհաննէս Միլիթարեանց	50 Է.
Խ.	50 Է.
Գումար 75 ռ. 15 Է.	

ՀԱՒԱԲԱՐՈՒ ՇԱՄԳՈՒՆԵՑԻՈՑ
ԵԿԵՂԵՑՈՑ ՄԷՋ

Սէրգէյ Նարիմանեանց	20
Զաքար տէր Յովհաննէսեանց	
տէր Առաքելեանց.	6
Գէորգ Մուրադեանց	5
Մովսէս տէր Առաքելեանց	3
Կարապետ Ղազանջեանց	3
Արսէն Միլիթեանց	3
Սարգիս Սարգսեանց	3

Դրիգոր Ղարազուկեանց . . .	3
Մեղքոն փրաւեանց . . .	2
Ներսէս Մնացականեանց . . .	2
Դանիէլ . . .	1
Գէորգ Թարխանեանց . . .	1
Ստեփան Գալուստեանց . . .	1
Գէորգ Սոմխեանց . . .	1
Գոշեանց . . .	1
Եւանդուկեանց . . .	1
Դրիգոր Ծերէթէլեանց . . .	1
Յովհաննէս Մկրտչեանց . . .	1
Բաղդասարեանց . . .	1
Սարգիս Պապեանց . . .	1
Յարութիւն Նաւասարդեանց . . .	1
Յովսէփ Մարտիրոսեան Ամր- ջահեանց . . .	1
Դաւիթ Օհանջանեանց . . .	1
Յովսէփ Օհանեանց . . .	1
Մարիամ Գաբաւեանց . . .	1
Գասպար Մուրադեանց . . .	1
Նիկողայոս Ներսիսեանց . . .	804.
Սարգիս Սարգսեանց . . .	504.
Գէորգ Աղատեանց . . .	504.
Գումար 67 ա. 80 Կ.	

ԴԱՐՁԵԱԼ ՎԱՆՈՒՅ ՄԱՅՐ ԵԿԵ-
ՂԵՑՈՅ ՄԷՁ

Ձեռամբ տէր Թադէոս քահանայի

Յարութիւն քարտաշեանց . . .	5
Ասատուր տէր Յովհաննի- սեանց . . .	5
Յովհաննէս Կուկուջանեանց . . .	5
Վառվառա Մելիք Աղամա- րեանց . . .	5
Յովսէփ Թութունեանց . . .	3
Յարութիւն Յոյսեանց . . .	3
Ստեփաննոս Թութունեանց . . .	3
Նիկողայոս Ղալումեանց . . .	3
Յովհաննէս Խանաղեանց . . .	3
Ռուչան Գեղամեանց . . .	3
Դրիգոր Ղազարեանց . . .	2
Կարապետ Մամիկոնեանց . . .	2
Դաւիթ Տէր Յովսէփեանց . . .	2
Գէորգ Քուրքչեանց . . .	2
Եագոր Սալակեանց . . .	2
Սօփիա Ջավարեան . . .	2
Կատարինէ Փարէշեանց . . .	2
Վասիլ Բարխուդարեանց . . .	1
Միքայէլ Աբէլեանց . . .	1
Նիկողայոս Դաւթեանց . . .	1
Ալէքսանդր Մաղադեանց . . .	1

Գէորգ Բէժանեանց . . .	1
Ղազար Հախնազարեանց . . .	1
Յովհաննէս Սարգսեան . . .	1
Միքայէլ Նազարեանց . . .	1
Ալէքսանդր Վարդանեանց . . .	1
Ալէքսանդր Ներսիսեանց . . .	1
Յովհաննէս Շահմուրադեանց . . .	1
Բաղդասար Եղեանց . . .	1
Սողոմոն Յովհանեանց . . .	1
Ամիրխան Վարդանեանց . . .	1
Սողոմոն Սուսանեանց . . .	1
Արտէմ Վարդանեանց . . .	1
Յովհաննէս տէր Յովհաննի- սեանց . . .	1
Ալէքսանդր Յարութիւնեանց . . .	1
Գասպար Իսահակեանց . . .	1
Գաբրիէլ Շահվերդեանց . . .	1
Զորաբ Ասլամաղեանց . . .	1
Յովհաննէս Բարինեանց . . .	1
Արաշամ տէր Ղեռնդեանց . . .	1
Ստեփան Ջիւաղարեանց . . .	1
Ղազար Նախշեանց . . .	1
Կարապետ Ղեռնդեանց . . .	1
Յարութիւն Էլիքէկեանց . . .	1
Յարութիւն Կարապետեանց . . .	1
Ալէքսանդր Կիրկաչեանց . . .	1
Պետրոս Մէլիք Մատթէոսեանց . . .	1
Ստեփան տէր Ստեփանեանց . . .	1
Յարութիւն Փարաջանեանց . . .	1
Բարսեղ Բարսեղեանց . . .	1
Պետրոս Սալջեանց . . .	1
Ոմն . . .	1
Յարութիւն Շահվերդեանց . . .	1
Նատալիա Մէլիք Սարիբէ- գեանց . . .	1
Թադէոս տէր Յովսէփեանց . . .	1
Թագունի Քուրքչեանց . . .	1
Մարգար Մովսէսեանց . . .	1
Աղալօ Մատինեանց . . .	1
Յովհաննէս Ռափայէլեանց . . .	1
Զանազան անձանց կողմից մանր . . .	7 544.
Գաղուստ տէր Գալստեանց . . .	504.
Իսահակ Թէրզիբաշեան . . .	504.
Գումար 102 ա. 54 Կ.	

Պ. Առաքել Քալանթարեանցի ձեռամբ

Սանդրո Աբգարեանց . . .	2
Կարապետ Էնէսեան . . .	2
Պօղոս Գալուստեան . . .	1
Սարգիս Գաբրիէլեան . . .	1
Թովմաս Ղուրդեան . . .	1

Գինուս Բարալեան	1	Սողոմոն Մուխսեան Բար-	
Կարապետ Ղազանճեան	1	խուզարեանց , , , , ,	10
Գէորգ Սիմոնեանց	1	Յովսէփ Թուրթունեան , ,	10
Պետրոս Գարրիէլեանց	50 Կ.	Իվան Բաղդ Տէր Աստու-	
Սիմէօն Ահարօնեան	50 Կ.	ծատուրեանց , , , , ,	10
Համբար Սարգիսեան	50 Կ.	Բ, Խանդամեանց , , , ,	10
Մարգար Մինասեան	50 Կ.	Թ, Պեպլինեան , , , , ,	5
Գրիգոր Յակոբեան	50 Կ.	Աղաֆօն Ղօնեանց , , , ,	5
Յովհաննէս Սարգիսեանց	50 Կ.	Յարուծիւն Հախվերդեանց ,	5
Գէորգ Յակոբեանց	30 Կ.	Մէլիք Տէր Մէլքիսեթէկեանց	5
Գումար 13 ռ, 30 Կ.		Ոմն , , , , ,	5
		Նազար Նազարեանց , , ,	5
		Ոմն , , , , ,	5
Հաւաքեալ ջանիւք եւ աշխատակցութեմբ		Ալէքսանդր Թամազեանց ,	3
Մեծ. պարոնայց Զաքար Թամազեանցի,		Պաւէլ Օսէփիլ Իզմիրեանց ,	3
Գէորգ Ախվերդեանցի, Յովհաննէս Քեփի-		Բրեսխայ , , , , ,	3
նեանցի եւ Գէորգ Զայդէշտեանցի		Գէորգ Օ, Փարուխեանց ,	3
		Ստեփան Ալալերդեանց և	
		Բուտուլեանց , , , , ,	3
Զաքար Թամազեանց	150	Աբէլ Ամիրաղեանց . , , ,	3
Յովհաննէս Ռոտինեանց	50	Բօրիսեանց , , , , ,	3
Յարուծիւն Յովհաննէսեան		Իվան Աբրահամեանց , , ,	3
Իզմիրեանց	50	Նիկողայոս Քանանեանց ,	3
Ազգասէր ոմն	50	Շաքար Սուլեանց , , , ,	3
Ստեփաննոս Իզմիրեանց	25	Ալէքսանդր Մաղաթեանց ,	3
Գարրիէլ Ախվերտեանց Բ.		Ոմն	3
անդամ	25	Ոմն.	3
Գէորգ Զայդէշտեանց Բ. ան-		Գրիգորեան	3
դամ	25	Առաքել Ամիրաղեանց . . .	3
Յովհաննէս Քէփինեանց	25	Ղազար Ղազարեանց	3
Ալէքսանդր Ալալերտեանց	25	Սերդէյ Աւագեանց	3
Արտաշէս Մամիկոնեան Բ.		Շահաղիզեանց և Բախատուր	2
անդամ	15	Գէորգի Սուլխանեանց . . .	2
Վահան Մամիկոնեան Բ. ան-		Ալէքսանդր Աղզամանեանց .	2
դամ	15	Ալէքսանդր Զալրեանց	2
Արգօյ Աղիզեանց	10	Ալէքսանդրէ Գանջումեանց .	2
Շաղինեան և Ռոստէվանեան	10	Նիկօլայ Նիկողոսեան	2
Մ. Միրիմանեանց	10	Վանօ Զանկուլեանց	2
Արտէմ Աբոյեանց	10	Իվանէ Սահիբեանց	2
Պապէլ Գղերիշիլի	10	Գրիգոր Ծովիանեանց	1
Միխայէլ Շաղինեանց	10	Իվան Մալաքեանց	1
Եգոր Դալիթեանց	10	Ալէքսանդր Պաղդանեան . . .	1
Յովսէփ Խէչիկեանց և Փ.		Մօսօ Մարտիրոսեան	1
Ղորղանեանց	10	Ոմն	20 Կ.
Վասիլ Կալամկարեան	10	Գումար 711 ռ, 20 Կ.	
Եգոր Պապիսեանց	10	Համագումար 4500 ռ, 42 Կ.	
Գրիգոր Սօլ Թամազեանց	10		

Մ Ա Հ Ա Յ Ո Ւ Ց Ա Կ

ՃԱՆԻԿ ԱՐԱՄԵԱՆ ՎԱԽՃ. 16 ԱՊՐԻԼԻ 1879 ՚Ի Կ. ՊՕԼԻՍ

Մեր ազգային կեանքի վերջին ժամանակների պատմութիւնը նշանաւոր է այնպիսի անձանց գործունէութեամբ, որոնք, չքաւոր խրճիթների մէջ ծնանելով և, ըստ երևոյթին, մշտական ազքատութեան և տղիտութեան դատապարտուած, յանկարծ ձգտումն են ստանում դէպի գիտութիւնը և լուսաւորութիւնը: Դոքա ամէն դժուարութեան յաղթելով միմիայն իւրեանց հաստատ բնաւորութիւնով և տոկուն աշխատանքով, հասնում են վարդապետան մի որոշ աստիճանի և ապա երկաթէ կամքի հաստատութիւնով և ջերմեռանդ սրտով նուիրում են իւրեանց գործունէութիւնը այն ազգին, որի մէջ ծնունդ և սնունդ են առած: Այդպիսի անձանց կարգին պատկանում է ձանիկ Արամեանը, որի վախճանելու լուրը միայն այս երկու օրս իմացանք «Մասիս» լրագրից: Այս մարդու կեանքը այնչափ հետաքրքրական է և օրինակելի, որ միանգամայն պարաք դնելու է մեր Պօլսեցի ազգայնոց վրայ չզլանալ հանգուցելոյ մանրամասն կենսագրութիւնը հրատարակելու, իբրև մի բարոյական պատմութիւն, թէ ինչպէս ոչինչ տեղից միմիայն աշխատանքով կարելի է վարդապետ մարդ և ազգին օգտուէտ անդամ դառնալ:

Ձանիկ Արամեանը ծնած է 1820 թուին Նիկոմիդիա քաղաքում և մի չքաւոր արհեստաւորի որդի է: Հապիւ այբուբենի ճաշակը առած, նա մանկութեան հասակում բերվում է Պօլս իբրև թէ շարունակելու իւր ուսումն, բայց չքաւորութիւնը շուտով ստիպում է նորան թողնել դպրոցը և դիմել արհեստների՝ օրական աշխատութեան հայթայթելու և գուցէ աղքատ ծնողաց ևս օգնելու համար: Հարկից ստիպուած, փոքրիկ ձանիկը ընտրում է իւրեան հա-

մար դերձակութիւն, որով պարապում է նա Պօլսոյ մէջ մինչև իւր 26 տարեկան հասակը: Այդ միջոցին Ֆրանսիացի դերձակներին հետ ծանօթանալով, ձանիկը սովորում է փոքր ինչ ֆրանսերէն խօսել, որ գուցէ զիստւոր շարժառիթն է եղել, որ առաջացրել է սորա մէջ փարիզ երթալու ցանկութիւնը: 1846 թուին յաջողեց նորան իրազործել այդ միաքը և ձանիկը շարունակեց իւր դերձակութիւնը փարիզի մէջ: Այնտեղ Ճ. Արամեանը շարունակում էր նաև ֆրանսերէն լեզուի ուսումն և ինքնակրթութիւնը, որքան միայն հնարաւոր է այդ բանը մի արհեստաւորի համար: Յիսունական թուականներին սկսել էր սովորիլ քարի վրայ փոքրադրութիւն (լիտօգրաֆիա) և մի ձեռագիր հայերէն թերթիկ էր հրատարակում (առանց որ և իցէ ստորագրութիւն բանալու) փոքրագրութեամբ տպած: Օրէցօր մեծանում էր ձանիկի մէջ տպագրութեան արհեստի սէրը և սա այնուհետև նուիրեց իւր ուշք ու միաքը հայերէն մի ձոխ տպարան բանալուն փարիզի մէջ: Արամեանի զիստւոր դիտաւորութիւնը այն էր, որ հայոց տպագրութեանը այնպիսի մի ձև տայ, տառերը այնպէս զեղեցկացնէ, որ դոցա ձևակերպութիւնը մերձենայ ընդհանուր եւրոպական տպագրութեան հոգւոյն: Երկար աշխատելուց յետոյ, ձանիկը հնարեց այն կիսագօտիկական հայ տառերը, որոնք այսօր յայտնի են Արամեանի տառեր անունով և որ ծանօթ է ամենքին, ով որ տեսած ունի նորա այբբենարանից սկսած մինչև Մասեաց - Աղաւնի օրագիրը: Թէև դժուար է ասել, թէ որը աւելի զեղեցիկ է՝ այս նորահնար տառերը, թէ մեր սովորական տիպը (օրինակ Վենետիկեաց կամ Վեննայեցւոյ), բայց այս յայտնի է, որ ոչ միայն ձանիկի կարծած ընդունելութիւնը չգտաւ նորա նորահնարութիւնը, այլ և մասամբ արդելք եղաւ նորա տպած զրքերին ազդիւս մէջ աւելի մեծ քանակութեամբ տարածուելուն: Մինչդեռ Արամեանը յոյս ունէր, որ բոլոր այն ժամանակուայ հայ տպարանները պիտի զիմեն իւրեան նորաձև տառերը պահանջելով, նա կազմեց մի հարուստ ձուլարան և մի փառաւոր յայտարարութիւն տպելով, ցոյց տուեց հայ ազգին իւր տառերի ձոխութիւնը և բազմատեսակութիւնը: Այս յոյսը տպարդիւն մնաց:

Սկզբում ձանիկը իւր տառերը տեղաւորեց Ֆրանսիացի Վալտէրի (Valder) տպարանում, իրաւունք ստանալով հայ զրքերի վրայ շրջմէլ Արամեան տպագրութիւն անունը: Բայց կարճ միջոցում կարողացաւ իւր մեքենայներ ունենալ և իւր առանձին հայ տպար-

րանը բանալ: Բաղդի բերմամբ, այդ միջոցին կատարուեցաւ Վենետիկու երեք վարդապետների վերադարձը իւրեանց մայրենի եկեղեցւոյ դիրկը և, եթէ չեմ սխալվում, ձանիկի առաջին տպագրութիւնը եղաւ նոցա լոյս ընծայած «յայտարարութիւնը» (Ա տիպ), ապա 1855 թիւից «Մ ա ս ե ա ց Ա ղ աւ ն ի» ամսագրութիւնը:

Այն ժամանակները Փարիզում բնակւող մի ծերունի հայ պապական Գրիգոր վարդապետ Կապարաճի Կարապետեան անունով «Ղ ն ծ ա յ», ձրի բաժանելի» վերառուծեամբ մի տետրակ հանկոյ, որի մէջ թշնամանած էր մեր ազգւոյ քարոզելով միանգամայն թէ Հռովմից դուրս փրկութիւն չկայ: Անմիջապէս Արամեանի տպագրութեամբ մի գրքոյկ ելաւ 1856 թուին «Ղ ն դ ու ն ե լ ու թ իւ ն ը ն ծ ա յ ի», ստիկով կը ծախուի, ձրի չի բաշխուի, որի հեղինակը Թ ու ն ա կ Կը կ ո ի կ ե ա ն ի կեղծեալ անունով էր ստորագրուել: Այդ գրքոյկը միանգամայն գրաւեց այն ժամանակուայ հայ հասարակութեան ուշադրութիւնը և ճշմարիտ որ մինչև այն օրը հայերէն լեզուով մի այդպիսի սրամիտ կատակներով լի և զուարթ ծիծաղ շարժող գրքոյկ չէր երևացած: Դա պատասխան էր կաթոլիկ վարդապետի ընծային: Այդ գեղեցիկ գրքոյկը ձանիկ Արամեանի հեղինակութիւնն էր:

Բացի Հ. Թէոդորեանի, Հ. Ա. Վաղեանի, Հ. Ա. և Խ. Գալֆայիանների հեղինակած կամ թարգմանած գրքերի տպագրելը, ձանիկը ինքը ևս բաւականին գրքեր ունի տպագրած, մի քանիսը հին ձևի տառերով և միւսները նորձևով: Բոլոր տպագրութիւնները այնքան ճոխ են և սիրուն, որ մինչև այն օրը չեն տեսնուած հայոց մէջ և միանգամայն մոռացնել են տալիս Վենետիկի տպագրութիւնները: Առէք, օրինակ, ձանիկի տպած պատկերազարդ փոքրադիր Ռեթ կանոն Սաղմոսը կամ Նարեկացւոյ աղօթքները—երկուսն էլ մինչև այսօր տպագրութեան կողմից ամենազեղեցիկ ընծան կարող են համարուիլ մի աղօթասէր տիկնոջ համար: Ոչ պակաս շքեղ է Ֆելքս և Պաւլինէ վրպասանութեան տպագրութիւն 1859 թուին կամ Նզնկայ Կողբացւոյ եղծ—աղանդոյր 1860 թուին:

Առհասարակ յիսունական թուականների վերջերին ամեն տեղի հայերի մէջ մի շարժում է նկատուում, մի սէր դէպի ընթերցանութիւնը և տպագրութիւնը: ձանիկ Արամեանը միտք ունի այդ ժամանակ իւր տպարանը նուիրել հայոց ազատ տպագրութեանը, հրաւեր է կարդում ազատ զրիչ ունեցող հեղինակներին, միայնակ

պայմանն դնելով դոցա—իւրեանց գրուածներէ մէջ չը դիպել Ֆրանսիայի այն ժամանակուայ քաղաքականութեանը: Միտք ունի մի մեծ հայ լրագիր սկսել, բայց, տպագրական գործին մօտ ծանօթ լինելով, զգում է թէ որքան դժուար է մի այդպիսի մտքի իրագործումն, առանց նիւթական ապահովութեան: Սակայն մասամբ կատարվում է ձանձկի դիտաւորութիւնը, երբ 1859 թուին նորա տպարանից հրատարակում է Պ. Ոսկանեանի խմբագրութեամբ «Արեւմուտք» երկուշաբթական հանդէսը, որի սուր գրիչը և կծու լեզուն պատճառեղաւ գերապատուելի վերադարձած վարդապետներին արագութեամբ հեռանալ Արամեանի տպարանից, մինչև անգամ իւրեանց Տելեմաքի տպագրութիւնը կիսատ թողնելով այստեղ և մի այլ տպարանի մէջ նորից սկսելով:

Ճանիկի միւս ազատ տպագրութեանց շարքում դնելու է «Երկու տողը», «Երկրագործութիւնն է ուղիղ ճանապարհ» և այլք: Իւր անձնական աշխատութիւններն են Փարիզ տպած՝ 1.) Հայկական գեղագրութիւն Ա. Բ. և Գ. տիպ. 2.) Համառօտագոյն բառարան արդեան լեզուի ի հայ, տաճկ. Ֆրանս. լեզուս 3.) Համառօտ բառգրքուկ նոյն լեզուների, 4.) Խնդիր միութեան հայոց (Թարգ. գաղղիեր.) 5.) Դասարան հայկազն մանկանց և այլն:

Վերջի Դասարանը, որ այբբենարան և ընթերցարան է, նշանաւոր է ոչ թէ իւր մեթօդի կողմից, այլ իբրև չտեսնուած ոչ մինչև այն ժամանակը, ոչ մինչև հիմայ, մի փառաւոր և պատկեզարդ տպագրութիւն: Զանիկը, ծախսը չխնայելով, փորագրել է տուած գրքոյկիս համար հետեւեալ հայաբնակ քաղաքների տեսարանները. Կ. Պօլիս, Էջմիածին, Երևան, Վան, Բայազէտ, Թիֆլիս, Կարին, Կարս, Սիս, Տարսոն, Զէյթուն, Իզմիր, Նիկոմիդա: Նմանապէս ինքը հեղինակած է հայոց պատմութիւնից տեսարաններ՝ Հայկի պատերազմը, Վահէյի մահը, Տիգրան Բ-ի պատերազմը Հռովմայեցւոց հետ, Հայոց կրակ պաշտիլը, Աւարայրի պատերազմը, Անին Բաղրատունեաց ժամանակ շքեղ դիրքով, Անին աւերակ, Ռուբինեանց մի ասպետական բերդ, Կարինէ հայուհւոյ քաջագործութիւնը, Շահ Աբբասի գերեվարութիւնը, Դաւիթ Սիւնեցւոյ պատերազմը, Աղաւոյ քաջագործութիւնը Պարսից պատերազմի ժամանակ, Ոգի Հայաստանի, Հայաստանի փոքր քարտէզը և այլն:

Ճանիկն է նկարել տուել այն գեղեցիկ մեծ պատկերը «Ոգի Հայաստանի» որ շատ հայերի դահլիճները պարգւարում է, մեզ և

օտարին պատկերացնելով մեր հայրենեաց ներկայ դրութիւնը: Յիշելու է նմանապէս մօտ հարիւր հազար օրինակ տպած Հայաստանի փոքրագոյն քարտէզը, որ հանրածանօթ եղաւ Տաճկաստանի մէջ իբրեւ կազմ ծխախոտ շինելու թղթի:

Սակայն այս բոլոր ձեռնարկութիւնները, որ մեծ ծախսի կարօտ էին, ծնացրին ձանձիկ համար նիւթական դժուարութիւններ, որոնց նա չկարողացաւ դիմանալ, մի նշանաւոր գումար ևս կորցնելով այն ժամանակը արդէն վաւերացնելով Փարիզի Հայկական վարժարանի վրայ: Գրամական հանդամանքներից ստիպուած, ձանձիկ իւր տպարանը պարտաւորուեցաւ յանձնել իւր պարտատէրներին և միմիայն մի մասը հետն առնելով Փարիզից անցաւ զնաց Մարսելի, ուր դարձնաւ քանի մի զիրք ունէ տպած: Այնուհետեւ և 1862 թուից ձանձիկ անցրեց իւր գործունէութիւնը Պօլս, ուր ամենայն ներութեանց դիմանալով կարողացաւ մի նոր տպարան հաստատել: 1865 թուականին, երբ Պօլսոյ մէջ զրականական վէճ բացուեցաւ Պօլսօփնիայի մասին, ձանձիկ քանի մի տետրակներ հրատարակեց ընդդէմ այն կուսակցութեան, որ յարձակուում էր յիշեալ օրէնսդրութեան վրայ. այս իրողութիւնը պատճառ եղաւ քանի մի տեղի և անտեղի կասկածների...:

Դժուար է մեզ մէկ առ մէկ շարել Պօլսոյ մէջ նորա տպարան կամ նորա տպարանից ելած գրքերի ցուցակը: Պարտք ենք համարում միայն յիշել, որ մինչև այն օրը մեր մէջ սովորական ձևով տպուող օրացոյցին ձանձիկ մի այլ ձև տուեց, մոցնելով դորա մէջ Եւրոպական և Հայոց վիճակագրութիւնը: Արամեանի օրացոյցների յաջորդութիւնը նախանձ ծագեցրեց Պօլսոյ Տէր Երեմիայ քահանայի մէջ, որ նմանապէս օրացոյցներ տպելով էր պարապած և ահա Պօլսոյ Պատրիարքարանը, սորանից ութ տարի առաջ, Օսմանեան տէրութիւնից մի անձուի հրաման հանեց, թէ հայերէն օրացոյցների տպելը միմիայն յիշեալ Տէր Երեմիայի արտօնութիւնն է.....

Յայտնի է մեզ, որ ձանձիկ երկար ժամանակ պարապած էր հայերէն-գաղղիներէն բառարանով և նմանապէս քանի մի ուրիշ գրաւոր գործերի ձեռնամուխ էր եղած, բայց թէ ո՞ր մնաց այդ բոլորը—մեզ յայտնի չէ այժմ:

«Մասիսից» իմանում ենք, որ ձանձիկ երկար ժամանակ հիւանդութիւն կրելուց յետոյ, կնքել է իւր մահկանացուն ապրիլ 16/ին,

յանձնելով իւր տասնեւմէկ տարեկան Ներսէս միայնակ որդին իւր աղնիւ տիկնոջ խնամոցը:

Ապրիլի 17ին կատարուել է հանգուցելոյ յուղարկաւորութիւնը խոստովել թաղի մէջ մեծ հանդիսով, որին ներկայ են եղել Ս Պատրիարքը, քանի մի եպիսկոպոսներ և հինգ վեց հարիւր ազգայինք:

Թող մխիթարուի այրիացած Տիկին ձ. Արամեանը, յիշելով, որ իւր հանգուցեալ ամուսնոյ զարմանալի ջանասիրութիւնը և աշխատանքը յօգուտ հայ տպագրութեան՝ անցած է Հայոց տպագրութեան պատմութեան մէջ ամենանախանձելի անունով

Ա. ԵՐԻՑԵԱՆՑ

28 Մայիսի 1879

Թիֆլիս:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

ՄԵՇԱՊԱՏԻ ԽՄԲԱԳՐ «Փ Ո Ր Զ» ԱՄՍԱԳՐԻ

Ցանկալով քանի կենդանի եմ, տարէցտարի «Արարատեան Ընկերութեան» անդամակցութեան պարտականութիւն յանձն առնուլ, ուղարկում եմ Ձեզ ընդամին 20 ռուբլի ներկայ տարւոյս համար:

Բայց խնդրում եմ Ձեզ յիշեալ անդամական վճարը հասուցանել ընկերութեան ոչ դրամով, այլ՝ ուղարկել Ընկերութեան ղեկավարներին 20 օրինակ՝ Ուսումնարանի առողջապահութեան հարցեր» Բժ. Աւետիք Բաբայեանի: Յուսով եմ, որ իւրաքանչիւր իմ մի մանէթի փոխարէն ամէն մէկը այդ զրքերից Ընկերութեան Ուսումնարաններին հարկւրապատիկ առաւել օգտաբեր պիտի լինի:

Ընդունեցէք, և այլն

Գէորգ Բախնդուրեանց

28 Մայիսի 1879 թ.

Թիֆլիս:

ԽՄԲԱԳՐ — ՀՐԱՏԱՐԱԿԻԶ ԱԲԳԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

Հ Ր Ա Ի Է Ր

Այս օրերում իմ հրատարակած «ՌԻՍՈՒՄՆԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՌՈՂ-
ՋԱՊԱՀՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԵՐ» անունով զբոսիկի վաճառումից յառաջա-
ցած գումարը, դուրս գալով տպագրական ծախսը, հաւաքուելու է
«ՓՈՐՁԻ» խմբագիր Պ. Աբգար Յովհաննիսեանի մօտ, և նշանակ-
վում է յատկապէս առողջապահութեան և բնագիտութեան վերա-
բերեալ գանազան փոքրիկ տետրակներ տպագրելու՝ մեր զիւղական
ժողովուրդոց մէջ տարածելու նպատակաւ: Հրաւիրում ենք մեր բժիշկ-
ներին և բնագէտներին օգնելու այս գործին՝ յօդուածներ և թարգմա-
նութիւններ հասուցանելով մեզ: Յոյս ունէինք թէ՛ մեր այս ա-
ռաջարկութիւնը Կայսերական Կովկասեան բժշկ. ընկերութեան մէջ
վաղուց պիտի արձագանգ գտնէր, և թէ 1875 թուին գործը չճան-
րացնէին...: Երբ բաւականաչափ տպագրութեան արժանի նիւթ հա-
ւաքուի՝ այն ժամանակ մասնաւոր խմբագրութիւն պիտի կազմուի
տեղումս Պ. Աբգար Յովհաննիսեանի և իմ գործակցութեամբ՝ այդ
կարևոր գործը փոքր առ փոքր մասնաւոր հնարներով յառաջ տանելու:

Ա. Ի. ԵՏԻՔ ԲԱՐԱՅԵԱՆ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Կ. Պօլսում «ՓՈՐՁ» հանդիսին բաժանորդ
գրուել ցանկացողները պէտք է դիմեն յիշեալ քա-
ղաքում բնակուող Մեծ. Պետրոս Էֆ. ՎԱՍԻԼԵԱ-
ՆԻՆ որ բարեկամաբար յանձնէ առել մեր ամսա-
թերթի գործակալութիւնը Կ. Պօլսում:

Խմբագրութեան «ՓՈՐՁ» հանդիսին:

Дозволено цензурою. Тифлисъ. 1 июня 1879 г.

Типогр. А. Энциаджянцъ и К-о.